

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV

Ročník XVIII

1982

Redakční rada:

Karel Rychtařík (vedoucí redaktor), Eva Bártová (výkonná redaktorka), Jaroslava Bauerová, Vlastislav Bauch, Vladimír Dubský, Blanka Filipcová, Marie Huláková, František Charvát, Karel Kára, Jaroslav Kohout, František Kutta, Jiří Linhart, Antonín Matějovský, Přemysl Maydl, Jan Sedláček, Miroslav Stráchal, Věra Urbanová, Antonín Vaněk, František Zich

Adresa redakce: 110 00 Praha 1-Staré Město, Jiřská 1. Telefon 249391—5, l. 277, 333

ÚVODNÍKY

K monotematickému číslu o mládeži	2	112
Dočkal M.: Mládež a její organizace v socialismu	2	115

ZVLÁŠTNÍ ČÍSLO VĚNOVANÉ CELOSTÁTNÍMU SJEZDU
ČESKOSLOVENSKÝCH SOCIOLOGŮ

Celostátní sjezd československých sociologů	3	241
Naše sociologie po XVI. sjezdu	3	243
Za další rozvoj marxisticko-leninské sociologie ve světle závěrů XVI. sjezdu KSC	3	249
Súčasnost a perspektívy rozvoja Československej sociologickej spoločnosti pri CSAV	3	259

Z JEDNÁNÍ SEKCI

Sekce č. 1 „Rozvoj sociálně třídní struktury československé společnosti, procesy sblížení společenských tříd a skupin a vedoucí úloha dělnické třídy	3	265
Sekce č. 2 „Formování socialistického způsobu života“	3	264
Sekce č. 3 „Práce a vědeckotechnický rozvoj“	3	298
Sekce č. 4 „Úkoly sociologie v řízení a prognózování sociálních procesů“	3	316
Sekce č. 5 „Sociální rozvoj města a dediny“	3	331
Sekce č. 6 „Formování společenského vědomí v socialistické společnosti“	3	344

SYMPOZIUM

Marxisticko-leninská sociologie v ideologickém boji dvou světových soustav	3	358
--	---	-----

DOKUMENTY

Dopis účastníků zjazdu Ústřednímu výboru Komunistické strany Československa	3	380
Dopis účastníků zjazdu Československému výboru obranců míru, Praha	3	380
Resumé jednání sjezdu (v ruštině a angličtině)	3	381

STATI

Čech V.: Sociologické aspekty zdokonalování soustavy plánovitého řízení ekonomiky	1	1
Dvořák J.: Metodologické předpoklady modelování společenského vývoje. Problém identifikace systému na objektu	1	9
Fazík A.: Delikvence a mládež. Příspěvek k řešení negativních jevů v životě mládeže	2	163
Filipcová B. — Filipce J.: K některým otázkám obsahu, působení a výzkumu bromadných sdělovacích prostředků	4	385
Hahn T. — Kahl A.: Městský životní způsob v rozvinuté socialistické společnosti	1	34
Holda D. — Čermáková Z.: Společenské vědomí mládeže a jeho sociologická analýza	1	148
Horanský M.: K niektorým sociologickým problémom procesu stárnutia a staroby	6	612
Hornák V.: Koncepcie rozvoje vědy jako nástroj buržoazního reformismu	1	63
Hromádka M.: K některým problémům vymezení kulturní revoluce	4	402
Charvát F. — Dubský V. — Jeřábek H.: Ke stavu a perspektívám výzkumu mládeže	2	132
Knapp V.: Některé problémy sociologického výzkumu práva	5	498
Kohout J.: Sociologické výzkumy spotřebitelů	4	417
Landa O.: Vědeckotechnická revoluce a některé aspekty rozvoje vzdělání	5	514
Machoň L.: Sociální politika a občané v důchodovém věku	6	603
Matějovský A.: Socialismus a mládež	2	120
Meier A.: Úloha socialistické výchovně vzdělávací soustavy při reprodukci a změnách sociální struktury	1	25
Munk J.: Vzdělání v procesu budování socialismu v ČSSR	2	172
Rendlová E.: Způsob života starých lidí a rodinné vztahy	6	625
Rychtařík K.: K principu jednoty empirického a teoretického	6	577

Rychtařík K.: Sociální typ a mnohovýstřednost jeho prostředí	5	481
Skaržinská V.: Strukturalismus a zdání jeho ideologické neutrality	6	590
Šafář Z.: Společenská změna v buržoazní sociologii. K problematice sociální mobility	4	430
Ševčík O.: Buržoazní spotřební společnost a problém racionálních potřeb	1	49

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Herzmann J. — Kábrt J.: K problematice odmítnutí rozhovoru v sociologických výběrových šetřeních	1	74
Holda D.: Metodologické a metodické problémy současné etapy vývoje sociologie mládeže	2	184
Řeháková B.: Příčinné závislosti a jejich statistický odraz	5	532

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Franěk R.: Výzkum absolventů vysokých škol	2	211
Herman K.: Špičkoví tvůrčí pracovníci v podniku	4	447
Macháček L.: Sociálně-profesionální orientace mládeže a rodina	2	193
Mansfeldová Z.: Studijní skupina jako faktor formování osobnosti studenta	2	224
Nestěrová L. — Řehák J.: Realizační činnosti vedoucích pracovníků v procesu řízení	5	544
Ošmerová J. — Blaho V.: Kulturní aktivity robotnické a rolnické mládeže	2	204
Stehlíková E.: Socioprofesionální orientace univerzitních studentů	2	218

RECENZE

(V závorce je uvedeno jméno autora recenze)

Buržoazní sociologie a současnost (E. Urbánek)	6	650
Čermák V.: Výběrové statistické zjišťování (I. Tomek)	1	96
Demografická příručka 1981 (Přehledné zpracování dat o dlouhodobém vývoji obyvatelstva na území ČSSR) (I. Lesný)	6	650
Demografie — 23. ročník (I. Lesný)	4	454
Dráb Z.: Systémové inženýrství (V. Čech)	4	455
Huláková M.: Životní způsob a problém hodnot (M. Dražilová)	6	645
Jahrbuch für Soziologie und Sozialpolitik 1981 (M. Illner)	6	657
Kabátek A. a kol.: Sociologický výzkum v práci SSM (E. Radová)	5	570
Katriak M.: Devičany v socialistické výstavbě (M. Hájek)	5	564
Korobejnikov V. S.: Piramida mnění. Obščestvennoje mněníje: priroda i funkci (Z. Zális)	6	654
Kutta F. a kol.: Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR (M. Tomšík)	1	91
Lektorskij A. V.: Sub'jekt, ob'jekt, poznaniye (R. Steindl)	5	556
Luk'janov B. G.: Metodologičeskije problemy chudožestvennoj kritiki (V. Skaržinská)	5	558
Mládež a společnost (J. Hudeček)	5	568
Rabočij klass v uslovijach naučno-těčničeskoi revolucii (J. Hudeček)	1	102
Rutkevič M. N.: Dialektika i sociologija (Z. Cecava)	1	99
Sistéma obrazovaniya i social'naja struktura (E. Freiová)	5	559
Socialističeskij obraz žizni (V. Ljubčenko)	5	561
Social'nyje pokazateli obraza žizni sovětskogo obščestva (M. Illner)	4	466
Sociológia 1981 (R. Franěk)	6	642
Toščenko Ž. T.: Social'noje planirovaniye v SSSR (F. Kutta)	4	458

ZPRÁVY A INFORMACE

Bártová E.: „Femme“ - mezinárodní konference o výzkumu a vzdělávání žen	6	663
Dubský V.: Mezinárodní konference 34. výzkumného výboru ISA k sociální aktivitě a seberealizaci mládeže	2	239
Dubský V.: Program X. světového sociologického kongresu	4	473
Freiová E. — Mansfeldová Z.: Informace o výzkumech mládeže v České socialistické republice	2	228
Horanský M. — Lešková J.: Výskum stárnutia a staroby	6	664
Illner M. — Hollman F.: Celostátní seminář Informatika v sociologii	6	668
Kovářová Z.: Mezinárodní vědecká konference (Osobnost a dílo akademika L. Štolla)	6	662
Lišková L.: Automatizované systémy řízení a modelování sociálních procesů	6	666
Lišková L.: Konference k řízení sociálních procesů v 7. pětiletce	1	106

<i>Loučková I.</i> : Škálování netradičně	5	574
<i>Macháček L.</i> — <i>Ošmerová J.</i> — <i>Bednárik R.</i> : Výskum mládeže v Slovenskej socialistickej republike	2	235
Otevřený dopis filozofů socialistických zemí	5	573
<i>Pavlík P.</i> : Zpráva o soutěži mladých pracovníků Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV o nejlepší vědeckou práci	6	669
<i>Potůček M.</i> : Mezinárodní konference o prognózování životní úrovně (Stará Lesná 1981)	4	476
<i>Potůček M.</i> : Operacionalizace základních pojmů v empirickém sociologickém výzkumu (Diskuse v sekci metod a technik Československé sociologické společnosti)	5	575
<i>Řehák J.</i> : Analýza dat v praxi průmyslové sociologie	4	474
<i>Vaněk A.</i> : K 40. výročí smrti Eduarda Urxe (1903—1942)	4	471
Za Jolanu Jančovičovou	4	470
Zemřel Jiří Černý	6	662
Zemřel Živko Ošavkov	4	470

Sociologické aspekty zdokonalování soustavy plánovitého řízení ekonomiky

VLADIMÍR ČECH

Vysoká škola strojní a elektrotechnická,
Plzeň

PE 4584 / 18. 1982

Při rozpracovávání a aplikaci leninských principů řízení, principu demokratického centralismu, jednoty ekonomiky a politiky a zejména systémovosti a komplexnosti, dospěly komunistické strany socialistických zemí v posledním desetiletí k řadě závažných závěrů, týkajících se spjatosti a vzájemného působení ekonomického, politického a sociálního rozvoje, nevyhnutelnosti zkoumání společenských a mezi nimi též ekonomických objektů jako systémů s jednotným řídicím centrem, ale i s řadou samočinných regulátorů, i užitečnosti interdisciplinárního přístupu ke studiu a řešení všech závažných společenských otázek.

S přihlédnutím k těmto principům a závěrům, které byly znovu vyzdviženy v materiálech XXVI. sjezdu KSSS a XVI. sjezdu KSČ a které tvoří osu zkvalitňování společenského a ekonomického řízení ve všech zemích RVHP, je nutno přistupovat také k *Souboru opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení československého národního hospodářství po r. 1980*, jehož postupná realizace je v tomto období aktuální. Neodpovídalo by obecným leninským principům řízení ani stavu objektivních skutečností, jichž jsou tyto principy odrazem, kdyby uvedený dokument byl pojmán jen jako výhradně ekonomická záležitost a jeho zavádění, rozpracovávání a popularizace bylo přisuzováno jen ekonomům. Jejich podíl má v současné době jistě prioritní, avšak mají-li se všechna opatření tohoto dokumentu stát živým mechanismem vrstlým do organismu naší socialistické společnosti a podněcujícím jeho funkce, musí se stát přímo způsobem myšlení a jednání každého člena této společnosti. To předpokládá, aby řídicí sféra na všech úrovních řešila otázky *Souboru opatření* ve všech hlavních společenských, ideologických a sociálních souvislostech, aby tyto souvislosti byly našimi teoretiky zkoumány a jejich role byla při zavádění *Souboru opatření* do praxe respektována a s příslušným důrazem vysvětlována a popularizována. L. I. Brežněv na XXVI. sjezdu KSSS řekl, že řízení ekonomiky není jen otázka hospodářská, ale i politická a stranická.

Početný okruh mimoekonomických souvislostí *Souboru opatření* zahrnuje také sociologickou problematiku, o níž lze říci, že v tomto rámci hraje dominantní roli, a to přinejmenším z těchto důvodů:

1. Soustava plánovitého ekonomického řízení je „vlozena“ do řady soustav společenského řízení, jako je řízení politické, státní, ideologické, sociální aj. Je jednou ze strukturních složek celé socialistické společensko-ekonomické formace a jejího komplexního řídicího mechanismu. Tak jako plánovité ekonomické řízení je jedním z hlavních prostředků, jímž ovlivňujeme rozvoj socialistické společensko-ekonomické formace jako celku, tak na druhé straně všechny ostatní struktury této formace, všechny ostatní řídicí mechanismy

2253 / 83 /

a procesy, které v ní probíhají — politické, ideologické, kulturní a jiné — výrazně intervenují do sféry plánovitého ekonomického řízení.

2. Součástí soustavy plánovitého řízení socialistické společnosti je také řízení sociálních procesů, tj. těch procesů, jejichž elementy jsou člověk a společenská seskupení. Ekonomické a sociální procesy jsou ve vzájemných vazbách, které jsou tak silné, že pocítujeme přímo jednotu těchto procesů v označení sociálně ekonomické procesy. Platí, že kvalita řízení ekonomických procesů je silně ovlivňována kvalitou řízení sociálních procesů a naopak. Není tedy náhodou, že *Soubor opatření* zapracovává do soustavy zdokonalování řízení naší ekonomiky i zdokonalování sociálního řízení.

Objektivní skutečnost začlenění rozmanitých řídicích struktur do celospolečenského systému vedla — v poněkud jiném kontextu — jednoho z nejznámějších sovětských teoretiků řízení D. M. Gvišianiho ke konstatování, že „vedoucí úloha ve výzkumu problémů řízení přísluší marxisticko-leninské sociologii“ [Gvišiani 1973 : 23].

Úkolem sociologie při zabezpečování realizace *Souboru opatření* není jen obecná sociologická explikace tohoto dokumentu, ale i podrobná identifikace sociologických problémů v něm obsažených a jejich postupné teoretické řešení. Jde o to, připravit pro řídicí pracovníky v sociální sféře podobné nástroje, jako jsou vysvětlující instrukce a metodické pokyny vydávané ve vztahu k vlastnímu ekonomickému mechanismu, ať jde o zdokonalování plánovitého řízení, o chozrasčot anebo o racionalizaci organizace a řízení.

Již při prvním sociologickém pohledu na *Soubor opatření* jsou zjevné například tyto jeho sociologické souvislosti:

1. Sociologické aspekty řešení věcných problémů naší ekonomiky

Mezi těmito věcnými problémy zaujímají sociologické otázky důležité místo, ať jde o zkvalitňování rozhodovacího procesu pomocí analytické činnosti, v níž se mimo jiných metod dobře uplatňují i metody sociologické, nebo o řešení takových typických společensko-politických a sociologických otázek, jako jsou otázky pracovní iniciativy, disciplíny, upevňování morálních a právních norem, vytváření pozitivního postoje ke všemu, co zajistí další dynamický rozvoj naší společnosti aj.

2. Sociologické momenty zkvalitnění a zvýšení účinnosti národohospodářského plánování

Jde například o sociologické souvislosti cílového a cílově programového řízení. Je samozřejmé, že cílové programy se vztahují ke strategickému řešení nejzávažnějších dílčích problémů ekonomiky v národním i v mezinárodním měřítku (RVHP), jako jsou problémy rozvoje surovinové základny, energetiky, elektroniky a dalších odvětví a oborů. Tím spíše je však nutno, aby byly provázány jak vzájemně, tak na systémový celek, a aby rozvojové cíle dílčích oblastí představovaly kroky k realizaci celospolečenských cílů, mezi nimiž vedoucí roli hrají právě cíle mimoekonomické a speciálně sociologické (rozvoj sociální struktury, překonávání nežádoucích rozdílů v této struktuře, rozvoj pracovních kolektivů, rozvoj osobnosti socialistického člověka apod.). Sovětský autor Čerňak upozorňuje, že při formulaci stromu cílů v ekonomických systémech vycházíme z toho, že ekonomika je relativně samostatnou, ale přitom neoddělitelnou součástí společnosti a že na formulaci cílů

ekonomického systému se podílejí dva informační okruhy tvorby cílů: společenský systém a jeho ekonomický subsystém [Čerňak 1980 : 63].

Jde dále o sociologické aspekty perspektivního plánování, jehož role má být posílena a jehož metody a způsob sestavování mají být zkvalitněny. Právě perspektivní plánování a prognózování výrazně vysunují plánovací činnost pouze z ekonomické sféry a situují ji jako komplexní a systémový problém. Prognózy a dlouhodobé plány jsou tím druhem plánovacích dokumentů, které — ať se týkají kterékoli dílčí oblasti — musí respektovat celospolečenské vazby a zákonitosti. Předností marxisticko-leninské prognostiky je to, že může aplikovat speciální prognostické metody v rámci obecné vědecké metodologie společenského vývoje. Tyto metody jen upřesňují, resp. prohlubují ono vědecké historické předvídaní, které je charakteristickým rysem historicko-materialistického pohledu na svět. Vědecké předpovědi, které nalézáme v dílech zakladatelů marxismu, zpravidla obstály ve zkouškách historické praxe proto,

a) že jsou založeny na analýze existujícího systému a vývojové cíle vycházejí z této analýzy ex post (viz například analýza společensko-ekonomické formace kapitalismu v Marxově *Kapitálu*); tím, že ideál není chápán jako norma dějinného procesu, ale cílové ideje a představy jsou z tohoto procesu vyvozeny, překonává marxismus dřívější utopické myšlení a dává základní metodické vodítko pro vědeckou prognostiku;

b) že počítají s rolí dějinného subjektu, že z historicko-ekonomické analýzy vyvozují závěr o rozhodující roli dělnické třídy a že vymezují nejdůležitější principy řízení činnosti tohoto dějinného subjektu (patří mezi ně vedoucí úloha komunistické strany a další);

c) že jsou orientovány na zjištění prostředků společenského pohybu, přičemž za rozhodující prostředek společenského vývoje v třídních společnostech považují třídní boj, z obecnějšího hlediska pak střetání společenských rozporů nejružnějšího druhu.

Nejpozoruhodnějším rysem marxisticko-leninského předvídaní je respekt k hierarchickému vztahu mezi základními strukturními složkami společenského systému — stručně řečeno ke vztahu mezi základnou a nadstavbou — a k dějům uskutečňujícím se v nejdynamičtější oblasti, tj. ve způsobu výroby a v první řadě ve výrobních silách. Předvídat vývoj systému znamená prognózovat především tuto základní sféru — ovšem ve vzájemných dialektických vztazích se sférami dalšími, například politickomocenskou, sociální a ideologickou.[1]

I při výhradně ekonomických prognózách či dokonce jen některých dílčích prognózách z ekonomické sféry (jednotlivých oborů vědy a techniky), je nutno vycházet z obecné metodologie marxisticko-leninského předvídaní a současně využívat speciální prognostické metody matematického, vědeckoinformačního, psychologického a konkrétního sociologického charakteru. Teoretický, marxisticko-leninský přístup je základem. Bez něho nemohou být moderní prognostické metody správně aplikovány.

[1] S velkým důrazem je v marxisticko-leninské teorii připomenut vztah přírody a společnosti či přírodních a společenských dějů, jehož konkrétní vývojová linie ústí v současné době ve vážné dilema buď narušit přírodní základy společenské existence, nebo je cílevědomě ochraňovat a pozitivně rozvíjet v zájmu lidské budoucnosti.

Velmi důležitý je sociologický obsah vědeckotechnického rozvoje a sociologické metody podpory tohoto rozvoje. Dnes nesporně platí, že věda je hlavním intenzifikačním faktorem ekonomického růstu a vlastnictví vědeckých a technických myšlenek je nejcennějším společenským vlastnictvím. Proto *Soubor opatření* upevňuje vazbu mezi plánem vědy a výroby, proto vědecké objevy klade do vstupu celého plánovitě řízeného reprodukčního procesu. Efekty rozvoje vědy se mají promítat do hmotných a hodnotových ukazatelů. Vědeckotechnický rozvoj se bude soustřeďovat na úsporu paliv, energie, surovin, materiálu, pracovních sil, na zdokonalování jakosti, na všestranné zvyšování exportuschopnosti naší ekonomiky. Avšak máloco je tak spjata s celospolečenskými procesy jako vědeckotechnický pokrok. Jeho nositeli jsou lidé — stále početnější a vlivnější skupina výzkumných a technických pracovníků. Řízení takových sociálních procesů, jako je plánovitě formování a doplňování těchto skupin, řešení institucionálních otázek vědy a školství, používání psychologických, sociálně psychologických a sociologických metod uvolňování, posilování a často zmnohonásobování tvůrčích sil vědeckých týmů, patří mezi ony problémy sociologického charakteru, bez jejichž řešení si zdokonalování soustavy plánovitěho řízení v oblasti vědy nelze představit.

Výrazný sociologický obsah má také problematika reprodukce pracovních sil, již je v *Souboru opatření* věnována velká pozornost z mnoha různých hledisek.

Reprodukce pracovních sil je zde chápána z kvantitativního (početní vývoj pracovního potenciálu) i z kvalitativního hlediska (změny kvalifikační a jiné struktury pracovních sil). Počítáme-li s celkovým nárůstem pracovních sil o 140 tisíc v sedmé pětiletce, a to v podmínkách plné zaměstnanosti naší současné populace, vystupují v plné naléhavosti takové sociologické problémy, jako je výzkum zákonitostí mobility pracovníků, výzkum postavení a pracovní disponibility lidí v postproduktivním věku, výzkum ženské zaměstnanosti, podmínek směnové práce, kterou je třeba rozšířit v zájmu souladu reprodukce pracovních sil a reprodukce výrobních prostředků. Je samozřejmé, že zdokonalení řízení v této oblasti vyžaduje, aby výsledky takových výzkumů byly v plné míře využívány v řídicí praxi.

S uvedenou problematikou souvisí potřeba lépe využívat možností v oblasti racionalizace práce, jak je to vytyčeno v *Souboru opatření*. Při racionalizaci živé práce je nutno využívat poznatků všech věd zabývajících se člověkem, ať jde o fyziologii, psychologii, sociální psychologii anebo sociologii, a to v souvislosti s poznatky matematiky, kybernetiky, přírodních a technických věd, jak to odpovídá systémovým vazbám v systémech člověk — technika — prostředí, tj. prostředí fyzikální i sociální. Právě zde se otevírá široké pole výzkumů a aplikací interdisciplinárního charakteru, v nichž sociologie musí zaujmout odpovídající místo.

Do okruhu významných sociologických a společensko-politických otázek, jimiž se *Soubor opatření* zabývá, rovněž patří otázky soužití v pracovních kolektivech, dodržování socialistických pravidel tohoto soužití, upevňování technologické a pracovní kázně apod. Do tohoto okruhu náleží i sociologické souvislosti procesu zdokonalování norem, resp. zavádění technicky a vědecky zdůvodněných norem. Sociologie zná problém tzv. metanorem, spojený s existencí neformálních struktur v malých pracovních skupinách. Aktuálnost této otázky se jistě nejednou při zavádění *Souboru opatření* ukáže. Marxistická sociologie rovněž zdůrazňuje význam politických, ideologických, psychologických a sociologických metod řízení, jejichž dovedná aplikace často rozhodne

o úspěchu podobných složitých akcí, jako je zavádění či zpřesňování norem. Je nutno upozornit i na to, že v oblasti sociologie práce a podniku byla podrobně rozpracována i teorie podnikových konfliktů, jejíž znalost je pro řídicí pracovníky velmi důležitá.

Významnými a tradičními sociologickými problémy, které jsou *Souborem opatření* aktualizovány, jsou problémy podmínek, forem a metod rozvíjení účasti lidí na řízení. Sociologové v podniku by proto měli věnovat svoji pozornost vstřícnému plánování, jímž se také *Soubor opatření* zabývá a které má být zaměřeno na řešení úzkých profilů a na celkové zkvalitnění plánovací a vlastní výrobní činnosti. Jeho úspěch bude do značné míry záviset na vytvoření příslušných ideových, morálních a poznatkových předpokladů v pracovních kolektivech.

3. Sociologické aspekty zdokonalování chozrasčotu

Ze sociologického hlediska se chozrasčotem dosud málo zabýváme. Je jistě právem zatím pojímán jako metoda hospodaření a plánovitého řízení společenského reprodukčního procesu. Avšak platí o něm i to, co o řízení vůbec: že se vyznačuje silnými sociálními aspekty. Při zdokonalování chozrasčotního řízení nejde jen o vypracování systému hospodářských vztahů mezi podnikovou hospodářskou sférou a společností, mezi VHJ, podniky a uvnitř podniků. Jde také o dotváření a zdokonalování zásadních vztahů sociálních. Pro dobré fungování chozrasčotu je nutné formovat a zdokonalovat takové vztahy, jako je vztah ke společenskému vlastnictví, k uskutečňování celospolečenských cílů a ideálů, vztah ke spolupracovníkům, k podnikové značce, ale také například k rodině. Znamé heslo „každý hospodářem na svém pracovišti“, které vystihuje záměry chozrasčotního řízení, dostatečně zřetelně vyjadřuje tu skutečnost, že zdokonalování chozrasčotu je komplexní problém ekonomický, politický, ideový, morální apod.

Chozrasčotní mechanismus souvisí s dobře fungujícím mechanismem odměňování. Také problematika odměňování — šíře motivování a stimulování — je tradičním problémem nejen ekonomickým, ale také sociologickým. Pomíne-li obecnou zákonitost, že dynamika společenského rozvoje vyžaduje dobře fungující mechanismus pozitivních a negativních sankcí, obzvláště dobře fungující mechanismus peněžních odměn, který musí být budován na principech odpovídajících charakteru společensko-ekonomické formace, otevírá se v souvislosti s odměnami široký rejstřík konkrétnějších sociologických problémů, jako jsou:

- sociální podmíněnost motivační účinnosti mezd,
- sociologický dopad mzdových opatření na strukturu a funkci pracovních skupin, včetně jejich koheze,
- sociologická a psychologická podmíněnost deviací od závazných socialistických principů odměňování,
- vztah odměňování k práci, k její efektivnosti a kvalitě a ke spokojenosti s prací,
- vztah odměňování a úprav pracovních režimů, například vliv mezd na směnnost apod.,
- vztah odměňování k formování socialistického způsobu života, který má zpětný vliv na pracovní sféru aj.

4. Sociologické aspekty zdokonalování organizace a metod řídicí práce

Nesporně nejvýznamnějším a v marxisticko-leninské sociologii stále propracovávanějším problémem je otázka komplexního přístupu k řízení všech společenských procesů, s nimiž se v ekonomických či výrobně ekonomických systémech (například v podnicích a VHJ) setkáváme. V souvislosti s tím se stále bedlivěji zkoumá vztah ekonomických a sociálních procesů a ekonomického a sociálního řízení. Nelze vyloučit, že v určitých konkrétních podmínkách se může řízení sociálních procesů, hlavně těch, které jsou spjaty s výrobním a pracovním procesem, stát prioritní oblastí řízení. Bývá to například tehdy, jestliže plnění výrobních úkolů je ohrožováno nedostatkem stability pracovních kolektivů.

Soubor opatření se ke vztahu ekonomického a sociálního řízení meritorně vyslovuje na několika místech. Například v pokynu o nutnosti užšího propojování ekonomického a kádrově personálního řízení. Je zde dokonce taxativně vymezena oblast sociálního rozvoje a současně odmítnuta redukce řízení sociálních procesů pouze na některá, i když nesporně velmi důležitá opatření v oblasti péče o pracovníky, jako je například stravování, rekreace apod. Takové omezení brání rozvoji výrobního a pracovního procesu ve směru pozitivního utváření jeho sociálního obsahu, ve směru jeho působení na rozvoj osobnosti a pracovních kolektivů. Správný přístup předpokládá znalost vztahů techniky, technologie, dělby práce a organizace práce, a to vždy ve zcela konkrétní podobě. Nezapomeňme, že ve vztahu k osobnosti člověka označil K. Marx za základní limit stroje devatenáctého století nadvládu stroje nad dělníkem a tak neúnosnou dělbu práce mezi strojem a pracovníkem, že dělník se stával „přívěskem stroje“.

K jednotě ekonomického a sociálního řízení bude nutno přihlížet i při sestavování komplexních programů rozvoje řízení na ministerstvech, VHJ a podnicích. Sociologie se ovšem musí uplatnit při řešení všech dalších otázek řídicího a organizačního charakteru, o nichž *Soubor opatření* pojednává. V zásadě je tomu tak proto, že organizace není jen útvarem nebo výrobně procesní strukturu, ale je živým organismem, v němž hlavní roli hrají lidé a sociální seskupení. Tato skutečnost je v sociologii již dávno známa (například existence tzv. formální a neformální organizace). Pokud *Soubor opatření* poukazuje na nezbytnost dořešení takových organizačních otázek, jako je například lepší vyladění pravomocí a odpovědností anebo zdokonalování organizačních a řídicích norem, jde vždy současně o otázky sociologické.

Ve světové i naší literatuře — a to můžeme použít jako výstižný příklad sociologického obsahu organizačně řídicí problematiky — je již také velmi podrobně rozpracována psychologická, sociálně psychologická a sociologická stránka zavádění automatizovaných systémů řízení nejrůznějšího typu. Právě ze zkušeností této vrcholné racionalizace organizace a řízení v oblasti informačního a rozhodovacího procesu je nejlépe patrné, že pomíjení kterékoli stránky projektování, zavádění a využívání těchto systémů, především stránky psychologické a sociologické, vede k poruchám, snižuje efektivnost systému a často vyvolává vůči nim nedůvěru.

Svým způsobem „svodnou“ sociologickou problematiku *Souboru opatření* představuje partie o programech a plánech kádrového, personálního a sociálního rozvoje. Právě zde je zřejmé, že nelze na jedné straně programovat a plánovat rozvoj techniky, výroby a ekonomiky a na straně druhé — zbude-li čas a prostředky — sociální rozvoj. Naopak, tyto dvě oblasti plánování je nutno propojit, a to i soustavou ukazatelů. Rovněž efektivnost celého podni-

kového (event. odvětvového) rozvojového procesu je nutno chápat jako komplexní problém. Nemůže být dlouhodobě ekonomicky efektivní to, co je sociálně neefektivní. A je jen zdánlivě sociálně efektivní to, co nepomáhá celkovému společenskému pokroku, jehož kritériem je koneckonců pokrok na poli zvyšování produktivity práce. To znamená na tom poli, kde se podle V. I. Lenina rozhoduje o mírovém soutěžení mezi socialismem a kapitalismem.

Uvedené poznámky samozřejmě nepokrývají všechnu sociologickou problematiku *Souboru opatření*. Sociologický obsah má tento dokument jako celek. Bylo však třeba poukázat na některé zvláště významné otázky proto, aby bylo zřejmé, že do okruhu těch, jimž přislouží zabezpečení a realizace příslušných opatření, by měli být začleněni i sociologové. Jejich úkolem by měla být jak účast na popularizaci *Souboru opatření*, tak hlavně postupné řešení řady konkrétních sociologických otázek, které otevírá dokument sám i proces jeho realizace. Bylo by účelné, kdyby vysvětlování a řešení otázek *Souboru opatření* bylo týmovou prací. Tím by byl zajištěn komplexní přístup k problematice, jejíž složitost k aplikaci týmového přístupu přímo vybízí. Vždyť týmovost je v organizaci práce výrazem dialektické souvislosti jevů, která je v procesu realizace *Souboru opatření* znovu prokazována.

Literatura

- Čerňák, J. I.: *Systémová analýza v řízení výroby*. Praha, SNTL 1980.
Gvišiani, D. M.: *Organizace a řízení*. Praha, Institut řízení 1973.
Ke zdokonalení plánovitého řízení národního hospodářství. Praha, Svoboda 1980.
Kohout, J.: *Sociální analýza a řízení socialistického podniku*. Praha, Práce 1976.
Kutta, F.: *Systém řízení sociálních procesů*. Praha, Svoboda 1976.
Kutta F. a kol.: *Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR*. Praha, Svoboda 1981.
Sociální aspekty řízení pracovních kolektivů. Praha, Práce 1979.

Резюме

В. Чех: Социологические аспекты совершенствования системы планового управления экономикой

При разработке теоретических основ общественного управления во всех социалистических странах уделялось внимание и взаимоотношению экономических и социальных процессов. Взаимосвязь и взаимообусловленность этих процессов требуют, чтобы в экономическом управлении учитывались социальные аспекты регулируемых процессов и наоборот, чтобы социально-политическое управление исходило из экономических условий и содействовало реализации экономических целей. Единство экономического и социального подходов к всеобщественному управлению является основой программных документов XXVI-го съезда КПСС и XVI-го съезда КПЧ. Проекты повышения эффективности экономического управления, разработанные в последние годы в странах СЭВ, также выражают это единство. В Чехословакии таким проектом является Комплекс мер по совершенствованию системы народного хозяйства Чехословакии после 1980 года. Особые положения в этом документе посвящены содержанию и методам кадрового, персонального и социального программирования и планирования, которое должно быть увязано с экономическим планированием. Однако, документ имеет не только эту специальную социологическую и социально-политическую сторону. Его подробный анализ показывает, что его правильная теоретическая интерпретация и особенно его реализация требуют также социологического анализа и использования социологических методов. Важное социологическое содержание имеют, например, вопросы прогнозирования и долгосрочного планирования. Специальные прогностические методы можно с успехом применить к технической и экономической областям лишь в том случае, если в соответствии с марксистской социологической теорией и методологией принимаются во внимание все релевантные взаимосвязи прогнозируемых областей. Воспроизводство рабочей силы, приобретающее в чехословацких социально-экономических

условиях особое значение, также включает ряд социологических взаимосвязей, таких как мобильность работников, проблемы трудовой деятельности женщин и лиц пост-продуктивного возраста, лиц с неполной трудоспособностью и др. Вопросы технологической и трудовой дисциплины, совершенствования нормирования и участия работников в управлении, подробно освещаемые в документе, это даже преимущественно социологические и политические вопросы. Социологической интерпретации требуют также вопросы хозрасчета, систем оплаты труда и мотивации вообще, рационализации во всех областях общественной жизни и др. Анализ документа позволяет сделать вывод, что в нем нет ни одного положения, по которому можно довольствоваться одним лишь экономическим подходом и где участие социологии не является необходимым.

Summary

Cech V.: Sociological Aspects of Improvement of the Planned Management System of Economy

In elaborating the theoretical foundations of social control, attention was paid in all the socialist countries to the interrelation between economic and social processes. The interdependence and the mutually conditioned character of these processes make it essential for economic management to respect the social aspects of processes subjected to influence, and, vice versa, for socio-political management to proceed from economic conditions and contribute to the attainment of economic objectives. The unity of the economic and the social approach to all-social control is the underlying principle of the programme documents adopted at the 26th Congress of the Communist Party of the Soviet Union and the 16th Congress of Czechoslovak Communist Party. This unity is also evident in the projects designed to increase the effectiveness of economic management recently shaped in the member countries of the Council for Mutual Economic Assistance. As far as Czechoslovakia is concerned, such a project is represented by the Package of Measures to Improve the System of Czechoslovak National Economy after 1980. This document contains special regulations concerned with the content and methods of personnel and social programming and planning necessarily interlinked with economic planning. The document, however, does not contain this special sociological and socio-political aspect only. A detailed analysis of the document reveals that its correct theoretical interpretation and particularly its implementation call for a sociological analysis and the application of sociological methods. For example, issues of prognostication and long-term planning have a significant sociological content. Special prognostic methods can be successfully applied to the technical and economic spheres only if — in keeping with Marxist sociological theory and methodology — all the relevant implications of the areas subjected to prognostication are taken into consideration. Also the reproduction of labour force which under Czechoslovakia's socio-economic conditions, has acquired particular significance, includes a number of sociological aspects such as workers' mobility, problems of the work of women and people of post-productive age, with limited working abilities, etc. The problems pertaining to technological and working discipline, improvement of norm-setting and workers' participation in management, which the document analyzes in greater detail, are in actual fact issues of a predominantly sociological and political character. Also the questions of *khosraschot* (the Soviet budget-related method of economic management), wage systems and motivations in general, rationalization in all the areas of social life, etc., require a sociological interpretation. The analysis of the document in question shows that it does not contain a single regulation in which the purely economic approach would be sufficient and the application of sociological methods unnecessary.

Problém identifikace systému na objektu

Základním předpokladem pro dosažení společenských cílů výstavby rozvinutého socialismu se stává stále výrazněji přechod k intenzivnímu typu socialistické společenské reprodukce, založený v určující míře na všestranném spojování výsledků vědeckotechnické revoluce s vymoženostmi socialismu [Zpráva 1981 : 18].

Strategická orientace na sjednocování vědeckotechnických a sociálních přeměn staví nové úkoly i před systém řízení společenských procesů. Do popředí vystupuje zejména požadavek *prohloubení dimenzí perspektivnosti a komplexnosti* plánovací činnosti, protože jedině za této podmínky se plán může stát efektivním prostředkem společenské kontroly revolučních přeměn naší epochy, které nabízí soudobá věda a technika.

Jestliže krátkodobý a střednědobý plánovací horizont umožňuje v plánovacím procesu abstrahovat od kvalitativních změn struktury společenského systému, perspektivní plánování naopak předpokládá, že v plánovacím procesu bude odražen společenský vývoj v celém komplexu vzájemného působení a kvalitativních změn ekonomických, vědeckotechnických, ekologických, sociálních a mezinárodních faktorů. „Klíčovým problémem je tu propojení dlouhodobých procesů rozvoje výroby [jako rozhodující základny společenského života], vědeckotechnického pokroku [jako nejdůležitějšího dynamizujícího činitele] a sociálního rozvoje společnosti a člověka [jako určujícího cíle i nejperspektivnějšího prostředku]“ [Československo 2000 1980 : 6].

Zvládnutí tohoto náročného teoretického úkolu si vyžádá nové metodologické přístupy v teorii perspektivního komplexního plánování a prognózování společenského vývoje. To se týká i modelování společenských procesů, které vystupuje jako jeden z nejperspektivnějších metodologických prostředků pro svou imanentní interdisciplinaritu a jednotu kvalitativních a kvantitativních přístupů.

Převládající krátkodobý a střednědobý charakter plánovitého řízení orientoval modelové přístupy zejména na zkoumání *mechanismu fungování* socioekonomických systémů, které se rozvíjelo pod silným vlivem strukturálně funkcionální metodologie kybernetiky [Dvořák 1979]. I když se v dalším rozvoji teorie tento moment uchovává, požadavky perspektivnosti a komplexnosti v současné etapě stále více orientují zaměření výzkumu na hluboké teoretické zvládnutí vnitřní logiky *mechanismu společenského vývoje*, tj. zákonů tohoto přírodně historického procesu. V tomto smyslu je s novou naléhavostí zdůrazňován fakt, že se marxisticko-leninská teorie společenského vývoje stává obecnou teoreticko-metodologickou základnou teorie komplexního dlouhodobého prognózování a plánování společenského vývoje. „Globální mo-

delování se opírá o vědeckou teorii vývoje společnosti... hlubší chápání konkrétních mechanismů působení zákonitostí společenského vývoje" [Gvišiani 1978 : 494].

Materialistická dialektika jako teorie vývojového mechanismu

Při zkoumání vývojového mechanismu vystupuje zákonitě do popředí materialistická dialektika „protože jediné ona skýtá analogon a tím i metodu pro vysvětlení vývojových procesů“... [Marx—Engels, 20, 1966 : 344—5]. Dialektika jako věda o nejvšeobecnějších zákonech materiálního pohybu a vývoje umožňuje vysvětlit procesy fungování a formování struktury materiálních systémů jako výsledek činnosti univerzálního mechanismu vývoje [Dvořák 1981] na rozdíl od kybernetických a systémových přístupů, které usilují především o nalezení obecných principů fungování systémů a abstrahují od procesů formování a kvalitativních změn jejich struktury.

Při zkoumání vývojového mechanismu má ústřední význam kategorie kvality. Kvalita materiálního systému (celku) je vázána na celistvý systém jeho různorodých částí. Vzájemná podmíněnost a závislost těchto různorodých částí vymezuje hranici kvality materiálního systému a její nedělitelnost, neboť vzdálení některé části ze systému vede ke ztrátě kvalitativní určenosti materiálního systému. Celistvost neznamená jen vzájemnou závislost částí, ale i jejich vyvážené, proporcionální zastoupení, tj. kvantitativní určenost. To vede k představě, že každá část se vyskytuje v určité pluralitě kvalitativně stejnorodých elementů, která určuje její váhu v kvalitě materiálního systému.

Každá část může existovat jen ve spojení s ostatními částmi materiálního systému, jež jsou vůči ní ve vztahu doplňku. Materiální souvislosti části a jejího doplňku je dána protikladnost jejich kvalitativních určení uvnitř kvality materiálního systému, tedy vystupují vůči sobě jako *protiklady*.

Protiklady jsou „protikladná určení jedné podstaty; rozdíly jedné podstaty... Je to rozlišená podstata“ [Marx—Engels, 1, 1956 : 316]. Štěpení na protiklady probíhá jako „rozdvojení“ [Lenin 1960 : 365], polarizace celku, takže současně uchovává souvislost protikladů, „...v protikladu stojí proti různému nejen nějaké jiné, ale i jeho jiné“ [Hegel 1974 : 279], „...oddělení a protiklad těchto polů spočívá v jejich sounáležitosti a jednotě, a naopak, jejich jednota je jen v jejich oddělení, jejich sounáležitost jen v jejich protikladu“ [Marx—Engels, 20, 1966 : 368].

V souvislosti obou protikladů je již obsaženo, že na sebe působí a toto vzájemné působení je pohyb [Marx—Engels, 20, 1966 : 367]. Funkcionální vztah obou systémů však může obsahovat *rozpor*, kdy působení, které od jednoho protikladu vychází, nemusí být totožné s působením, které do druhého protikladu vstupuje. V systémové představě lze říci, že jestliže systém S_1 působí na systém S_2 množinou působení (výstupem) A_1 , přičemž jeho očekávaná vstupní působení (vstupy) jsou charakterizovány množinou B_1 , a systém S_2 působí na systém S_1 množinou výstupů B_2 , přičemž jeho očekávané vstupy jsou dány množinou A_2 , pak vzájemné působení A_{12} , B_{21} jsou dány vztahy

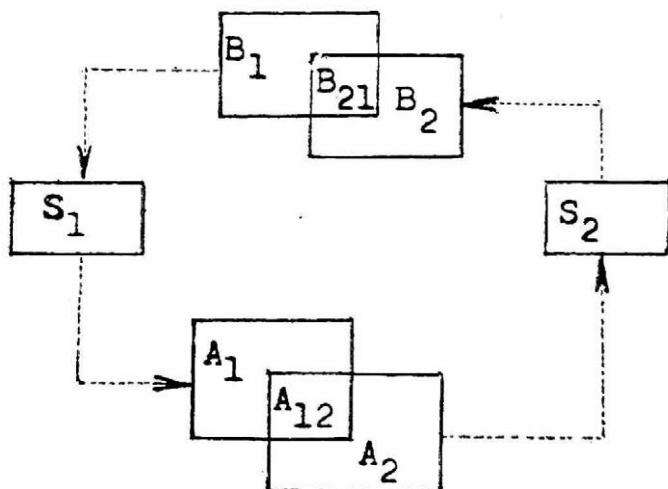
$$A_{12} = A_1 \cap A_2 \text{ a } B_{21} = B_2 \cap B_1 \text{ (na schématu I).}$$

V aplikacích má zvláštní význam případ, kdy vstupy a výstupy jsou body n -rozměrného euklidovského prostoru. Potom lze vzájemná působení zapsat jako $a_{12} = \min \{a_1, a_2\}$ a $b_{21} = \min \{b_2, b_1\}$, což je systémovou analogií známého principu *Liebiga*. K matematickému popisu fungování těchto systé-

mů byla rozpracována formalizovaná teorie tzv. L-systémů [Gilderman—Kudrina—Poletajev 1970].

Nadbytečné výstupy $\{a_1—a_{12}, b_2—b_{12}\}$ mohou systémy převést na své vstupy. Jestliže výstupy systému tvoří jeho vnější funkci, pak nadbytečné výstupy, spojené s činností nadbytečných elementů, se stávají základem jeho vnitřní funkce [zpětné vazby], spojené s reprodukcí a rozvojem vazeb elementů uvnitř systému. Nadbytečné elementy tak vytvářejí nový subsystém uvnitř výchozího systému.

Schéma 1

Při utváření pohybu celého systému může každý z protikladů zaujmout rozdílné místo podle toho, určují-li jeho vstupy a výstupy charakter vzájemného působení nebo ne. V prvním případě vystupuje protiklad S_1 jako pozitivní stránka $\{a_{12} = a_1, b_{12} = b_1\}$, v druhém případě jako negativní stránka $\{a_{12} = a_2, b_{12} = b_2\}$.

Často nelze pouhým srovnáním vstupů a výstupů stanovit příslušnost protikladu k pozitivní nebo negativní stránce. Pro tento účel lze definovat na vstupech a výstupech protikladu *charakteristickou funkci* (například pro tržní ekonomiku funkci zisku, která nabývá nezáporných hodnot, jedná-li se o pozitivní stránku, a záporných hodnot, jedná-li se o negativní stránku). Vzhledem k tomu, že protiklady jsou složeny z kvalitativně stejnorodých elementů, z nichž část může vykazovat příslušnost k pozitivní a část k negativní stránce (protiklad je mírou obou stránek), integrální mírou příslušnosti protikladu k té či oné stránce se může stát například míra zisku. Kategorie pozitivní a negativní stránky zavádí K. Marx při zkoumání vztahu protikladných tříd buržoazní společnosti. Rozhodující význam obou stránek v utváření pohybu protikladů, kdy „celý protiklad není nic jiného, než pohyb obou jeho stránek“ [Marx—Engels, 2, 1957 : 502], se musí nutně promítnout i v systémovém rozpracování rozporu protikladů při modelování vývoje materiálního systému.

Přitom pozitivní i negativní stránka jsou určeny ve vztahu k současnému stavu materiálního systému, a proto jejich vzájemné působení určuje *historicky lokální* směr pohybu systému (historicky konkrétní formy řešení jeho rozporů). Z teoretického hlediska má význam zkoumání i *historicky globální*

ho směru vývoje materiálního systému, který uspořádává různé vývojové etapy systému na vzestupné linii (například směřování k beztřídní společnosti). To znamená, že kromě materiálního systému se vyvíjí i samotný vývojový mechanismus. Řešení těchto složitých otázek nemá pro modelování konkrétního společenského systému bezprostřední význam, a proto se jím tato stat dále nezabývá.

Výstupy systému lze většinou definovat jako podmínky existence jeho protikladu. Proto u pozitivní stránky protikladu lze hovořit o příznivých podmínkách, kdy jsou saturovány požadavky jeho elementů vůči prostředí. To se projevuje v dynamickém růstu jeho elementů, který může zvrátit charakter pozitivní stránky v negativní.

Vzájemný vztah protikladů a částí materiálního systému nelze proto zkoumat čistě funkcionálně jako „věčný vztah“, neboť jejich místo ve vzájemném působení není rovnocenné a může se v procesu vývoje měnit. Pozitivní stránka protikladu má z hlediska pohybu celého systému určující význam, neboť určuje pohyb ostatních částí systému... „Ve všech formách společnosti je to nějaká určitá výroba, která vykazuje všem ostatním jejich postavení a vliv, a tudíž i její vztahy určují postavení a vliv všech ostatních“ [Marx 1971 : 60].

V. B. Kuzmin v této souvislosti hovoří o „jádro systému programujícím veškerý jeho rozvoj“ [Kuzmin 1976 : 159]. Tento autor vychází při studiu úlohy pozitivní stránky protikladu důsledně z díla K. Marxe a formuluje *teorii dominantních struktur*, pomocí níž sleduje změnu významu a postavení základních komponent výrobních sil v procesu společenského vývoje [Kuzmin 1976 : 177—196].

Pozitivní stránka protikladu je spojena s existencí „úzkých míst“ ve vzájemném působení, v němž vystupuje jako nedostatkový faktor. Určující význam tzv. dominantních struktur v systému společenských funkcí vědy byl ukázán v práci J. Dvořáka [1980] v návaznosti na *princip hlavního článku* V. I. Lenina.

Rozpor ve vzájemném působení protikladů má opačné důsledky na elementy negativní stránky, kde lze hovořit o nepříznivých podmínkách jejich existence. Pro elementy negativní stránky vzniká nutnost *změnit charakter svého působení* na protikladný systém, a tedy i svou kvalitativní určenost, neboť rozpor protikladů je příčinou nadbytečnosti části z nich v systému. Tento stav je doprovázen růstem jejich vzájemného rozporu (konkurence). Růst konkurence, jak ukázal K. Marx na mechanismu utváření vztahu nabídky a poptávky, doprovází přeměnu protikladu v negativní stránku. „Ta armáda, v jejíchž řadách je nejmenší pranice, vítězí nad protivníkem“ [Marx—Engels, 6, 1959 : 407]. Hlubokou analýzu významu rozporu protikladů [kvalitativně různorodých elementů] a konkurence (rozporu kvalitativně stejnorodých elementů) v procesu vývoje lze nalézt v práci Aver'janova [1976 : 101—135].

Způsob řešení rozporů elementů negativní stránky spočívá ve změně jejich kvalitativní určenosti. Formy tohoto řešení se v závislosti na konkrétních podmínkách mohou projevit zničením nebo vyhnáním nadbytečných elementů ze systému, přechodem do protikladu (pronikáním protikladů), vytvořením nového subsystému uvnitř protikladu, sebeorganizací elementů, spojenou s následnou změnou negativní stránky v pozitivní atd.

Při zkoumání těchto složitějších forem pohybu negativní stránky je nutné vycházet z toho, že v materiálním systému složeném z protikladů S_1 a S_2 mohou nastat v podstatě jen tři rozdílné situace.

V prvním případě vystupují oba protiklady ve funkci pozitivní stránky. V tomto případě nastává jednotu protikladů, systém vystupuje v plně integrované formě a prochází procesem dynamického růstu; přičemž tempo růstu je stejné pro elementy obou protikladů. Systém se množí v násobcích své struktury, jeho kvalita přechází v kvantitu.

V druhém případě vystupuje jeden z protikladů jako pozitivní a druhý jako negativní stránka. Výsledkem je boj protikladů, kdy jeden z protikladů směřuje k uchování této asymetrie, je pozitivní, konzervativní stránkou, kdežto druhý směřuje ke zrušení této asymetrie, je jeho negativní, destrukční stránkou. Podstatou tohoto pohybu je boj protikladů o uchování nebo změnu existující struktury materiálního systému, která produkuje rozpor protikladů [Marx—Engels, 2, 1957 : 49—50]. Vznik třídního panství v buržoazní společnosti lze interpretovat i v teorii L-systémů: „...ustavičné vytváření relativního přebytku obyvatelstva udržuje zákon poptávky po práci a nabídky práce, a tudíž i mzdu v kolejích vyhovujících zhodnocovacím potřebám kapitálu; slepý tlak ekonomických vztahů utvrzuje panství kapitalistů nad dělníky“ [Marx 1954 : 777]. Je zřejmé, že panující třída má zájem na udržení daného stavu, je pozitivní, konzervativní stránkou protikladu, která zdůrazňuje kooperaci a harmonii tříd, kdežto utlačovaná třída usiluje o jeho zrušení, je negativní destrukční stránkou, která zdůrazňuje rozpor a asymetrii tříd.

Obnovení jednoty protikladů, tj. nová *integrace* materiálního systému, je spojeno se změnou kvalitativní určenosti elementů negativní stránky. Tato změna spojená s přechodem elementů však většinou vede ke ztrátě výsadního postavení pozitivní stránky. Proto činnost dominantních struktur směřuje k vytváření bariér pronikání protikladů, k omezení směrů nežádoucích diferenciace negativní stránky (například ochrana soukromého vlastnictví), tj. snaží se udržet celý systém v oblasti jeho strukturální stability. Na tomto základě vzniká například stát jako organizace panující třídy. Rozpor protikladů se pak vyhrocuje do *antagonismu*. Projevem této formy je trvalá přítomnost nadbytečných elementů negativní stránky, vytlačených na „okraj“ systému. Příkladem může být například rezervní průmyslová armáda, protože proletář „nemá žádnou vyhlídku, že by v rámci své třídy dosáhl podmínek, kterými by se dostal do jiné třídy“ [Marx—Engels, 3, 1958 : 90]. Vlastní forma řešení antagonismu probíhá jako *boj protikladů*, který je zdrojem *revolučních změn* v procesu vývoje. Příkladem boje protikladů je i marxisticko-leninská teorie socialistické revoluce. Třídní antagonismus vytváří pro individua utlačované třídy společné, nesnesitelné životní podmínky. To stimuluje proces sebeorganizace utlačované třídy, kterým se zvnějšňuje její zvláštní třídní zájem jako předpoklad společného postupu třídně homogenních individuí. V tomto smyslu se třída „o sobě“ převrací v třídu „pro sebe“ a třídní boj se stává bojem politickým [Marx—Engels, 4, 1958 : 195]. Proces sebeorganizace třídy je založen na vyloučení konkurence uvnitř třídy [Marx—Engels, 3, 1958 : 67] a uvědomění si společné třídně podmíněné a individuálně bezvýchoďné situace. Vládnoucí třída se snaží uhájit své třídní panství, a proto se snaží zastavit proces sebeorganizace utlačované třídy. Jednak se snaží prostřednictvím svého monopolu duchovního vedení zmanipulovat vědomí utlačovaných tříd, jednak nabízí příslušníkům utlačované třídy individuální řešení jejich třídní situace v podmínkách daného společenského řádu, odstraňuje v určité míře bariéry pronikání třídních protikladů. „Čím je panující třída schopnější přijímat mezi sebe nejznamenitější lidi z ovládaných tříd, tím pevnější a nebezpečnější je její vláda“ [Marx 1958 : 147].

Vyřešení třídního antagonismu kapitalistické společnosti spočívá v revolučním odstranění bariér pronikání třídních protikladů, především soukromého vlastnictví, což vede k diktatuře proletariátu jako výchozího bodu pro zrušení tříd. Nová jednota protikladů je v tomto případě nastolena vyvlastněním buržoazie.

Různé formy řešení rozporu protikladů směřují k obnově celistvosti materiálního systému, k integraci protikladů a jednotě jejich vzájemného působení. Rozhodující význam v těchto procesech má negativní stránka protikladu. Význam, který připisuje materialistická dialektika negativní stránce protikladu v procesu vývoje — přítomnost konkurence (vzdálenost od stavu rovnováhy), pluralita forem řešení rozporu vzájemného působení (kritické situace), změny kvalitativní určenosti elementů (fluktuační) — je analogický významu discipativních struktur ve vývojových procesech v neživé přírodě, které popisuje *teorie discipativních struktur* [Nicolis—Prigogine 1979]. Výzkum systémových souvislostí obou teorií tak může přispět k hlubšímu objasnění materiální jednoty i kvalitativní různorodosti světa.

Ve třetím případě oba protiklady vystupují v roli negativní stránky. Uvnitř systému se nevytvářejí bariéry kvalitativních změn, neboť tento stav nevyhovuje žádnému z elementů obou protikladů — rozpor protikladů má neantagonistický charakter.

Jak ukázal K. Marx [Marx—Engels, 1, 1956 : 316], protiklady vznikají *diferenciací*, rozlišením jedné podstaty, tj. uvnitř jednoho materiálního systému. Kvalitativní určenost tohoto systému tvoří společný základ, z něhož se vyčlenily elementy protikladů. Jestliže elementy mohou obnovit původní celistvost své kvality, tj. dostat se zpět na úroveň kvalitativní určenosti materiálního systému, dochází k *rozpadu* vzájemného působení protikladů a tím i celého systému a obnovuje se autonomie jeho částí. Příkladem může být například rozpad složitých státních celků na rozlehlém území a obnova autonomie dílčích státních útvarů.

Jestliže tato forma řešení není možná, například v důsledku příliš hluboké specializace elementů, a systém jako celek nezanikne, rozbíhá se v systému vývojový proces, který se projevuje *diferenciací* a integrací jeho struktury s cílem odstranění rozporu protikladů [Aver'janov 1976 : 84]. Materiální systém tak vystupuje jako souhrn výchozích elementů (elementární východisko) vývojového procesu.

V procesu řešení rozporu se však nemůže měnit nic jiného, než co je již dáno kvalitou a kvantitou výchozích elementů. Proto v procesu vzniku nového materiálního systému se v jeho kvalitě uchovává a reprodukuje kvalita výchozího elementu. Na druhé straně to však znamená, že kvalita výchozího elementu obsahuje v abstraktní, nerozvinuté formě všechny základní protiklady vznikajícího systému. V tomto smyslu je výchozí element materiálním systémem „o sobě“. „O sobě“ znamená u Hegela prvotní totožnost nerozvinutých „protikladů, skrytých v nějaké věci, v nějakém procesu, v nějakém pojmu“ [Marx—Engels, 20, 1966 : 77]. „O sobě“ jako bezprostřední jednota je „určení takového elementárního výchozího celistvého uskupení, v kterém v nerozvinuté, abstraktní formě je obsažena specifika z něho rozvinutého složitého celku“ [Jugaj 1976 : 92].

Změna kvalitativní určenosti výchozích elementů probíhá *procesem zvnějšnění* jejich kvality, která tvoří celistvý systém. Na tomto základě probíhá *diferenciace* výchozích elementů, jejichž nová kvalita je subsystém staré kvali-

ty. V procesu diferenciacie se tak postupně formují nové protiklady (struktura vznikajícího systému), které jsou kvalitativně určeny novými (diferencovanými) elementy.

Procesem zvnějšnění dochází k *negaci* výchozí fáze vývoje, tj. ke zrušení abstraktní totožnosti protikladů, k jejich zprostředkování, kdy skrytý vzájemný vztah protikladů, skrytá bezprostřední jednota rozdílů je dovedena k „viditelnosti“ [Hegel 1974 : 256]. Vlastní vyřešení rozporu, tj. potvrzení struktury protikladů vznikajícího systému spočívá ve vymezení jejich kvalitativní a kvantitativní určenosti zabezpečující soulad vzájemných působení uvnitř nového systému. V materiálním systému tak současně probíhá integrační proces, který omezuje proces diferenciacie jeho struktury a tak fixuje určitý způsob vzájemného působení protikladů z hlediska potřeb reprodukce systému jako určitého celku. Podstatou tohoto procesu je regulace pohybu elementů mezi protiklady, omezení jejich další diferenciacie, tj. omezení další změny jejich kvalitativní určenosti. Integrační proces je procesem zrušení (zvnitřnění) zvnějšnění. „Rušení jako předmětný pohyb pojímající zpět do sebe zvnějšnění“ [Marx 1961 : 148]. Proces rušení, který se projevuje integrací relativně samostatných funkcí a prvků, je procesem řešení rozporu protikladů a návratem k východisku (negace negace), přestože mezi nimi existuje kvalitativní rozdíl, daný vzestupným charakterem vývoje, kdy „počátek je nerozvinutý výsledek a výsledek je rozvinutý počátek“ [Hegel 1939 : 28]. V jiném pohledu lze vývojový proces chápat jako přechod kvantity výchozích elementů v kvalitu vznikajícího systému.

Diferenciací a integrací kvalitativní určenosti elementů systému vznikají v systému nové kvality. Tak lze vysvětlit i vznik nových orgánů v systému. „...soustava sama má jako totalita své předpoklady a její vývoj k totalitě spočívá právě v tom, že si podřizuje všechny elementy společnosti, nebo že si z nich vytváří orgány, které jí ještě chybí“ [Marx 1971 : 242—243].

Zajímavou interpretaci vývojového procesu pomocí kategorie cíle dal již Hegel. „Výsledek je jen proto totožný s počátkem, protože počátek je cíl“ [Hegel 1939 : 11]. Jestliže materiální systém v konečné fázi dosahuje stadia zralosti, *celistvosti*, *jednoty pohybu* rozporných momentů, která byla v bezprostřední nerozvinuté formě založena na výchozí fázi jako cíl, lze chápat proces vznikání jako podřizování rozporných momentů materiálního systému tomuto cíli, tedy jako *sebeorganizační proces*. To umožňuje spojit teorii vývoje s teorií sebeorganizujících systémů [Dvořák 1977].

Vývoj současně vysvětluje vzestupný pohyb uvnitř rozporného světového celku, kdy výchozí, nerozvinuté elementární uskupení jedné formy materiálního pohybu je současně i konečným, rozvinutým celistvým výsledkem předcházející, nižší formy materiálního pohybu. „...plod vývoje... je výsledek pohybu. Ale protože je jen výsledkem jednoho stupně, je jako poslední tohoto stupně současně i prvním výchozím bodem jiného stupně vývoje...“ [Hegel 1939 : 31]. Významná je skutečnost, že v procesu vývoje mění svou kvalitativní určenost výchozí elementy, které postupně předávají svá určení, funkce systému a tak ztrácejí svou původní celistvost. Přitom pro udržení vývojového procesu má klíčový význam možnost další diferenciacie elementů, jejich schopnost změnit svou kvalitativní určenost, která je zdrojem jejich pohyblivosti, a tedy i pružnosti struktury systému. Zastavení diferenciačně integračního procesu je příznakem dosažení stavu zralosti systému, který se tak stává výchozím elementem pro vznikání kvalit vyššího řádu.

Vývojový mechanismus a problém identifikace společenského systému

Jádrem marxismu-leninismu je propracovaná, ucelená teorie společenského vývoje, jejímž základem se stalo odhalení dialektických zákonitostí historického pohybu.

Marxismus-leninismus pojímá vývoj společnosti jako pokračování vývoje přírody, jako přírodně historický proces vývoje „sebe si uvědomujících organismů“ [Marx 1966 : 513]. Vědecká koncepce přírodně historického procesu byla fakticky založena dílem K. Marxe a Ch. Darwina. Jestliže Ch. Darwin objasnil proces antropogeneze jako *vydělení člověka z přírody* mechanismem biologické evoluce (přírozeným výběrem druhů), tedy přírodní stránku tohoto procesu, pak K. Marx objasnil, že společenský vývoj směřuje k „vyřešení roztržky člověka s přírodou“ [Marx 1961 : 92], *ke sjednocení člověka a přírody*, tedy historickou stránku tohoto procesu. Je zřejmé, že se jedná o protikladné procesy, což vysvětluje podstatu hlubokého omylu, kterého se dopustil H. Spencer, když se pokusil vysvětlit darwinismem společenské procesy.

Vydělením člověka z přírody se nastoluje vztah dvou základních protikladů společenského vývoje, lidské a přírodní stránky společenské existence, který „vyjadřuje prastarý vztah platný pro všechny formy společnosti...“ [Marx—Engels, 13, 1963 : 679—680]. Lidská stránka od počátku vystupuje jako *přírozeně vzniklá pospolitost lidí*, tedy *společenství vzniklé „přírozeným procesem obou pohlaví“*. Toto společenství také od počátku plní dvě základní funkce. Vnější funkce spočívá ve vzájemném působení s přírodou, které je „směnou, při níž se směňuje práce lidí za produkty přírody“ [Marx—Engels, 3, 1958 : 78], vnitřní funkce je spojena s působením uvnitř společenství a je zaměřena na reprodukci individuí. Přírodní stránka protikladu je komplexem biotických a abiotických faktorů, které jsou určeny kvalitativně (druhy) i kvantitativně. Kromě působení na člověka se i zde dá hovořit o vnitřní funkci, která je spojena s reprodukcí ekosystémů.

Stanovení *výchozího elementu* společenského vývoje je nalezení takového elementárního seskupení, které by v nerozvinuté, integrované podobě obsahovalo oba protiklady i jejich funkce. Tímto výchozím elementem je rodina (rod). „...rodina... obsahuje v sobě v malém všechny protiklady, které se později široce rozvíjejí ve společnosti a v jejím státě.“ [Marx—Engels, 21, 1967 : 91] Integraci výchozího elementu, tj. obou jeho protikladů i jejich funkcí, zabezpečuje vlastnictví. V tomto smyslu pracovní proces není jen výměnou látek mezi rodem a přírodou, ale i subjektivním vztahem rodu k podmínkám své přírodní reprodukce jako „svým, tvořícím jaksí jen jeho prodloužené neorganické tělo...“ [Marx 1974 : 104]. Vlastnictví tím, že v sobě sjednocuje obě stránky protikladu, se stává výchozím bodem harmonizace jejich vzájemného působení a reprodukce jejich elementů. Vlastnictví se ve vztahu k vzájemnému působení protikladů projevuje vědomou regulací působení rodu na přírodu (organizací a řízením pracovní činnosti) a zpětného působení (rozdělováním výsledků práce). Proto kromě funkce reprodukční, pracovní atd. obsahuje rod jako výchozí element i funkci řízení.

Růst vzájemného rozporu elementárních pospolitostí, vyvolaný omezeností přírodních podmínek jejich existence (nedostatkem hotových produktů) a podmíněný růstem obyvatelstva (s růstem jeho potřeb), nutí člověka změnit charakter své práce, tj. i sebe jako subjektu systému činností a přírody jako objektu svého působení.

Historicky je tento vývoj spojen s přechodem od sbírání hotových produktů k zemědělství. Vznik zemědělství je spojen s vyčleněním některých ele-

mentů uvnitř přírodního systému a stimulováním jejich rozšířené reprodukce. Tím se zemědělství vyčleňuje z *přírodního systému* a současně vzniká potřeba vyvedení určitých přírodních elementů z jejich ekologické rovnováhy. Na základě této potřeby a jako vnitřní funkce zemědělství se utváří samostatný systém činností, řemeslo, jehož výstupy (pracovní prostředky) slouží potřebám stimulace reprodukce přírodních elementů zemědělství.

Jestliže zemědělství zůstává v podstatě součástí přírodního systému, jeho přirozeným elementem, s řemeslem vznikají kvalitativně nové elementy, pracovní prostředky, které se vyčleňují z přírodního systému a stávají se všeobecným základem rozvoje zemědělství. Jejich kvalitativní určenost je syntézou společenských a přírodních charakteristik, výrazem pronikání obou protikladů, které se realizuje procesy „humanizace přírody a naturalizace člověka“ [Marx 1961 : 93] a v němž dochází ke zpředměťování lidských bytostných sil [Marx 1961 : 98]. Kvalita nových elementů je dána syntézou lidské funkce s přírodní látkou, podřízením této látky účelu činnosti.

Možnosti diferenciací systému činností a funkcí uvnitř rodu jsou omezené. Společenský vývoj, podmíněný růstem obyvatelstva, začíná proto s rozvojem společenské dělby práce a směny. „Zkoumání dělby práce a směny je nesmírně důležité, protože to jsou očividně zvnějšněné výrazy lidské činnosti a bytostné síly jakožto rodové činnosti a rodové bytostné síly.“ [Marx 1961 : 122] Společenská dělba práce rozkládá výchozí element, přirozeně vzniklou pospolitost, podle jejích pracovních funkcí, k nimž přiřazuje všechna individua pospolitosti. Touto diferenciací včetně specializace pracovních prostředků, vznikají protikladné skupiny lidí, *třídy*, které jsou spojeny společenskými výrobními vztahy (věcnými vztahy osob, směnou), které zajišťují nezbytnou celistvost pracovního procesu. Spolu s tím probíhá rozklad společného vlastnictví rodu v soukromé vlastnictví, tj. rozklad subjektivního vztahu pospolitosti k objektivním podmínkám její existence.

Předpokladem tohoto zvnějšnění je zvýšení produktivity práce v zemědělství, které vytváří relativní přebytek produktů a činí nadbytečnou účast obyvatelstva v tomto pracovním procesu. Proto první společenská dělba práce je spojena s oddělením řemesla (z něhož se postupně vyvíjí průmysl) od zemědělství. Spolu s tím se dělí i vlastnictví (kapitál a pozemkové vlastnictví). *Zemědělství*, jehož elementy jsou individua (rody) integrovaná vztahem vlastnictví s přírodními elementy (půdou), a *jeho vnitřní funkce — řemeslo* (později průmysl), jehož elementy jsou individua (rody) integrovaná vztahem vlastnictví s pracovními prostředky, *tvoří spolu systém materiální výroby*, jehož další pohyb se utváří v protikladu obou jeho částí. „Můžeme říci, že celé ekonomické dějiny společnosti jsou shrnuty v pohybu tohoto protikladu“ [Marx 1954 : 379]. Dvojakost elementů obou systémů, které jsou sjednocením lidské a přírodní stránky, poznamenává i charakter vzájemného působení obou protikladů, směny, která vystupuje v dvojaké formě: abstraktní a konkrétní práce, užitná a směnná hodnota, později fyzické a morální opo-
třeбенí fondů [Kuzmin 1976 : 73—95].

Rozvoj společenské dělby práce a směny je spojen s růstem potřeby regulace systému materiální výroby i předpokladů jejího uspokojení. Na jedné straně roste složitost materiální výroby, kdy zvláštní zájmy třídních protikladů podmíněné soukromým vlastnictvím směřují k narušení jejich vzájemného působení, a tedy i celistvosti společenského pracovního procesu, na druhé straně roste výkon systému, produktivita práce, která s přebytkem produktů uvolňuje část obyvatelstva z účasti na jejich bezprostřední výrobě.

V důsledku třídních rozporů vzniká — jako vnitřní funkce materiální výroby a rozvinutí řídicích funkcí — stát, který se postupně (tak jak roste potřeba společenské regulace) vyvíjí v nástroj regulace vzájemného působení jednotlivých článků společenské dělby práce i regulace systému s prostředím, *v systém duchovní výroby*. Tato činnost je v podstatě „vědomě udržovanou proporcionalitou“ [Lenin 1952 : 606] společenské reprodukce. *Výrobní systém* společnosti se od této doby vyvíjí v protikladu *systémů materiální a duchovní výroby*, z nichž první, spojený s tvorbou produktů, je jeho vnější funkcí, kdežto druhý, spojený se zpracováním informací, je jeho vnitřní funkcí.

Stupňování dělby materiální práce, zvláště po zavedení manufakturního způsobu výroby, vytváří předpoklady pro další kvalitativní změny elementů struktury materiální výroby, především pracovních prostředků. Podstatu této další syntézy vystihl K. Marx: „... Touto cestou je analýza — díky dělbě práce, která přeměňuje úkony dělníků v úkony mechanické, takže v určitém okamžiku na jejich místo může nastoupit mechanismus“ [Marx 1974 : 334].

Nahrazování lidské práce stroji mění celkový charakter elementů systému materiální výroby. Jestliže do této doby byl elementem člověk, jeho vlastní práce a nástroj (prostá zboží výroba), integrací nástrojů vzniká stroj jako nový element materiální výroby, což předpokládá přeměnu řízení práce v atribut vlastnictví objektivních podmínek výroby. Proto nejprve dochází k oddělení pracovní síly (výkonné funkce) od výrobních prostředků (funkce řízení jako atributu kapitálu). V další etapě, podmíněné růstem integrace pracovních prostředků, dochází k vyvlastňování vlastníků (kapitalistů) a k předání řídicích funkcí celé společnosti (socialistickému státu). Podrobně dialektiku těchto procesů prozkoumal K. Marx [Marx 1954].

Na základě uvolněné pracovní síly se vytváří postupně další systém, který vystupuje vůči společenskému výrobnímu systému jako jeho vnitřní funkce. Vnější funkcí tohoto systému je práce, působení na pracovní prostředky, a vnitřní funkcí aktivita spojená s reprodukcí individuů a integrací sociálních vztahů. V procesu vývoje se procesy reprodukce pracovní síly osamostatňují a přeměňují ve zvláštní sféru (služby). Spolu se vznikem strojů se vyčleňuje jiná vnitřní funkce materiální výroby, spojená s reprodukcí těchto jejích elementů, tj. výroba pracovních prostředků. Tím tento systém nabývá relativní samostatnost.

Dělba práce v systému duchovní výroby je spojena především s oddělením praktické a teoretické stránky řídicí činnosti. „... uvnitř této třídy vystupuje jedna část jako myslitelé této třídy... zatímco ostatní se k těmto myšlenkám a iluzím chovají spíše pasívně a receptivně, přestože jsou ve skutečnosti aktivními členy této třídy...“ [Marx—Engels, 3, 1958 : 60]. Na tomto základě se utvářejí vnější funkce systému duchovní výroby, spojené s produkcí informací pro bezprostřední regulaci procesů v přírodním, výrobním a sociálním systému, a vnitřní funkce, spojená s reprodukcí informačních struktur, které tvoří elementy systému. Tak se uvnitř systému duchovní výroby na základě těchto funkcí utvářejí systém společenského řízení a komplex přírodních, technických a společenských věd. Obsahem vnitřní funkce jsou tzv. *společenské funkce vědy* [Socialismus 1981 : 25—31]. Charakteristickým rysem systému společenského řízení, který směřuje k udržení proporcionality, je tendence k prosazování zájmů dominantních struktur v jeho řídicí činnosti (vnější funkcí), neboť tvoří úzká místa společenské reprodukce.

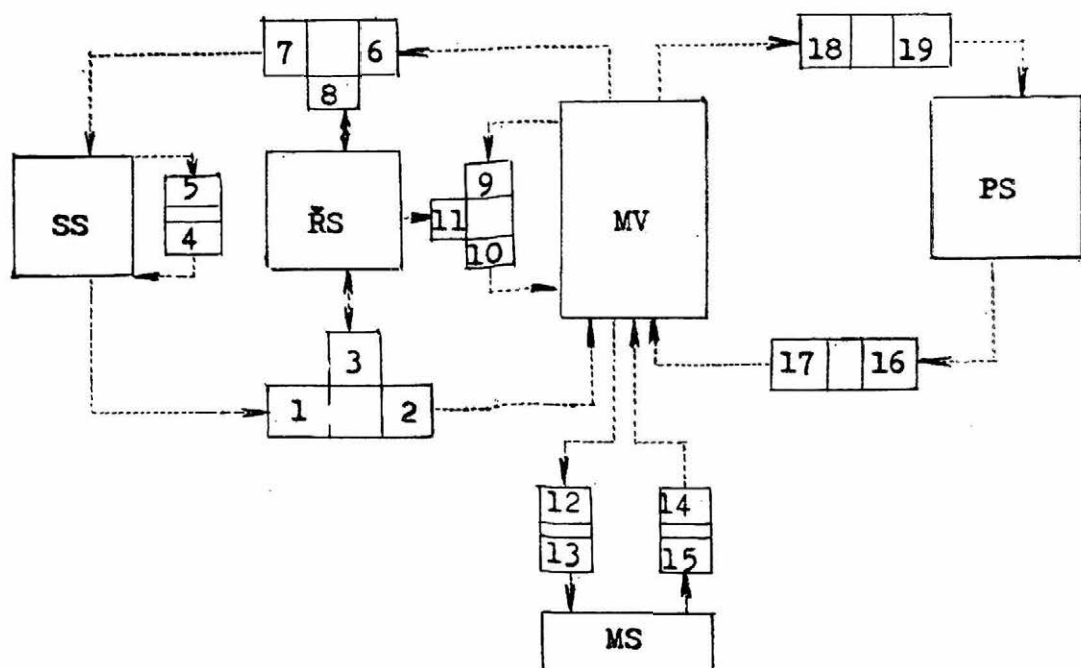
S rozvojem dělby práce a koordinace řídicí činnosti se postupně zvnějšňují algoritmy řídicí činnosti, takže je může nahradit stroj.

Spolu s tím, jak se historicky rozvíjí dělba práce a získává mezinárodní rozměry, výrobní systém a ostatní společenské systémy rozvíjejí vzájemné působení s vnějším společenským prostředím, *mezinárodním systémem*. Prvky tohoto systému jsou různé státy, které jsou k dané společnosti ve vztazích exportu a importu. Rozpory jsou jak na straně exportu, tak na straně importu spojeny s nesouladem potřeby systému v importu (exportu) a možností jejího uspokojení mezinárodním systémem.

Logickou reprodukcí historického pohybu společnosti postupně vzniká souhrn určení, která formují společenský systém. Ve společenském systému označuje kategorie sociální systém (v úzkém smyslu) sociální stránku společenské existence, spojenou s reprodukcí pracovní síly [Kutta 1976 : 118].

Přírodní systém (PS), sociální systém (SS), materiální výroba (MV), duchovní výroba — řídicí systém (ŘS) a mezinárodní systém (MS) tvoří obecné funkční předpoklady, komponenty vývoje každé společnosti. Některé základní vztahy v systému jsou zobrazeny na schématu 2.

Schéma 2

- 1 — disponibilní fond pracovní doby (pracovních sil)
- 2 — pracovní místa v materiální výrobě
- 3 — pracovní místa v systému řízení a regulace vzájemného působení SS a VS (výše mezd, mzdových fondů, distribuce pracovních sil atd.)
- 4 — disponibilní fond doby k reprodukci pracovní síly a upevnění integrity SS
- 5 — požadovaný fond doby na reprodukci pracovní síly
- 6 — vyrobené produkty

- 7 — požadované produkty
- 8 — státní rozpočet a regulace koupěschopné poptávky, cen, výrobních úkolů atd.
- 9 — disponibilní investice
- 10 — požadované investice
- 11 — výrobní funkce vědy
- 12 — nabídka exportu
- 13 — poptávka exportu
- 14 — potřeba importu
- 15 — nabídka importu
- 16 — disponibilní přírodní zdroje
- 17 — potřeba v přírodních zdrojích
- 18 — odpady
- 19 — absorpční schopnost ekosystémů.

Schéma 2 nezachycuje řadu významných vztahů v systému, které utvářejí charakter jeho fungování (například bezprostřední vliv přírodního systému na reprodukci pracovní síly, vazby řídicího systému na reprodukci pracovní síly, vazby řídicího systému atd.). Mechanismus formování struktury společenského systému působí dále uvnitř jeho jednotlivých systémů, kde se projevuje narůstáním elementů i jejich kvalitativními změnami, které zpětně ovlivňují vzájemné působení jednotlivých systémů [protikladů]. Lze vyslovit velmi obecnou hypotézu, že každý ze systémů se v procesu vývoje rozkládá v protiklady, spojené s vnější a vnitřní funkcí, jejichž rozpor utváří pohyb systému.

Variantou systému znázorněného na schématu 2 je *systém vzájemného působení sociálních a ekonomických faktorů rozvoje* [Grebennikov—Zotov—Nikolajev 1978], který se omezuje na sociální systém, řídicí systém a materiální výrobu a neuvažuje vědeckotechnický rozvoj. Přírodní a mezinárodní systém se zvlášť nevyčleňují. Pro práci se zjednodušeným systémem byl zkonstruován jednoduchý matematický model. Simulační experimenty s tímto modelem ukázaly vysokou citlivost aktivit uvnitř sociálního systému na změny řídicích parametrů.

Způsob, jímž v procesu společenského vývoje funguje a formuje se struktura společenského systému, je současně i jediným správným způsobem dekompozice tohoto systému v procesu poznání, který zachovává celistvost jeho částí a tak umožňuje myšlenkovou reprodukci jeho celkového pohybu, tj. explanaci i predikci jeho dalšího vývoje. Tento princip jednoty historického a logického má zásadní význam pro modelování vývojových procesů, neboť vyžaduje maximální adaptaci formalismu modelu, simulujícím v podstatě pohyb materiálního systému, k mechanismu vývoje.

Kromě „věčných“ funkčních předpokladů společenského vývoje má společenský systém určitou konkrétní historickou kvalitu, ovlivňující charakter jeho dalšího pohybu. „Nejde o poměr, který ekonomické vztahy historicky zaujímají ve sledu různých forem společnosti... jde o jejich strukturu uvnitř moderní buržoazní společnosti“ [Marx—Engels, 13, 1963 : 682]. Součástí hypotézy je proto identifikace dominantních struktur a jejich protikladů, které formují aktuální směr historického pohybu i způsobu řešení společenských rozporů.

Extenzivní narůstání výrobní činnosti je spojeno s rychlým čerpáním dostupných přírodních zdrojů i zvětšováním masy odpadů, převyšujících absorpční schopnost ekosystémů. Tato negativní situace na vstupech i výstu-

peč přírodního systému vede k obecnému nedostatku surovin a narušení reprodukční schopnosti ekosystémů. V tomto smyslu je příroda dominantní strukturou společenského vývoje a současně „úzkým místem“, nedostatkovým faktorem společenské reprodukce. Rozpor společnosti s přírodou je pro svou všeobecnost globálním problémem, který nabývá charakter ekologické krize.

Situace na vstupech a výstupech mezinárodního systému je podmíněna exportní schopností a importní náročností ekonomiky. Tuto situaci zásadně ovlivňuje charakter mezinárodních vztahů. V důsledku univerzálního modelu industriálního rozvoje každá země historicky směřuje k tomu, aby exportovala hotové výrobky a importovala suroviny. V souvislosti s růstem výkonnosti většiny ekonomik a všeobecným vyčerpáním dostupných zdrojů dochází k všeobecnému poklesu cen hotových výrobků a všeobecnému růstu cen surovin v důsledku konkurence prodávajících a kupujících. Pro většinu zemí, které nevyrábějí špičkové hotové výrobky nebo nemají bohaté zásoby surovin, představuje mezinárodní systém dominantní faktor jejich rozvoje.

Situace na vstupech a výstupech sociálního systému je charakterizována stupněm uspokojování potřeb obyvatelstva (materiálních potřeb, potřeb pracovní seberealizace, ekologických potřeb atd.), který charakterizuje životní způsob dané společnosti. Jako charakteristická funkce může být zvolena například zobecněná životní úroveň. V socialistických zemích, kde bylo dosaženo plné zaměstnanosti, růstu životní úrovně, vedoucí k plnému uspokojování všech hlavních potřeb obyvatelstva, vystupuje sociální systém jako dominantní faktor společenského vývoje. V kapitalistických zemích v důsledku nezaměstnanosti a inflace dochází k poklesu životní úrovně a sociální systém se stává negativní stránkou, což se projevuje růstem společenských rozporů („krize demokracie“).

Situace na vstupech a výstupech systému materiální výroby je podmíněna uspokojováním potřeb ekonomiky v pracovních silách, v řídicích informacích, surovinách a pracovních prostředcích a možnostmi realizace vyrobené produkce. Extenzivní rozšířená reprodukce se většinou projevuje nedostatkem pracovních sil, informací, surovin i investičních zdrojů (přičemž většinou jeden z těchto faktorů má určující vliv). Proto ekonomika v průmyslově vyspělých zemích vystupuje jako negativní, rozvojová stránka společenského vývoje, která prosazuje kvalitativní změny své struktury. V kapitalistických zemích přistupují krize z realizace, jejichž důsledkem je diferenciací užitných hodnot, vedoucí k masové spotřebě a odčerpávání nadbytečné výrobní kapacity zbrojením.

Také systém duchovní výroby je determinován uspokojováním svých potřeb v hmotných a pracovních zdrojích a stupněm uplatnění své informační produkce. Informační produkce se uplatňuje v míře, v jaké umožňuje lépe uspokojit potřeby řízených systémů bez dodatečných nákladů, tj. v té míře, v níž vede k *přírůstku* efektivnosti materiální výroby nebo kvality životního způsobu (charakteristických funkcí řízených systémů), tedy je spojena s racionálnější organizací sociálních, ekonomických, technických a přírodních procesů. Přírůstek efektivnosti se zpětně promítá do uspokojování potřeb informačního systému v hmotných a pracovních zdrojích. V současnosti, s narůstající komplexností řízených systémů, indikuje každý **výstup** informačního systému (reprezentující návrh na reorganizaci částí společenských nebo technických procesů) neznámé změny v jejich rozsáhlém okolí. Proto produkce informačního systému zůstává nerealizována, což přiřazuje tento systém k rozvojové stránce společenského pohybu. Proces kvalitativních změn, který se

rozvíjí v informačním systému, orientuje produkci informací na tvorbu komplexních řešení problémů společenské reprodukce.

Identifikace negativních, rozvojových stránek společenského pohybu (systémů materiální a duchovní výroby, tj. výrobního systému) umožňuje stanovit strategii jejich rozvoje ve vztahu k dominantním faktorům, která se tak stává základem pro tvorbu scénářů v modelu společenského systému jako metody simulace jeho vývoje (tj. kvalitativních změn v jeho fungování). Předpoklady pro stanovení této strategie byly podrobně probrány v práci J. Dvořáka [1980].

Strategie rozvoje vychází z předpokladu, že kvalitativní změny elementů výrobního systému musí směřovat k obnovení rovnováhy výrobního systému vůči dominantním strukturám, neboť jinak bude narušena strukturní stabilita celého společenského systému (kvalitativní změny se rozšíří živelně do celého systému). Udržení výkonnosti výrobního systému při omezeních na zdroje formuje charakter této strategie — orientaci na *intenzifikaci výrobního systému*.

Směr kvalitativních změn elementů výrobního systému je dán jejich poměrem k dominantním faktorům, s cílem vyřešit existující rozpory. Tak se strategie intenzifikace rozpadá do tří částí podle systémů, k nimž se vztahuje.

Ve vztahu k přírodnímu systému se jedná o strukturní změny výrobního systému, vedoucí k *ekologizaci výroby*. Přetváření elementů výrobní struktury směřuje ke komplexnímu zpracování surovin a energie, k hledání nových zdrojů, zejména v souvislosti s rozvojem biotechnologií. Jde o vyšší integraci výrobního a přírodního systému.

Ve vztahu k sociálnímu systému je součástí strategie intenzifikace *automatizace výroby*, která řeší nedostatek pracovních sil v oblasti materiální výroby robotizací výrobních procesů a nedostatek komplexních a včasných informací rozvojem výpočetních systémů v oblasti duchovní výroby. Automatizace výroby je v podstatě procesem integrace řídicích a výkonných funkcí, které se dosud materializovaly v relativně samostatných systémech materiální a duchovní výroby. Výsledkem automatizace je tedy přeměna obou systémů v kvalitativně nový, integrovaný výrobní systém.

Ve vztahu k mezinárodnímu systému jde o proces *uvolňování napětí*, s cílem vyloučit možnost válečného konfliktu a provést na základě prostředků uvolněných odzbrojováním racionální změny v mezinárodní dělbě práce, směřující k odstranění globálních problémů.

Cílem modelování společenského vývoje je testování reálnosti strategie intenzifikace z hlediska jejich společenských předpokladů a důsledků. Průběh kvalitativních změn výrobního systému je podmíněn strukturní stabilitou dominantních struktur, které se musí přizpůsobovat změněným vztahům uvnitř systému. Z toho hlediska půjde zejména o rozvoj subjektivního činitele (sociálního systému), tj. všestranně rozvinutého individua „připraveného pro měnění se potřeby práce“ [Marx 1954 : 518], odstranění nedostatku rozvojových investic jako hlavní příčiny strukturní stability výrobního systému (například odzbrojením) a v budoucnu i o přestavbu biosféry (např. fotosyntéza vzdušného dusíku). Přitom vyvedení společenského systému z oblasti stability se realizuje především působením výrobního systému na ostatní společenské systémy. Interakce dominantních a rozvojových systémů tvoří základní smyčku, generující proces vývoje v modelu, který se tak stává prostředkem zkoumání variant sjednocování vědeckotechnických a společenských procesů.

Литература

- Aver'janov, A. N.: *Sistěma: filosofskaja katěgorija i real'nost*. Moskva, Mysl' 1976.
- Československo 2000. *Prognóza vývoje socialistické společnosti, zejména socialistického způsobu života do roku 2000*. Red.: R. Richta. Praha, ÚFS ČSAV 1980.
- Dvořák, J.: *Materialistická dialektika a teorie společenského vývoje*. Filozofický časopis 1981, č. 4.
- Dvořák, J.: *Modelování složitých sociálně ekonomických systémů*. Sociologický časopis 1979, č. 5.
- Dvořák, J.: *Plánování sociálních procesů a proces sociálního plánování (kap. 1 — Sebeorganizující systémy)*. Praha, ÚFS ČSAV 1977.
- Dvořák, J.: *Systémový přístup ke zkoumání společenských funkcí vědy*. Teorie rozvoje vědy 1980, č. 3.
- Gilderman, J. I.—Kudrina, K. N.—Poletajev, I. A.: *Moděli L-sistěm*. In: *Issledovanija po kibernetike*. Moskva, Sov. radio 1970.
- Grebennikov, V. G.—Zotov, V. V.—Nikolajev, L. K.: *Problemy modelirovanija vzaimodejstija social'nych i ekonomičeskich faktorov razvitiija narodnogo chozjajstva*. (Preprint) Moskva, VNIISI 1978.
- Gvišiani, D. V.: *Metodologické problémy modelování globálního vývoje*. Společenské vědy v SSSR 1978, č. 6.
- Hegel, G. F.: *Encyklopedija filosofskich nauk, tom I*. Moskva, Mysl' 1974.
- Hegel, G. F.: *Sočiněnia, tom IV., IX*. Moskva, Nauka 1939.
- Jugaj, G. A.: *Filosofskije problemy těoretičeskoj biologii*. Moskva, Mysl' 1976.
- Kutta, F.: *Systém řízení sociálních procesů*. Praha, Svoboda 1976.
- Kuzmin, V. P.: *Princip sistěmnosti v těorii i metodologii K. Marksa*. Moskva, Politizdat 1976.
- Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 3*. Praha, SNPL 1952; *sv. 38*. Praha, SNPL 1960.
- Marx, K.: *Ekonomicko-filozofické rukopisy*. Praha, SNPL 1961.
- Marx, K.: *Kapitál I.; III/2*. Praha, SNPL 1954; 1958.
- Marx, K.: *Rukopisy Grundrisse I.; II*. Praha, Svoboda 1971; 1974.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 1*. Praha, SNPL 1956; *sv. 2*. Praha, SNPL 1957; *sv. 3*. Praha, SNPL 1958; *sv. 4*. Praha, SNPL 1958; *sv. 6*. Praha, SNPL 1959; *sv. 13*. Praha, SNPL 1963; *sv. 19*. Praha, SNPL 1966; *sv. 20*. Praha, Svoboda 1966; *sv. 21*. Praha, SNPL 1967.
- Nicolis, G.—Prigogine, I.: *Samoorganizacija v neravnověsnych sistěmach*. Moskva, Mir 1979.
- Socializm i nauka*. Red.: S. R. Mikulinskij—R. Richta. Moskva, Nauka 1981.
- Zpráva o činnosti strany a vývoji společnosti od XV. sjezdu KSČ a další úkoly strany, přednesená generálním tajemníkem ÚV KSČ s. G. Husákem na XVI. sjezdu KSČ, duben 1981*. Praha, Svoboda 1981.

Резюме

И. Дворжак: Методологические предпосылки моделирования общественного развития. Проблема идентификации системы на объекте

Стратегическая ориентация на объединение научно-технических и социальных преобразований, связанных с интенсификацией общественного воспроизводства на этапе строительства развитого социалистического общества, требует существенного углубления параметров перспективности и комплексности модельных подходов, которые должны отражать общественное развитие во всем комплексе взаимодействия и качественных изменений экономических, научно-технических, экологических, социальных и международных факторов.

Исследование качественных, эволюционных изменений общественной системы посредством ее модели требует теоретического овладения механизмом общественного развития как единством процессов функционирования и формирования общественной системы, а также отражения этого механизма развития в самом формализме модели. Если процесс моделирования выступает как последовательность гносеологических трансформаций «объект—система—модель», то статья уделяет главное внимание решению проблемы идентификации системы на объекте.

Первая часть статьи посвящена разработке общей теории механизма развития материальных систем на базе основных законов материалистической диалектики. Автор уделяет внимание, прежде всего, вопросам количества и качества, части и целого, процессам конкуренции и кооперации, проблемам взаимоотношения противоположностей с учетом решения антагонистических и неантагонистических противоречий, про-

цессам роста, дифференциации и интеграции структуры материальных систем. На этой основе можно расчленить материальную систему на части, которые могут иметь одинаковое или противоположное отношение к сохранению или изменению современной структуры материальной системы и противоречие между которыми образует общее движение системы. Автор показывает источники противоречий и возможности их моделирования посредством т. н. теории Л-систем.

Разработанная теория во второй части статьи используется для логического воспроизводства исторического развития общества. Способ формирования процессов функционирования и образования структуры общественной системы в процессе общественного развития является одновременно способом декомпозиции этой системы в процессе познания, сохраняющим целостность его частей и позволяющим тем самым осуществить мысленное воспроизводство его общего движения. Таким образом определены основные функциональные компоненты общественной системы — системы материального и духовного производства, природная система, социальная система и международная система. Одновременно идентифицируются эволюционные и стабилизационные стороны общественной системы, которые формируют направление качественных изменений на современном этапе и способ решения общественных противоречий. Эти качественные изменения связаны с экологизацией и автоматизацией систем производства и их общественные предпосылки и последствия необходимо изучать в широких взаимосвязях структурной устойчивости всей общественной системы.

Summary

Dvořák J.: Methodological Prerequisites of Modelling Social Development. Problem of the Identification of the System on the Object

The strategic orientation towards the integration of scientific-technological and social transformations in connection with the intensification of social reproduction in the era of building up an advanced socialist society calls for a substantial elaboration of the dimensions of perspectiveness and complexity of model approaches which should reflect social development in the whole complex of interaction and qualitative changes of economic, scientific-technological, ecological, social and international factors.

The research into qualitative developmental changes in the social system through its model necessitates the theoretical mastery of the social-development mechanism as a unity of processes of the functioning and formation of the social system on the one hand, and the projection of this developmental mechanism into the model itself on the other. If the process of modelling appears as a sequence of gnoseological transformations object — system — model, the present paper concentrates especially on solving the problem of the identification of the system on the object.

The first part of the study is devoted to the elaboration of the general theory of the developmental mechanism of material systems in compliance with the major laws of materialist dialectics. Particular accent is laid on the questions of quality and quantity, parts and the whole, processes of competition and cooperation, interrelations of contradictions with a view to the solution of antagonistic and non-antagonistic contradictions, processes of growth, differentiation and integration of the structure of material systems. On this basis it is feasible to disintegrate the material system into parts which can assume an either identical or contradictory relation to the preservation or transformation of the actual structure of the material system and whose contradiction creates the system's general movement. The study points to the sources of contradictions as well as to the possibilities of their modelling with the help of the so-called L-system theory.

In the second part of the paper, the elaborated theory is employed for a logical reproduction of the historical movement of society. The manner in which processes of the functioning and formation of the social system's structure take shape in the process of social development is simultaneously also the manner of decomposing this system in the cognitive process which preserves the integrity of its parts and thus facilitates the intellectual reproduction of its general dynamics. In this way the basic functional components of the social system — systems of material and spiritual production, the natural system, the social system and the international system — are delimited. Also the developmental and stabilizing aspects of the social system determining the course of qualitative changes in the current stage of development as well as the way of solving social contradictions are identified. These qualitative changes are connected with the ecologization and automation of the system of production and their social preconditions and consequences must be examined in the broad context of the structural stability of the entire social system.

Úloha socialistické výchovně vzdělávací soustavy při reprodukci a změnách sociální struktury

ARTUR MEIER
Berlín

K dlouhodobým procesům postupného sociálního sblížování různých tříd a vrstev socialistické společnosti patří též snižování rozdílů ve vzdělání a postupné zvyšování celkové úrovně vzdělání všech členů společnosti, zvláště dělnické třídy. Ačkoliv rozsáhlý historický proces postupného odbourávání a definitivního překonání podstatných sociálních rozdílů, především rozdílů mezi městem a venkovem, mezi tělesnou a duševní prací, předpokládá v první řadě základní změny v sociálně ekonomické základně, stává se též jednotná socialistická výchovně vzdělávací soustava, která je jednou z nejrozsáhlejších sociálních organizací socialistické společnosti, nástrojem napomáhajícím ke změně sociální struktury.

Vědomosti obecného i speciálního rázu se v důsledku vědeckotechnické revoluce a vzrůstající komplexnosti společenských procesů stávají stále důležitější podmínkou tvůrčí práce, společensko-politické aktivity, schopnosti rozhodovat a podílet se na kultuře, v níž hraje věda významnou úlohu. S přeměnou vědy v bezprostřední výrobní sílu získává vzdělání, jeho dělba a efektivní využití stále větší společenský význam. Revoluční změny ve struktuře vzdělání, charakteristické pro výstavbu a další utváření rozvinuté socialistické společnosti, podmiňují celou řadu změn v různých sférách sociální struktury. I když je postupné sociální sblížování nesporně určováno v první řadě materiálními faktory a procesy, tj. základními změnami v systému společenské dělby práce, nelze změny vyvolané výchovně vzdělávací soustavou pokládat jen za výlučně duchovní faktor, jenž pouze odráží tento základní, strukturní proces přeměn. Snižování rozdílů ve vzdělání, spojené se současným vyrovnáváním a zvyšováním základní úrovně všeobecného i odborného vzdělání, je významným kulturním jevem a sociálně politickou vymožeností. Po odstranění výsad v oblasti vzdělání, po překonání jedné z nejhorších forem sociální nerovnosti ve staré společnosti je širokým masám umožněn nejen plný přístup ke kultuře, ale sama úroveň kultury a vzdělání se stává ekonomicky a sociálně účinnou veličinou, momentem spjatým s postavením a úlohou jednotlivých tříd a vrstev v procesu společenské výroby a společenského rozdělování, podmínkou jejich sociálního sblížování.

Tuto funkci výchovně vzdělávací soustavy měl na mysli Lenin, když ve svém návrhu *Programu KSR(b)* formuloval požadavek „dokončit přeměnu školy, zahájenou Říjnovou revolucí roku 1917, z nástroje třídního panství buržoazie v nástroj zničení tohoto panství a zároveň úplné likvidace rozdělení společnosti na třídy“ [Lenin 1955 : 124]. Ze sociologického hlediska má tato otázka velký teoretický a praktický význam, a to v té míře, v níž výchovně vzdělávací soustava podporuje proces sociálního sblížování a aktivně přispívá k sociální reprodukci tříd a vrstev socialistické společnosti.

Vzdělání v procesu sociálního sblížování

Socialistická výchovně vzdělávací soustava přispívá k progresivním změnám v sociální struktuře v podstatě dvěma způsoby: *zvyšováním všeobecné a odborné úrovně vzdělání různých tříd a vrstev a vyrovnáváním šancí a výsledků základního všeobecného a odborného vzdělání všech členů společnosti bez ohledu na jejich sociální původ či postavení a pohlaví*. První způsob podporuje kolektivní, druhý individuální mobilitu. Oba v podmínkách socialistické společnosti těsně souvisejí, což ovšem neznamená, že jsou identické či že mezi nimi nemůže dojít k rozporu. Kolektivní mobilita se týká celých tříd či vrstev, a to ve smyslu jejich vzestupného rozvoje. Individuální mobilita — jako přechod osob z jedné třídy či vrstvy do jiné — může vycházet ze skupinové mobility, avšak bezpodmínečně ji nepředpokládá. Nemusí dokonce ani výrazně ovlivnit danou sociální strukturu [Ferge 1978: 7an.]. Oba procesy implikují zmenšování distancí mezi třídami a vrstvami a v socialistické společnosti podporují rozvoj jejich společných znaků. Proces sociálního sblížování se přitom neuskutečňuje pouze v rovině individuální, ale v kolektivních posunech, v nichž se vyvíjí struktura.

V souvislosti s celkovým zvyšováním všeobecné a odborné úrovně vzdělání všech tříd a vrstev, především dělníků a rolníků, může socialistická společnost poukázat na velké úspěchy. V NDR má nyní 70 % dospělých přinejménším úplné střední vzdělání, tj. desetiletou či delší školu. Zatímco v roce 1959 bylo více než 70 % pracujících nevyučených nebo zaučených, 25 % mělo odbornou kvalifikaci a asi 5 % mělo vysokoškolské nebo odborné vzdělání, v roce 1980 bylo již pouze 20 % pracujících nevyučených nebo zaučených, 60 % mělo odbornou kvalifikaci a přibližně 20 % mělo vysokoškolské vzdělání (univerzitu) nebo odborné vzdělání (techniku, pedagogický institut atd.). Zvláště rychle se zvýšila úroveň vzdělání mladší generace zavedením povinné všeobecně vzdělávací desetileté střední školy a učňovských škol pro všechny děti — bez ohledu na sociální původ, takže téměř všichni pracující mladší 30ti let mají desetileté školní vzdělání a nadto absolvovali 2 až 3 roky odborného vzdělání nebo víceleté studium na vysoké škole. Třetina pracujících získala odbornou kvalifikaci formou vzdělávání dospělých.

Struktura všeobecného a odborného vzdělání dělnické třídy se tak v posledních desetiletích, tzn. v časovém rozmezí necelé generace, zásadním způsobem změnila, a to nikoli ve smyslu polarizace, ale ve smyslu progresivního sociálního a kulturního vývoje celé třídy. V souvislosti s nástupem mladé generace a výsledky, které přináší systém dalšího vzdělávání a výchovy pracujících, se dá očekávat, že podíl nevyučených a zaučených bude dále klesat.

K radikálním změnám došlo i ve struktuře vzdělání na venkově. Mladá generace zde získává vzdělání na téže úrovni jako ve městě: 87 % družstevních rolníků, mužů i žen, má odbornou kvalifikaci. Taková vzdělanostní struktura byla dříve u této třídy považovaná za nemožnou.

Je přirozené, že nejvíce vzrostl podíl inteligence, což má v důsledku dynamiky výrobních sil vliv na procesy tzv. strukturální mobility. Skutečnost, že v NDR má dnes každý pátý pracující ukončené vysokoškolské, popřípadě odborné vzdělání, svědčí zároveň o velkých úspěších socialistické vzdělávací soustavy při celkovém zvyšování úrovně vzdělání. Přitom se velmi výrazně změnila situace nejméně kvalifikované skupiny — nevyučených a zaučených. Tato skupina se v průběhu budování socialismu zmenšila na jednu pětinu, a to ve prospěch neobyčejně široké skupiny odborně kvalifikovaných pracovníků, což vzbuzuje dojem jakési „nivelizace směrem nahoru“.

Celkově lze říci, že ve společnosti NDR došlo k progresivním změnám ve struktuře vzdělání a kvalifikace všech tříd a vrstev, přičemž se zřetelně zlepšily podmínky všech sociálních skupin i každé jednotlivé skupiny. Tato forma strukturních změn, při níž se od základu mění sociální a kulturní profil celých sociálních skupin — ve smyslu jejich dalšího vývoje — může být právem označena jako kolektivní mobilita [Ferge 1978 : 8/10]. V podmínkách socialistické společnosti se stává základem individuální mobility. Všeobecný rozvoj a zmenšování rozdílů mezi třídami a vrstvami i uvnitř nich — tj. změny probíhající v samotné struktuře — usnadňují a zmnohonásobují přechody individuí z jedné sociální skupiny do jiné. Individuální mobilita tedy současně vede ke *kolektivní mobilitě*.

Sociologické výzkumy vzdělání v antagonistické společnosti ukazují, že individuální vzestup (nebo sestup) jedinců není zdaleka příznakem změn ve struktuře ve smyslu skupinové mobility [viz například Bourdieu—Passeron 1970; Bowles—Gintis 1976; Müller 1975].

Šance individuální mobility, tj. změny příslušnosti jednotlivých členů společnosti k určité třídě či vrstvě, se v socialistické společnosti zvyšují v neposlední řadě i proto, že jsou ve stále větší míře vytvářeny stejné možnosti vzdělání pro všechny členy společnosti a v obecném měřítku dochází k vyrovnávání základních úrovní všeobecného i odborného vzdělání. Stejně možnosti vzdělání nejsou tedy pouze formálním právem, jako je tomu v buržoazní společnosti. (1) V sociální politice socialistické společnosti jde o skutečné výsledky — o sblížení základních forem ukončeného vzdělání dorostu ze všech tříd a vrstev. Tím je oslabována souvislost sociálního původu a budoucího sociálního postavení jednotlivců, zatímco na druhé straně existuje, jak známo, neobyčejně těsná vazba všeobecného a odborného vzdělání a profesionální činnosti na postavení v třídní a vnitrotřídní struktuře společnosti. Překonání příkrých rozdílů ve vzdělání a zabezpečení stejného nebo přibližně stejného základního vzdělání (všeobecného a odborného) pro všechny vede k vysokému stupni skutečné sociální rovnosti šancí a vytváří příznivé předpoklady pro individuální mobilitu. To platí pochopitelně jen v míře a v hranicích, které jsou dány stavem, jehož bylo dosaženo ve vztazích mezi třídami a vrstvami, zákonitostmi reprodukce těchto vztahů a postupnými strukturními změnami.

Socialistická vzdělávací soustava zaručuje dorostu ze všech tříd a vrstev v podstatě jednotné vzdělání. Z hlediska celkové struktury je to nepřiliš selektivní sociální organizace, která úspěšně umožňuje celé mladé generaci — bez ohledu na její sociální původ — dosáhnout přibližně stejného ukončeného vzdělání, to znamená přibližně stejně vysoké úrovně základního všeobecného a odborného vzdělání. Přihlédneme-li k obsahu vzdělání, pak celostátní učební plány zajišťují stejné všeobecné vzdělání mládeže celého národa. Posuzujeme-li výchovně vzdělávací systém jako celek, tj. předškolní zařízení, střední školu a povinné učňovské školy, představuje tento jednotný vzdělávací cyklus 15 let.

V NDR dokončuje dnes přibližně 85 % daného ročníku úspěšně desetiletou střední školu, přičemž 92 % všech dětí ve věku od 4 do 6 let již předtím navštěvuje mateřskou školu. Všichni absolventi střední školy pokračují povinně ve svém vzdělání — 80 % v učňovských školách spojených s výchovou učňů v podnicích, zbývajících přibližně 20 % na rozšířených vyšších středních nebo

(1) J. S. Coleman svými výzkumy z USA ukázal, že skutečný význam nemá formální rovnost šancí, ale skutečné výsledky, celkový úspěch ve studiu, kde se zejména projevují příkré rozdíly v dokončeném vzdělání [Coleman 1966; 1975].

odborných školách. Vyrovnání úrovně vzdělání mládeže zřetelně vystoupí při srovnání s generací rodičů. Sociologické průzkumy vzdělání rodičů dnešních absolventů ukazují, že mezi pětaticátníky až pětatyřicátníky má přibližně 5—10 % školní vzdělání nižší než 8 tříd, 60—65 % otců má ukončené osmileté vzdělání (u matek je to 70 až 75 %), pouze cca 20 % otců má ukonečné desetileté vzdělání (15 % matek) a 10 % otců má maturitu (5 % matek). 10—15 % otců a 30—35 % matek je v těchto ročnících nevyučených nebo zaučených, cca 75 % otců a 60—65 % matek má odbornou kvalifikaci nebo absolvovalo odbornou školu a 10—15 % otců a přibližně 5 % matek dnešních absolventů má ukončené vysokoškolské vzdělání [Meier 1975 : 1333 an.]. Velké rozdíly ve všeobecném a odborném vzdělání rodičů korespondují s jejich diferencovaným postavením v sociální struktuře. Rozdíly ve vzdělání indikují sociální rozdíly.

Vyrovnání základní úrovně vzdělání u mladé generace nespočívá pouze v podobném či dokonce stejném ukončeném vzdělání, ale i ve vytvoření podobných hodnotových orientací a potřeb, což má mobilizující účinek. Ze sociologických průzkumů vzdělání vyplývá, že mezi mladistvými různého sociálního původu například neexistují podstatnější rozdíly v orientaci na obsahově náročnou a uspokojující profesionální činnost a na vysoké výkony v povolání [Steiner 1979].

Reprezentativní a validní průzkumy procesů individuální mobility, které by odpovídajícím způsobem zachycovaly přítomné i minulé projevy strukturální a kolektivní mobility v naší společnosti, se v současnosti v NDR neprovádějí. (2) Různé soudy o individuální mobilitě způsobené či možné v důsledku relativně jednotné úrovně základního, všeobecného a odborného vzdělání zůstávají proto nutně hypotetické. Dosud víme příliš málo o pohybech při rekrutování dorostu pro různé třídy a vrstvy, a nemůžeme proto dosud exaktně stanovit funkci vzdělání jako faktoru individuální mobility ve srovnání s jinými faktory a mechanismy sociálně třídního složení v dnešních podmínkách rozvinuté socialistické společnosti.

Pravidelně prováděné průzkumy volby povolání, volby způsobů dalšího vzdělávání, hodnotových orientací a životních plánů absolventů škol (3) vedou k závěru, že relativní jednotka základní úrovně vzdělání mladé generace zeslabuje, i když přirozeně neodstraňuje, specifické rozdíly dané původem a současně v důsledku relativního vyrovnání výchozí sociokulturní situace „při startu do života“ ve velké míře umožňuje přechod z jedné třídy či vrstvy do jiné — v tomto případě tedy intergenerační mobilitu. Na druhé straně je zřejmé, že procesy individuální mobility, charakteristické pro počátek socialistické výstavby, kdy byly poprvé odstraněny třídní bariéry, dnes již v důsledku stabilizace nových třídních vztahů jsou oslabeny. Tato skutečnost vypovídá ovšem jen málo o skutečné dynamice sociálně strukturálních změn v rozvinuté socialistické společnosti (naopak i vysoká individuální mobilita může nechat danou sociální strukturu nedotčenou). Zde se opět potvrzuje, že v procesu sociálního sbližování tříd a vrstev je kolektivní mobilita významnější než individuální. (4) Individuální mobilita do jisté míry „doplňuje“

[2] Větší průzkumy mobility, jako například polsko-maďarský srovnávací výzkum, provedený R. Andorkou a K. Zagorskim [1977], se v NDR neprovádějí. Výjimku tvoří výzkumná zpráva J. Freitaga [1979].

[3] O těchto výzkumech informuje článek A. Meiera — A. Reimanna [1977: 1—53].

[4] Připojujeme se výslovně k názoru Z. Fergové o prioritě kolektivní mobility, který vyjádřila ve shora uvedené stati [Ferge 1978]. Srovnej dále [Ferge 1972: 10—32].

a v určitém smyslu rovněž dokončuje reprodukci a přeměnu sociální struktury. Z hlediska sociální spravedlnosti jsou stejné nebo podobné možnosti mobility pro jednotlivá individua stejně důležité jako je pro socialistickou společnost důležitý takový mechanismus mobility, který podporuje individualitu a zároveň zaručuje, že se talenty a vlohy mohou efektivně prosazovat bez ohledu na sociální původ, že se jednotlivé třídy a vrstvy stále znovu formují nejen samy ze sebe, ale do jistého stupně též z příslušníků skupin jiného sociálního původu.

Vcelku lze říci, že socialistické vzdělávání se vzhledem ke svým úspěchům při relativním vyrovnávání a zvyšování základní úrovně vzdělání příslušníků a dorostu všech tříd a vrstev stává účinnou silou v procesu sociálního sblížování. Předpoklady a reálné možnosti, které vytváří pro kolektivní i individuální mobilitu, tedy pro obě základní formy sociální mobility, přispívají k tomu, že se mění sociokulturní profil jednotlivých tříd a vrstev, že se zmenšují distance mezi jednotlivými třídami a vrstvami i uvnitř nich. Současně je přechod z jedné třídy či vrstvy do druhé snazší a uskutečňuje se častěji. Jednotné vzdělání a výchova v institucích státní vzdělávací soustavy tak nejen posiluje ideologickou jednotu tříd a vrstev socialistické společnosti a jejich dorostu, ale — vzhledem k přímému i zprostředkovanému vlivu socialistické vzdělávací soustavy na sociální strukturu — působí i jako sociálně politický prostředek napomáhající postupné přeměně dané sociální struktury.

Vzdělání v procesu společenské reprodukce

Tendence k sociálnímu sblížování jednotlivých tříd a vrstev, podporovaná a posilovaná působením socialistické vzdělávací soustavy, nevylučuje reprodukci existujících sociálních rozdílů. Škola a další vzdělávací zařízení nemohou tyto rozdíly likvidovat, nemohou je ani stírat, či dokonce ignorovat. Přestože se základní vzdělání všech mladých členů společnosti zvýšilo a v popsaném smyslu vyrovnalo, přispívá i vzdělávací soustava k reprodukci dané sociální struktury se všemi jejími diferencemi. Socialistická jednotná škola není — vzhledem k podmínkám, s nimiž je spojeno získání vzdělání — „školou rovnosti“, buňkou komunistické společnosti, která by nemusela přihlížet k sociálnímu původu studujících. Přehnané představy o rovnosti, neúměrné skutečné úrovni rozvinuté socialistické společnosti, mohou vést k nesprávným sociálně ekonomickým závěrům o příštích úkolech ekonomického a sociálního rozvoje v příštím desetiletí.

Bedřich Engels před více než sto lety v polemice proti Dühringovým utopickým požadavkům rovnosti ukázal, že skutečný obsah proletářského požadavku rovnosti spočívá v „odstranění tříd“, že „odstranění společenských tříd předpokládá takový stupeň historického vývoje, na němž se stane anachronismem, zastaralá trvání... třídního rozdílu samého“ [Engels 1966 : 120; 279]. Tohoto stupně historického vývoje však v současné fázi socialistická společnost v žádné ze svých životních oblastí nedosáhla. Vedle tendence k sociálnímu sblížování existují sociální rozdíly, které jsou s ní rozporně spjaty. Existence těchto rozdílů současně implikuje nerovnost v různých dimenzích sociální struktury. Karel Marx v *Kritice gothajského programu* jasně ukázal, že rovnost v socialismu jako v první fázi komunistické společnosti může „záležet jen v uplatnění stejného měřítka“ na nestejně jedince, že by to nebyli „různí jedinci, kdyby nebyli nestejní“ [Marx 1966 : 49].

Pokud existují podstatné rozdíly mezi tělesnou a duševní prací, mezi městem a vesnicí, pokud tedy existují základní rozdíly v postavení v rámci spo-

lečenské dělby práce, které vystupují jako sociální rozdíly mezi třídami a vrstvami i uvnitř nich, uplatňují se na všech stupních socialistické vzdělávací soustavy. Lze je vysvětlit tím, že vzdělávací soustava je zásadním způsobem determinována sociální strukturou společnosti a na žádném stupni se nemůže osvobodit od jejího vlivu. Není však pouhým odrazem této struktury. Má významnou funkci i v oblasti sociální sebe reprodukce existujících tříd a vrstev. Zejména pro dorůstající generaci představuje škola a na ni navazující vzdělávací zařízení důležitý transformační mechanismus, který ovlivňuje i rekrutaci mládeže do různých tříd a vrstev. (5) Funkce sociální distribuce, již plní socialistická vzdělávací soustava, je zároveň funkcí sociální reprodukce, neboť — jak ukazují příslušné sociální výzkumy — většina absolventů vzdělávacích zařízení je prostřednictvím svého školního vzdělání či odborné výchovy orientována do třídy či vrstvy, z níž pochází, tj. do níž sociálním postavením patří její rodiče. Je zřejmě zákonitým jevem, že tato rekrutace, při níž hrají rodina, škola a do jisté míry též teritoriální prvek úlohu rozhodujících faktorů zprostředkovávajících reprodukci, napomáhá stabilizaci dělnické třídy, třídy družstevníků rolníků a socialistické inteligence jako velkých sociálních skupin, jejichž struktura a vzájemné vztahy se v socialismu nově konstituují a utvářejí.

Dynamika sociální struktury v socialistické společnosti spočívá nesporně v rozporné jednotě sociálního sblížování, jež zahrnuje strukturní změny tříd a vrstev (týkající se jejich vzájemného postavení, jejich vlastního profilu, přechodů a splývání až po jejich konečné zrušení) a sociální reprodukci těchto tříd a vrstev, která vede k setrvalosti existujících sociálních rozdílů. Jde ovšem o to, aby nebylo petrifikováno stadium společenského vývoje charakteristické pouze pro danou historickou etapu. Socialistická vzdělávací soustava se podílí na žádoucí, i když postupné a zdlouhavé transformaci sociální struktury, která spočívá v první řadě v procesu sociálního sblížování, právě tak jako na sociální reprodukci existujících tříd a vrstev, kterou nelze přehlížet.

Vliv výchovně vzdělávací soustavy na sociální strukturu je nejpatrnější při vstupu absolventů škol do praxe, při volbě povolání. Všechny sociologické a pedagogické výzkumy ukazují, že rodiče mají na tuto volbu velmi silný vliv a často se snaží, aby děti získaly vzdělání směřující k témuž sociálnímu postavení, které zaujímají rodiče v sociální struktuře společnosti. Volba povolání a vzdělání dorostu proto ve vysokém stupni reprodukuje třídní příslušnost i příslušnost k jednotlivým vrstvám. Proto je logické, že při vysokém podílu, jež dnes v systému společenské organizace práce v socialistické společnosti zaujímají odborně kvalifikovaní pracovníci, se velká většina absolventů škol opět stává odborně kvalifikovanými pracovníky (jako jejich rodiče). Sociologický průzkum vzdělání provedený před několika lety (1973) ukázal, že 80 % dětí z rodin odborně kvalifikovaných pracovníků také získá odbornou kvalifikaci. U dětí nevyučených a zaučených pracovníků je toto procento obdobné. Děti vysokoškolsky a odborně vzdělaných kádrů následují příklad svých rodičů ve vzdělání přibližně v 60 % případů [Steiner 1975: 137]. Dochází též k určité sebe reprodukci dnešní socialistické inteligence, kterou můžeme rovněž vysvětlit stabilizací této vrstvy, jejíž vznik je spojen se socialismem, v sociální struktuře společnosti. I když proces rekrutace socialistické inteligence není ponechán vlastnímu vývoji a výběr pro nejvyšší formy vzdělání se neřídí pouze školním prospěchem, ale přihlíží též k sociál-

[5] Svědčí o tom též výzkumy F. Filippova v SSSR [Rutkewitsch — Filippow 1979].

nímu původu žáků a ke společenským požadavkům, podílejí se některé třídy a sociální skupiny na nejvyšším stupni vzdělání, a tím i na přílivu do řad inteligence více a jiné méně než odpovídá jejich podílu v sociální struktuře. (6) Výchovně vzdělávací politika a příslušné zákony však zabezpečují, aby se socialistická inteligence stále znovu formovala z řad dělnické třídy a družstevního rolnictva.

Úloha školy při reprodukci sociální struktury se ovšem neomezuje na regulování výběru a získávání dorostu pro různé třídy, vrstvy a sociální skupiny po ukončení školy. Také rozhodování rodičů a žáků o volbě povolání a o způsobu dalšího vzdělání není jednorázovým a nahodilým aktem, ale prokazatelně těsně souvisí s některými proměnnými, které celkově podmiňují úspěch ve škole a podílejí se na formování představ mládeže o dalším osobním rozvoji a profesionální dráze. Takovými proměnnými jsou v první řadě školní prospěch, studijní a pracovní motivace, hodnotové orientace, rozsah a kvalita sociálních vztahů žáků či absolventů, odborná činnost, všeobecná a odborná úroveň vzdělání rodičů a jejich hodnotové orientace, celkové materiální a kulturní podmínky rodiny. Sociální původ, vyjádřený v těchto hlavních proměnných, působí rozhodujícím způsobem na volbu povolání, a tím i na budoucí příslušnost dorostu k určité třídě nebo vrstvě.

Všechny dosavadní sociologické výzkumy v oblasti vzdělání ukazují, že sociální původ žáků má přímý vliv na známky, na uznávání vzdělání jako hodnoty, na celou řadu dalších hodnotových orientací a potřeb důležitých z hlediska dalšího vzdělání a odborné dráhy, na obsah a rozsah společenské aktivity ve škole a mimo školu, na politickou aktivitu ve Svazu mládeže, na strukturu sociálních vztahů mladých lidí a na sociální role, které v nich zaujímají. Děti a mladiství různého sociálního původu nejen mají ve svých rodinách různý materiální a kulturní potenciál, jenž podněcuje rozvoj jejich osobnosti, mají nejen různý přístup k trávení volného času (například k využívání místní kulturní infrastruktury), ale také v různé míře profitují ze školy. Přitom se příznivé a méně příznivé faktory pro rozvoj osobnosti, které existují v rodině, v daném teritoriu a ve škole, vzájemně nevyrovnávají, naopak se na jedné i na druhé straně kumulují. (7) To vede mimo jiné k diferenciaci ve školním prospěchu, v němž se promítají sociální rozdíly (rozdílné podmínky pro osvojování vzdělání nakonec vedou k celkově rozdílnému úspěchu ve škole). Tato skutečnost má pak diferencující vliv na další cesty k budoucímu sociálnímu postavení.

Existuje tedy následující statistická (stochastická) souvislost: I při stejných možnostech vzdělání podmiňuje sociální původ celkový úspěch ve škole. Výsledky dosažené na střední škole (a to nejen známky) se stávají důležitým selektivním indikátorem při volbě povolání, resp. při volbě další formy vzdělání. Tak se u dorostu prostřednictvím školy uskutečňuje návaznost mezi sociálním původem a vlastním sociálním postavením, vlastním umístěním v systému společenské dělby práce, a tím i zařazením do určité třídy nebo vrstvy. Ačkoli se tato souvislost díky sociálnímu sblížování tříd a vrstev a výsledkům vzdělávací soustavy v socialistické společnosti uvolnila, nebyla likvidována sociální reprodukce velkých společenských skupin převážně

[6] Jak naznačují údaje obsažené v různých publikacích o sociologii vzdělání v socialistických zemích, jedná se zřejmě o obecný problém rekrutace inteligence prostřednictvím vysokých škol.

[7] Tento kumulativní účinek byl prokázán též maďarskými výzkumy v oblasti sociologie vzdělání [Gaszó 1974].

z vlastního dorostu a nelze ji ani libovolně zrušit. Nové výzkumy sociální struktury v NDR ukazují, že všechny třídy a vrstvy se normálně v reprezentativní míře rekrutují samy ze sebe [Löetsch 1980 : 35]. Tento proces ovšem nemůže být ztotožňován s reprodukcí antagonistických třídních protikladů a nejpříkřejší sociální nerovnosti v kapitalistické společnosti, na níž se přímo podílí i buržoazní školský systém. Skutečnost, že v socialismu přispívá výchovně vzdělávací soustava nejen k zeslabování sociálních rozdílů, ale též k jejich reprodukci, nemůže být interpretována jako nedostatek vzdělávacích zařízení či odchýlení od původních cílů socialistické společnosti. V první fázi komunistické společenské formace sociální rozdíly nejen dosud nutně existují, ale mohou se stát hnacími silami dalšího společenského pokroku [Weidig 1978 : 826]. Je ovšem třeba seriózně analyzovat, jakého stupně sociálního sjednocení a sblížení bylo již dosaženo a jaké momenty sociálních rozdílů jsou reprodukovány.

Tím, že socialistická výchovně vzdělávací soustava poskytuje všem členům společnosti stejné možnosti vzdělání, podílí se na dlouhodobém, komplikovaném procesu transformace sociální struktury dvojím způsobem: na jedné straně je prostředkem sociálního sblížování, na druhé straně napomáhá sociální reprodukci, tedy i seberekrutování tříd a vrstev socialistické společnosti. Je nástrojem jak ke stabilizaci dané sociální struktury, tak k její přeměně. Rozporné účinky, které má na sociální strukturu, nevyplyvají jednoduše z jejich vnitřních podmínek, i když jsou těmito podmínkami též spontánně nebo vědomě zprostředkovány. Vyplyvají mnohem spíše z rozporných integračních a diferenciacních tendencí ve vývoji sociální struktury samé a jsou výrazem toho, že výchovně vzdělávací soustava je touto strukturou materiálně determinována. Uznání sociálně strukturní determinace výchovně vzdělávací soustavy ovšem neznamená, že je nutné zřít se plánovitého regulování její sociálně ekonomické distribuční funkce. Naopak, tato funkce je důsledně realizována v zájmu uskutečnění cílů dělnické třídy v oblasti vzdělávací politiky.

(Přeložil Ota Vochoč)

Literatura

- Andorka, R. — Zagorski, K.: *Soziale Verschiebungen in Ungarn und in Polen*. Budapest — Warschau 1977 [russisch].
- Bourdieu, P. — Passeron, J. C.: *La reproduction*. Paris 1970.
- Bowles, S. — Gintis, H.: *Schooling in Capitalist America. Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*. New York 1976.
- Braunhoff, M. — Weitke, B.: *Die Problematik der Chancenungleichheit in sozialistischen Ländern am Beispiel der DDR*. In: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Berlin, Heft 1/1980.
- Coleman, J. S.: *Equality of Educational Opportunity*. Washington D. C. 1966.
- Coleman, J. S.: *Equal Educational Opportunity: A Definition*. In: Oxford Review of Education 1, No. 1/1975.
- Engels, B.: *Anti-Dühring*. In: Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 20. Praha, Svoboda 1966.
- Ferge, Z.: *Einige Wechselbeziehungen zwischen der Sozialstruktur und dem Bildungssystem*. In: Informationsbulletin '78 der XVI. Problemkommission der Akademien der Wissenschaften der sozialistischen Ländern. Warschau 1978 [russisch].
- Ferge, Z.: *Etnige Zusammenhänge zwischen Sozialstruktur und Bildungssystem*. In: Szociológia. Budapest, Heft 2/1972 [ungarisch].
- Freitag, J.: *Zur sozialen Mobilität und zur Reproduktion der Klassen und Schichten*. Akademie der Gesellschaftswissenschaften beim ZI der SED. Manuskriptdruck 1979 [unveröffentlicht].
- Gaszó, F.: *Sociology of Education. Sociology in Hungary. Recent Issues and Trends*. In: Szociológia, Budapest, Heft 5/1974 (Supplement).

- Lane, D.: *The End of Inequality*. Manchester 1971.
- Lenin, V. I.: *Návrh programu KSR(b)*. Spisy, sv. 29. Praha, SNPL 1955.
- Löetsch, M.: *Probleme der Reduzierung wesentlicher Unterschiede zwischen körperlicher und geistiger Arbeit*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie. Berlin, Heft 1/1980.
- Marx, K.: *Kritika gothajského programu*. In: Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 19. Praha, NPL 1966.
- Meier, A.: *Schule und Dialektik der Sozialstruktur in der sozialistischen Gesellschaft*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie. Berlin, Heft 10/1975.
- Meier, A. — Reimann, A.: *Überblick über die Ergebnisse bildungssoziologischer Forschung in der DDR*. In: Informationen zur soziologischen Forschung in der Deutschen Demokratischen Republik, Heft 3/1977.
- Müller, W.: *Familie, Schule, Beruf — Analysen zur sozialen Mobilität und Statuszuweisung in der BRD*. Opladen 1975.
- Rutkewitsch, M. — Filippow, F.: *Klassen und Schichten in der Sowjetunion*. Berlin 1979 [russ. Original: Moskau 1976].
- Steiner, I.: *Berufs- und Bildungspläne von Schülern der zehnten Klasse*. In: Lebensweise — Kultur — Persönlichkeit. Berlin 1975.
- Steiner, I.: *Die Vorbereitung auf die Arbeit und die Bewährung in der Arbeit*. In: Pädagogik, Berlin, Beiheft 1/1979.
- Weidig, R.: *Grundprozesse der sozialen Annäherung der Klassen und Schichten in der DDR*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie. Berlin, Heft 7/1978.

Vzrůstající zájem marxistických sociologů o relativně „samostatný organizmus“ [Marx 1974 : 94], jímž je město, má dva důvody: za prvé — převážná část obyvatelstva NDR žije ve městech a jejich okolí [Statistisches 1980 : 14] za druhé — dá se očekávat, že „městský životní způsob“ není jen jevovou formou jednotného socialistického životního způsobu, která dnes převládá [Grundman 1980 : 48; pozn. 3], ale že život lidí (jejich práce a bydlení, jejich vzdělávání a odpočinek) se bude i v dohledné budoucnosti odvíjet především a ve stále větší míře v „městském rámci“, jenž se ovšem sám mění a podstatných rozdílů mezi městem a vesnicí nakonec jednou téměř ztratí svůj odlišný charakter.

Městský životní způsob spočívá na prostorové koncentraci historicky vysoce rozvinutých materiálně předmětných výrobních sil, zpředmětněných dělnických sil a živých lidských výrobních sil, která je dána dělbou práce a společenštěním výroby. Tyto výrobní síly, spojené s odpovídajícím systémem výrobních vztahů, působí i na prostorovou koncentraci ekonomické a politické moci i kulturně duchovních potencií (a v antagonistické třídní společnosti i na koncentraci společenských protikladů).

Pro městský (a zejména velkoměstský) životní způsob je tedy příznačná určitá struktura časoprostorových souvislostí mezi funkcemi danými prací, bydlením, společenským zaopatřením a odpočinkem, již se liší od životního způsobu na vesnici.[1] V rámci těchto souvislostí se uskutečňují jak procesy koncentrace dané těmito funkcemi (větší hustota obyvatel), tak procesy oddělování uvedených funkcí (zvláště zřetelně bývá časoprostorově oddělování práce od bydlení a volného času). Specifičnost městského životního způsobu vyplývá tedy z obsahů funkcí a jejich specifických vztahů v určitém prostoru. Rozdíl mezi životním způsobem ve městě a na vesnici existuje v důsledku takových faktorů i ve společenských řádech, které nemohou vzhledem ke společenské ekonomické základně vytvořit životní způsob jednotný pro všechny třídy. Buržoazní společenští vědci vědomě využívají této okolnosti — ignorují společenské ekonomické determinanty městského způsobu života a připisují městu samotnému jako stavebně prostorovému útvaru vinu za rozpad mravních hodnot ve společnosti. V NSR je například publicisticky stále atraktivnější svalovat odpovědnost za jevy sociální dezintegrace na „města — nohavičárny“, „obytná síla“, „ekologii betonu“, anonymitu aj., než ukázat sociálně ekonomické příčiny těchto jevů.

Specifická koncentrace funkcí i jejich oddělování jsou ve skutečnosti výrazem třídní diferenciace města, nejsou však ve své podstatě ani ve své jevové formě historicky invariantní. Přeměna měst v *socialistická* tuto koncentraci

[1] Tyto funkce jsou používány v teorii stavby měst. Srovnej [Städtebau 1979: 10].

či oddělování funkcí neruší, ale formuje a hodnotí ji měřítkem celospolečenských cílů a konkrétních národohospodářských možností.

Městský životní způsob v socialistické společnosti je *sociálně ekonomicky* determinován převládajícím podílem socialistického vlastnictví výrobních prostředků v nezemědělských oblastech hospodářství. Průmysl je dnes právem označován za základní „městotvorný“ faktor [Grusinov — Fjumin 1977; cit. podle Grundmann 1980 : 53 aj.], což nevylučuje skutečnost, že i dnes existují města, která nevděčí za svůj vznik industrializaci. Nejdůležitější sociálně ekonomický rozdíl mezi městem a venkovem vyplývá tedy z rozdílné úrovně formálního i reálného zespolečenštění výroby [Kosolapov 1972; Schulze 1980] a ze dvou historicky nutných forem socialistického vlastnictví. Celospolečenské vlastnictví výrobních prostředků se stává základem postupného rušení podstatných sociálních rozdílů mezi městem a venkovem a rovněž *sociálně ekonomicky* determinovaných rozdílů mezi městským a venkovským životním způsobem. (2) Z tohoto hlediska je existence koncentrovaného socialistického průmyslu základním indikátorem vyššího stupně zespolečenštění předmětných a společenských výrobních podmínek ve městě než na vesnici. Proto existují též základní kvalitativní rozdíly mezi socialistickými a kapitalistickými městy. Z tohoto zorného úhlu se též pouhé prostorově administrativní oddělení města a vesnice jeví jako nevyhovující. Město a vesnice tvoří mnohem spíše pojmové póly jevových forem rozdílného stupně zespolečenštění výroby. Mezi póly leží kontinuum, typické pro vysocí průmyslové socialistické státy s velkou hustotou osídlení, mezi něž patří NDR. V oblastech zvýšené kumulace zahrnuje „relativně rozsáhlá průmyslová území s nadprůměrně vysokou územní koncentrací průmyslu, obyvatelstva a sídel“ [Scholz 1980 : 73]. Do kontinua patří též zřizování zemědělskoprámyslových komplexů na venkově.

Pro charakter „práce“ ve městě je typické, že se realizuje 1. v podmínkách celospolečenského vlastnictví a 2. převážně ve sféře průmyslu.

Tabulka 1. Podíl pracovníků v průmyslu a v nevýrobních odvětvích na celkovém počtu pracovníků v podnicích (v %)

	Hlavní město Berlín	Karl-Marx Stadt	Halle	Kraj Dráždany	Lipsko
Průmysl	25,5	49,7	45,1	43,7	39,7
Nevýrobní odvětví	29,9	15,6	17,9	18,1	19,1

Výrobní síly a výrobní vztahy tedy ovlivňují *sociální strukturu* obyvatelstva ve městech a jejich okolí. Největší část obyvatelstva tu tvoří dělnická třída a vrstva inteligence. Podíl družstevních rolníků žijících ve městech (3)

[2] Jako „venkovský životní způsob“ je označována specifická životního způsobu v neměstských sídlech, která primárně vyplývá z družstevního vlastnictví výrobních prostředků, ze stavu rozvoje výrobních sil, sekundárně pak z přírodního geografického prostředí. Je třeba upozornit, že pro „městský životní způsob“ bývá používán též pojem „urbánní životní způsob“. Srovnej [Röhr 1978: 438 an.].

[3] Srovnej Krambach [1980: 63]: „Venkovské obyvatelstvo je statisticky zachycováno podle kritéria bydliště na venkově, tj. ve venkovských obcích. Pracující, kteří pracují na venkově, ale nebydlí tam (dojíždějí), tak ovšem nejsou bráni v úvahu.“

*Tabulka 2. Podíl členů výrobních družstev v zemědělství a lesním hospodářství
vzhledem k celkovému počtu pracovníků v podnicích (v %)*

Hlavní město Berlín	Karl-Marx Stadt	Halle	Kraj Draždany	Lipsko
0,4	4,4	6,4	5,4	5,6

Podle Statistische Jahrbuch 1979 der DDR, Berlin 1979, s. 94–95.

sice vzrostl v oblastech zvýšené kumulace, zůstává však nadále bezvýznamný. Jelikož příslušníci socialistické inteligence pracují z převážné části jako zaměstnanci, lze plným právem za typickou sociální strukturu měst považovat koncentraci dělníků a zaměstnanců, i když tento závěr není zatím dostatečně diferencován. Podíl pracovníků ve výrobě na celkovém počtu dělníků a zaměstnanců v průmyslu NDR činil v roce 1978 63,2 % [Statistisches Jahrbuch 1979 : 123], to znamená, že přibližně 37 % pracovníků zaměstnaných v průmyslu je třeba počítat ke skupině zaměstnanců [včetně podílu inteligence]. Podíl dělníků a zaměstnanců v nevýrobní sféře činil v roce 1978 v NDR 21,4 % [tamtéž 94] a kolísá podle postavení města v územní administrativní struktuře a podle jeho velikosti (hlavní město, krajské město, okresní město, města s nadregionálním kulturním významem aj.).

Podíl kádrů s vysokoškolským a odborným vzděláním v jednotlivých hospodářských odvětvích v r. 1978 ukazuje tabulka 3:

*Tabulka 3. Podíl pracovníků s ukončeným vysokoškolským a odborným vzděláním
v jednotlivých odvětvích socialistického hospodářství (v %)*

	Celkové	Průmysl	Jiná „městská“ výrobní odvětví	Nevýrobní a ostatní výrobní odvětví
Vysokoškolské vzdělání	6,3	3,4	1,9	18,6
Odborné vzdělání	11,5	7,8	5,2	27,8

M. Lötsch [1980 : 10] udává ve svém přehledu poměr uvedený v tabulce 4:

*Tabulka 4. Absolventi vysokých a odborných škol podle výrobních a nevýrobních odvětví
vzhledem k celkovému počtu pracovníků (v %)*

	Výrobní odvětví	Nevýrobní odvětví
Absolventi vysokých škol	26,9	73,1
Absolventi odborných škol	48,3	51,7

Z tabulek 3 a 4 vyplývá, že inteligence[4] dosud pracuje především v nevýrobních odvětvích národního hospodářství, které jsou převážně ve městech, a zvláště ve velkoměstech;[5] z toho vyplývá i větší koncentrace této populace v městských aglomeracích. Jak velký je podíl inteligence dojíždějící do měst a jak se vyvíjel nelze bohužel na základě statistiky prokázat.

Časové údaje o růstu inteligence v jednotlivých hospodářských odvětvích, které M. Lötsch uvádí [Die Intelligenz 1980 : 106], ukazují velmi plasticky hluboké strukturní změny socialistické inteligence NDR. Podle nich podíl inteligence ve výrobních odvětvích roste a bude nadále růst podstatně rychleji než v nevýrobních odvětvích. Bude se tak dále zvyšovat i podíl kádrů s vysokoškolským a odborným vzděláním, které pracují bezprostředně v materiální výrobě. Vzhledem k sociální struktuře městského obyvatelstva z toho vyplývá, že se za prvé bude zvyšovat podíl pracovních míst pro inteligenci a za druhé poroste podíl inteligence v městském obyvatelstvu prostřednictvím lokální vazby k výrobnímu podniku.

Odvětví městských služeb, tj. obchod a doprava, pošta, sdělovací prostředky aj., vykazují nejsilnější růst podílu inteligence.

Analýza sociálně ekonomické struktury města tak poukazuje na úlohu inteligence v *politickém systému* socialistické společnosti. Marx, Engels a Lenin se velmi intenzivně zabývali úlohou měst jako středisek třídního boje v kapitalistické společnosti a nepochybovali o tom, že i v socialistické společnosti, osvobozené od vykořisťování, budou města hrát vedoucí politickou a ekonomickou roli. „Velká města jsou kolébkou dělnického hnutí“ — napsal Engels —, „zde začali dělníci poprvé přemýšlet o svém postavení a bojovat za jeho změnu, zde se nejdříve projevil rozpor mezi proletariátem a buržoazií, z nich vzešla dělnická sdružení, chartismus a socialismus“ [Engels 1957 : 353]. Město bylo a je spojeno s historickým posláním dělnické třídy — z vedoucí úlohy dělnické třídy v socialistické revoluci vyplývá též vedoucí úloha města oproti venkovu [Lenin 1955 : 257].

Jelikož dělnická třída, spojená s moderními výrobními silami, je koncentrována ve městech, jsou města též centry společenského pokroku a zároveň centry výkonné politické moci a politické organizace socialismu. Zmenšování podstatných sociálně ekonomických a materiálně technických rozdílů mezi městem a venkovem a jejich sblížování nikterak nesnižuje specifický význam měst při ekonomickém, politickém, ideologickém a duchovně kulturním utváření rozvinuté socialistické společnosti.[6]

Sblížování města a venkova má rovněž prostorový aspekt. Výstavbou dopravních spojů a technického systému komunikací se venkov posunuje blíž k městu, prostorovou vzdálenost lze tedy překonat. Zavádění průmyslových výrobních metod a postupné progresivní změny v pracovních a životních podmínkách zemědělců (podstatnou úlohu tu hraje jednotný socialistický vzdělávací systém, zdravotnictví, stále jednotnější vývoj v oblasti právních úprav a sociálně politických ustanovení týkajících se například dovolené aj.) zmen-

[4] Inteligenci se zde rozumí pracovníci s ukončeným vysokoškolským nebo odborným vzděláním.

[5] Podle A. S. Grusinova a V. P. Fjulina náleží nevýrobní oblasti do „sféry formování města“ [1977].

[6] Srovnej J. Bočarov—V. Ljubovnyj: „V souvislosti se zvyšováním úlohy měst v rozvoji národního hospodářství je třeba vypracovat na metodologickém základě marxismu-leninismu komplexní teorii sovětského města, která v sobě spojí ekonomické, sociální, technické, právní a řídicí aspekty rozvoje měst“ [1979: 589].

šují strukturní a funkční distanci mezi městem a venkovem, a to v mnoha dimenzích. (Týká se to například kvalifikační struktury a struktury příjmů, důležitých stránek funkčního obsahu práce, kulturních nároků a aktivit, společensko-politické organizovanosti a aktivity, demografických a zdravotních poměrů aj.) Tyto procesy jsou podporovány cílevědomou intenzifikací regionálních vztahů mezi městem a venkovem. Územně administrativní členění může značně usnadnit možnosti osobního kontaktu obyvatel venkova s městem a jeho institucemi.

Jinou otázkou je, zda města musí v socialistické společnosti početně růst, zda se musí zvětšovat, aby si uchovala svou vedoucí úlohu. Na tuto otázku nelze dát obecně platnou odpověď, je ji možno zodpovědět jen v souvislosti s historickými, ekonomickými a též geografickými podmínkami každé konkrétní socialistické země. V NDR je sídelní systém tak hustý, že růst velkoměst a zakládání nových měst není ekonomicky ani politicky nutné.

Doposud jsme uvažovali o městu jako o relativně samostatném sociálním organismu z hlediska prostorové koncentrace a propojení jeho hlavních funkcí, z hlediska jeho sociálně ekonomických, sociálně strukturních a politických charakteristik. Jelikož cílem článku je ukázat vliv města na životní způsob, musíme přihlédnout též k těm faktorům městského života, které jsou odvozeny z uvedených objektivních determinant a vzhledem k podstatě města jsou sekundární povahy, nicméně podstatným způsobem určují jeho podobu. Máme na mysli *ekologické a sociálně psychologické* aspekty města. Také zde, v souvislosti s utvářením těchto jevů, je třeba rozlišovat mezi velkoměsty, středními a malými městy.

Ekologie, která je v širším smyslu vědou o vztazích mezi životním způsobem a přírodním i uměle vytvořeným prostředím, prodělala v epoše přechodu od kapitalismu k socialismu svou renesanci spojenou s etablováním aplikované ekologie orientované na zkoumání vlivu člověka na přírodu a na výzkum působení změněné přírody na životní způsob [Biolat 1977 : 462]. Středem jejího zájmu jsou vlivy prostředí vyvolávané průmyslem a rozvojem měst a ve stále větší míře též průmyslovou výrobou na venkově. Metodologický přístup k těmto problémům, které jsou ve všech průmyslových zemích na pořadu dne, je určován vládnoucími výrobními vztahy. U buržoazních ekologů proto převládá názory, podle nichž prvořadou otázkou musí být přizpůsobení obyvatelstva existujícím zdrojům a ostatním fyzickým podmínkám životního prostředí [Hawley 1974 : 122]. Marxističtí ekologové naproti tomu hledají prostředky k zachování přírodních zdrojů, k prosazení opatření na ochranu životního prostředí, která slibují úspěch, ke zlepšení životního prostředí. Metodologickým východiskem jsou přitom potřeby člověka.

V socialistických zemích byly v posledních letech vydány zákony zaměřené na zachování, respektive zlepšení ekologických podmínek ve městech a jejich okolí. Socialistické vlastnictví výrobních prostředků a půdy nabízí ekologii od počátku větší možnosti pozitivního působení než kterákoliv kapitalistická země, kde neustále vzrůstá počet a rozměr rozporů spojených s životním prostředím. Avšak i v socialistických zemích existuje rozpor mezi nutností využívat vědeckotechnického pokroku a v co nejkratších lhůtách stupňovat efektivnost výroby na jedné straně a lidskou potřebou čistého vzduchu a vody, ochrany před účinky hluku a potřebou zachování domácí flóry a fauny (i v blízkosti města) na straně druhé. V řešení tohoto rozporu stojíme na samém počátku, a to nejen v materiálním, ale i v ideologickém ohledu.

Ochrana životního prostředí nesmí zůstat záležitostí několika profesionálních ekologů, ale musí se stát normou každodenního chování jak v práci, tak ve volném čase.

Narušování prostředí měst a příměstských oblastí (v oblastech s vysokou hustotou obyvatelstva i velkých teritoriích často přesahujících hranice států) škodlivými látkami z elektráren, chemických závodů a dalších velkých podniků, plynem a hlukem hromadné a individuální dopravy se v posledních letech rozrostlo do té míry, že se u obyvatel měst již promítá do subjektivních požadavků na bydlení a do hodnot souvisejících s bydlením. Tam, kde muselo být zachováno rozmístění výrobních a obytných celků pocházejících z kapitalistické éry, se nespokojenost s prostředím projevuje pochopitelně silněji než v nových průmyslových lokalitách. S přihlédnutím k současným tendencím nároků na bydlení je možno vyslovit závěr, že atraktivnost velkoměsta klesá úměrně k narušování jeho prostředí, a to zvláště pro mladou generaci. Že takový vývoj má vážné následky pro využití společenské pracovní síly, tu lze jen naznačit. Ve společensko-politických cílech stanovených stranou a vládou NDR v souvislosti s odbouráváním neopodstatněných územních rozdílů v pracovních a životních podmínkách je proto ekologickým podmínkám přikládána stále větší váha.[7]

Výzkumy nároků občanů na bydliště ukazují vzrůstající význam ekologických faktorů ve stále bohatší struktuře potřeb socialistického člověka. Vedle kvality samotného bytu, vedle infrastruktury a společenského života v místě bydliště hrají u všech sociálních skupin a vrstev stále významnější úlohu takové faktory, jako čistý vzduch a zeleň v okolí bydliště, klidná poloha bytu, dosažitelnost přírodního prostředí a míst rekreace.

U *sociálně psychologických* aspektů městského života se omezíme na jevy, které vyplývají z hustoty obyvatelstva a z komplexnosti i různorodosti možností komunikace. Přednosti města (oproti vesnici) spočívají v diferencované nabídce pracovních míst, v různorodé a rozdílné kulturně duchovní nabídce a v možnosti účasti na socialistické demokracii v nejširším smyslu, stručně řečeno v možnosti bohatého výběru a kombinace různých životních forem a způsobů aktivity. Tyto přednosti jsou objektivní, jsou též zpravidla obyvateli města jako přednosti hodnoceny, avšak skutečně je využívá jen malá část obyvatelstva, a to diferencovaně, v závislosti na sociálních a sociálně demografických znacích (druhu pracovní činnosti, kvalifikaci, vzdělání, příjmu, společenské organizovanosti, stáří, pohlaví, rodinné situaci, bytových podmínkách aj.). Dá se říci, že za přednost města je považováno to, že člověk může jeho široké nabídky využít, kdykoli se mu zachce. Městské obyvatelstvo se tedy nevyznačuje tím, že často mění pracoviště, že navštěvuje každý týden restauraci či každý měsíc kulturní zařízení, ale tím, že prostor rozhodování při volbě doby a způsobu využití existující nabídky je větší, než na vesnici a rozšiřuje se úměrně k velikosti města.

Město vytváří také specifické podmínky pro volbu partnera pro individuální komunikaci. Úměrně k zvyšování počtu obyvatel se přirozeně snižuje *podíl* obyvatel města, s nimiž je *možno* navázat osobní kontakt. Avšak úměrně k zvyšování hustoty obyvatelstva se i zde zvětšuje prostor pro rozhodování. Tyto kvantitativní znaky — počet a hustota obyvatelstva — vedou u městských obyvatel k psychologicky determinovanému vzoru navazování kontak-

[7] *Programm der SED 1976*, s. 26: „Jednotná socialistická strana Německa usiluje o ochranu přírodního prostředí a o jeho utváření v zájmu stálého zlepšování pracovních a životních podmínek pracujících a efektivního národního hospodářství.“

tů, jenž je nutně jiný než u vesnického obyvatelstva. Takzvaná anonymita či sociální distancí obyvatel města je proto jen jednou stránkou veřejného života, kterou pociťuje člověk tím nepříjemněji, čím víc je ve městě cizí.

Je ovšem třeba poznamenat, že bez zřetele k sociálně ekonomickým a politickým podmínkám městského života lze takové obecné závěry formulovat jen velmi podmíněně. Překonání diskriminace a všeobecného podřízení kapitalistickým zbožním vztahům, zajištění základní sociální rovnosti pro všechny, společenská nadvláda humanistické ideologie a morálky dělnické třídy, prosazení socialistických právních a demokratických principů — to vše vytváří zásadně změněné výchozí momenty pro rozvoj sociálně psychologických vztahů a aspirací městských obyvatel za socialismu. Nevyhnutelná distancí a relativní izolovanost jednotlivce vzhledem k většině ostatních obyvatel města tu není primárně spojena se sociální distancí mezi třídami a vrstvami; ztrácí charakter sociálního antagonismu. Je nadto vyvažována vztahy lidské vzájemnosti, účinného zájmu a pomoci, a to tím výrazněji, čím diferencovanější a účinnější jsou formy společensky organizované sociální aktivity obyvatel města. Dokazují to například průzkumy zapojení do společenského života, průzkumy sousedských vztahů, forem a potřeb aktivity v obytných oblastech velkoměst NDR. Bydlení ve velkých, nově vystavěných čtvrtích, ve výškových domech není nikterak nerozlučně spojeno s větší anonymitou, „osamělostí“, s nedostatkem kontaktů, než třeba bydlení v zahradních čtvrtích na okraji města. Ukazuje se, že rozhodující faktory sociálně psychologického „klimatu“ v určité územní jednotce jsou sociální skladba obyvatel a obsahy a formy cílevědomé organizace sociálních vztahů, respektive podmínek a zprostředkujících článků sociálních vztahů. Nemůžeme podat empirický důkaz, ale bylo by asi možné ověřit hypotézu, že obyvatelé socialistického města mají ve svém bydlišti přinejmenším právě tolik — ne-li více — partnerů k individuální komunikaci jako obyvatelé vesnice. Rozdíl je pouze v tom, že „městské kontakty“ nemohou v důsledku kvantitativních a prostorových podmínek podléhat tak silné sociální kontrole jako v malých sídlech, neboť spíše unikají veřejnosti. Umožňují a současně vyžadují více vlastní odpovědnosti a sebekontroly každého jedince.

Z hlediska struktury kontaktů obyvatelstva nejsou rozdíly mezi obyvateli města a vesnice podmíněny uvedenými kvantitativními znaky, nýbrž kvalitativními faktory, zvláště skladbou obyvatelstva. To, že obyvatelé vesnice mají četnější a intenzivnější kontakty se svými příbuznými než městští obyvatelé, vyplývá z původních majetkových vztahů, které vedly k tomu, že rolnické rodiny několika generací i horizontálně spřízněné rolnické rodiny žily prostoro- vě blízko, zatímco formování dělnické třídy v historickém procesu industrializace bylo spojeno s její územní mobilitou.

Jelikož městský životní způsob byl hned na počátku označen jako převládající jevová forma socialistického životního způsobu, vystupuje do popředí otázka „osudu“ venkovského životního způsobu.

V této souvislosti najdeme v literatuře různé názory:

1. industrializace zemědělské výroby povede k zániku venkovského životního způsobu [Aitov 1977];
2. při přetváření a formování městských životních podmínek a forem osídlení budou využívány výhodné složky venkovských životních forem a podmínek [Scharf 1979 : 33; Ostwald 1976 : 1280];

3. v důsledku zvláštností hlavního zemědělského výrobního prostředku — půdy — se vždy udrží venkovský způsob života, odlišný od městského životního způsobu [Grundmann 1980 : 56];
4. vzhledem ke geografické povaze konkrétního území je nadále nutné větší množství sídelních typů, a nikoli pouze jediný [Kalisch 1977 : 102 an.].

Ukazuje se, že zdrojem těchto vzájemně odlišných názorů jsou odlišná kritéria použitá k určení venkovského životního způsobu, tj. sociálně ekonomická, stavebně prostorová i ekologická v užším slova smyslu.

Vydeme-li z kritéria sociálně ekonomického sblížování mezi městem a venkovem, pak je patrné zmenšování *sociálních* rozdílů, přičemž nepochybně dochází k šíření primárních determinant městského životního způsobu na venkově — ke koncentraci výroby (například v živočišné výrobě či v pomocných technických výrobních procesech), k prohlubování dělby práce a kooperace v pracovním procesu, ke zvyšování podílu dělnické třídy a inteligence na zemědělské produkci aj. Tento proces je doprovázen přejímáním určitých městských způsobů chování, které se řídí též sociálně psychologickými mechanismy. Patří sem například rozšiřování okruhu kontaktů, vyšší územní mobilita, sblížování požadavků a způsobů chování v individuálním volném čase, v rodinném životě a v úrovni porodnosti, diferenciacie a šíření kulturních zájmů a aktivit.

Přírodní podmínky zemědělské výroby naproti tomu nutí k prostorové blízkosti výrobců k hlavnímu výrobnímu prostředku — půdě. Z toho vyplývá nutnost relativně malých sídelních jednotek (vzhledem k počtu obyvatel), pro něž je typ „městské“ zástavby nevhodný.

Na druhé straně nacházíme na městské periférii takové formy zástavby, které mnohem víc odpovídají venkovským formám než kompaktní, typicky městské zástavbě. Ve stavebně prostorovém ohledu názorně ztělesňují žádoucí spojení předností města i venkova: jejich obyvatelé žijí ve městě a mohou využívat různorodostí městského života, zároveň se však těší určitým výhodám „venkovského života“, mezi něž patří například zahrada u domu a odpovídající možnosti trávení volného času a odpočinku, malý dopravní provoz a nižší hustota obyvatelstva. Podíl městských obyvatel, kteří mohou takto bydlet, zůstává přirozeně z ekonomického a územně prostorového hlediska omezený.

Šíření městského životního způsobu tedy neznamená šíření městských, či dokonce velkoměstských sídlišť a odpovídající stavebně prostorové řešení, právě tak jako využívání předností venkova neznamená masové přesazování venkovské idyl rodinných domků se zahradou a domácím zvířectvem do městských sídel. V územních stavebně prostorových a přírodních podmínkách života lidí existují a budou nadále existovat rozdíly, které ovlivňují určité stránky životního způsobu, přičemž však nejsou výlučně spojeny s rozdílem mezi průmyslovými a zemědělskými výrobními podmínkami.

Ukazuje se, že pojmy „městský“ a „venkovský“ životní způsob jsou velmi užitečné jako teoretická abstrakce označující primární rozdíly v životních podmínkách hlavních tříd socialistické společnosti, které se historicky vyvinuly vlivem dělby práce a třídní společnosti. Tyto rozdíly se projevují silněji či slaběji v závislosti na historickém stupni rozvoje urbanizace a na geografických podmínkách v jednotlivých socialistických zemích. Prototypem městského životního způsobu jsou i v socialistické společnosti velkoměsta s vysokým stupněm hustoty obyvatelstva, s kompaktní zástavbou, s různorod-

rodými možnostmi pracovního uplatnění a komunikace, se svým nadregionálním politickým, ekonomickým a kulturním významem. Můžeme říci, že městský způsob života se tu jeví ve své nefalšované, čisté formě. Ve městech střední velikosti můžeme pozorovat modifikaci městského životního způsobu, který se tu obohacuje venkovskými prvky, a ve většině malých měst již v mnoha ohledech převládá venkovský životní způsob.

Taková typizace životního způsobu podle počtu obyvatel městských sídel je ovšem značně zjednodušující, neboť přihlíží pouze k *jednomu* znaku města. Nutnost vypracování typologie města je ze sociologického hlediska tím naléhavější, čím intenzivněji jsou prováděny sociologické průzkumy životních podmínek a životního způsobu obyvatelstva konkrétních měst. Ukazuje se totiž, že „globální výpovědi o městě“ nejsou možné ani v NDR, poněvadž města se „též v sociologickém smyslu vzájemně liší jako relativně samostatné územní jednotky“ [Grundmann 1980 : 3].

Kategorie městský způsob života by proto měla zahrnovat to, co je v jevo-
vé formě životního procesu v socialistickém městě obecné, *typologie* by měla navíc zachytit to, co je zvláštní a jedinečné. Předpokladem typologie městského životního způsobu je však typologie města odpovídající komplexnímu sociologickému pohledu.

U. Windelband shrnuje hlavní znaky sídel, respektive kritéria jejich typologizace do tří skupin:

1. obecná společenská a ekonomická kritéria;
2. geografická kritéria v užším smyslu;
3. urbanistická kritéria a kritéria plánování sídel [Windelband 1973 : 59 an.].

Toto členění zachycuje podle našeho mínění sociologicky relevantní kritéria. V souladu s Windelbandem a s přihlédnutím k požadavkům zobecnění urbanisticko-sociologických výzkumů navrhuje tato kritéria typologie města:

1. Postavení v územní politicko-administrativní struktuře;
 - hlavní město, krajské město, okresní město;
 - politicko-geografické postavení vzhledem k ostatním městům.
2. Ekonomický typ města a typ jeho sociální struktury:
 - struktura a stupeň koncentrace výrobních sil;
 - struktura výrobních vztahů, zejména forem vlastnictví;
 - sociální struktura jako třídní a profesionální struktura;
 - demografická struktura;
 - infrastruktura;
 - struktura rozložení míst práce a bydlení.
3. Politicko-ideologická a kulturní sféra města:
 - úroveň a struktura politické organizovanosti a aktivity tříd, vrstev a skupin;
 - úroveň a struktura nabídky a využití informací;
 - úroveň a struktura rozvoje materiálních a kulturně duchovních potřeb a jejich uspokojování;
 - úroveň a struktura sociálně psychologických a morálních vztahů, norem a hodnot sociálního chování.
4. Historický vývoj města a struktury sídel:
 - města založená ve středověku s odpovídající urbanistickou strukturou;
 - města zformovaná v době kapitalistické industrializace s odpovídajícími stavebními, sociálními a kulturními důsledky;

— města socialistického typu s odpovídajícím stavebním řešením a sociálně demografickou strukturou.

5. Funkce města vzhledem k regionu a vzdálenějším oblastem [Grimm 1977 : 35 an.].

6. Geografické prostředí a ekologické podmínky.

Pomocí těchto kritérií lze například zachytit zvláštnosti určitého města, podstatné pro sociologickou analýzu, a přiřadit každé město k jednomu nezaměnitelnému typu. Výsledky sociologického výzkumu úrovně životního způsobu ve městech stejného typu jsou pak lépe srovnatelné, a to může být způsob, jak zvýšit možnost zobecnění získaných poznatků.

Vypracování platné typologie měst však vyžaduje zevrubný výzkum typových prvků města.[8]

Zvláště u velkoměst je žádoucí další vnitroměstská typologizace, neboť životní podmínky, a tedy i předpoklady formování určitých potřeb a způsobů chování se v různých lokalitách socialistického velkoměsta někdy značně liší. i potud je z metodologického hlediska problematické hovořit o *určitém* městském, respektive velkoměstském životním způsobu v socialismu.

V rámci sociologického výzkumu rozvoje socialistického životního způsobu v Berlíně bylo podrobeno clusterové analýze 7 typů obytných lokalit, které se liší v řadě podstatných znaků, respektive vykazují různé formy kombinace těchto znaků (mezi tyto znaky patří zvláště převládající stavební materiál a způsob zástavby; vybavení a velikost bytů; hluk, světlo, vzduch, zeleň; obchodní, zdravotnická, vzdělávací a kulturní zařízení; dopravní podmínky a poloha ve městě; sociální a demografická struktura). Byly prozkoumány následující typy, které se staly základem dalšího výzkumu:

- oblast staré zástavby v městském jádru nebo jeho okolí;
- oblast nové zástavby v městském jádru nebo okolí;
- velkoměstská obytná oblast;
- oblast staré zástavby mimo městské jádro;
- oblast nové zástavby mimo městské jádro a jeho okolí;
- obytná oblast poblíž okraje města;
- oblast okraje města [srov. Rudolph 1979].

Výzkum není ještě uzavřen, ale již dnes se ukazuje, že řada činností a způsobů chování (zvláště aktivity uskutečňované ve volném čase, společensko-politická činnost, určité formy utváření rodinného života, využití možností, které město poskytuje) se výrazně váže na určité typy obytných oblastí. Jen ve velmi řídkých případech se však jedná o přímou kauzální souvislost. Rozhodující determinanty konkrétního utváření socialistického životního způsobu v jednotě všech jeho stránek — tj. práce a volného času, politického a kulturně duchovního života, formování a uspokojování potřeb — jsou vždy dány obsahem práce a pracovními podmínkami v nejširším smyslu, kvalifikací a vzděláním, politickou organizovaností a konečně též životním cyklem. Avšak — zprostředkovány všeobecnými životními orientacemi, postoji, zájmy, potřebami a motivy, které lidé získávají v procesu aktivního osvojování těchto podmínek prostřednictvím konkrétního souhrnu základních zkušeností spjatých s realitou socialistických, ekonomických, politických a ideologických

[8] V práci R. Königa: *Grundformen der Gesellschaft: Die Gemeinde* [1958] jsou kriticky zhodnoceny některé pokusy o typologii sídel v buržoazní sociologii.

vztahů — hrají i životní podmínky typické pro jednotlivé obytné lokality relativně samostatnou úlohu v rámci specifických životních projevů městských obyvatel.

Nároky kladené na vybavení městského centra do značné míry závisejí na jeho vzdálenosti od obytných lokalit, popřípadě na dopravním spojení s těmito lokalitami. To ovšem nevylučuje, že zvláště zainteresované skupiny využijí kulturně společenské nabídky bez ohledu na časovou náročnost cesty.

Společensko-politická aktivita v oblasti bydliště (zapojení do masové národohospodářské iniciativy, do péče o zeleň, práce v komisích, účast na kulturních a politických podnicích atd.) je podstatně ovlivňována pocitem pohody v místě bydliště a stupněm spokojenosti s bydlením. Tyto subjektivní postoje jsou proměnlivé nejen v závislosti na kvalitě a velikosti (stupni obsazení) bytu, ale též v závislosti na předmětně prostorových, sociálních a politických podmínkách v bližším i širším okolí bydliště a na jeho poloze ve městě. Důležité nejsou jen dopravní a nákupní možnosti, různá sociální zařízení či zařízení určená k trávení volného času, plochy zeleně, ale též zajištění pořádku a bezpečí v obytné lokalitě a v posledním řadě též sociálně psychologické, kulturně duchovní a politicko-ideologické klima. Tyto faktory rozhodujícím způsobem spoluurčují, jak se lidé chovají k materiálně předmětným podmínkám svého bydlení, jak je sami formují. Z toho vyplývá velký význam různých organizačních forem společenského života v obytných lokalitách, význam plánovitě koordinované spolupráce státních orgánů a společenských organizací.

Bydlení, tj. prožívání, respektive spoluutváření podmínek bydlení, je důležitou oblastí, v jejímž rámci obyvatelé města prožívají naši socialistickou skutečnost. To ovšem neznamena, že zlepšení bytových poměrů a nakonec i vyřešení bytové otázky, jež bylo stanoveno jako strategický úkol a je samo o sobě sociálním problémem, by mohlo spontánně a nutně vést ke změnám ve vědomí, bezprostředně vyvolat velkou vlnu společenské aktivity lidí. Avšak zlepšení podmínek bydlení je (stejně jako zlepšení celého konkrétního souboru životních podmínek lidí, jako progresivní rozvíjení jejich pracovních podmínek) nezbytným *předpokladem* plného uvolnění socialistických hnacích sil společensky významného jednání lidí, jejich výkonnosti a angažovanosti.

Jak pro vědecký empirický výzkum a výstavbu teorií, tak pro řídící praxi je přitom prvořadě důležité zachytit právě ono *konkrétní* propojení sociálních a kulturních předpokladů a politického systému v daném územním rámci, které je ve svém, vzhledem k *typům skupin* diferencovaném významu relevantní pro život obyvatel města. Právě u starších a mladších městských obyvatel, u obyvatel s různými předpoklady danými vzděláním a kvalifikací, u různých profesionálních skupin, v určitých rodinných situacích atd. atd. není rovina objektivních zájmů a úroveň subjektivních požadavků vzhledem k uvedeným faktorům vyrovnaná. Proto je nejprve třeba vědecky analyzovat a prakticky zvážit *objektivní* zájmy lidí, tak jak se jeví na jedné straně jako jednotné, společné zájmy vyplývající z principiálně stejného společenského postavení všech jednotlivců (například objektivní zájem na zlepšení a zachování materiálních hodnot bydlení, zájem na demokratické spoluúčasti na vykonávání moci dělnickou třídou v oblasti bydliště), a na druhé straně jako *diferencované* v souladu se sociálně diferencovanou rovinou objektivních zájmů (například vzhledem ke specifickému obsahu práce, pracovnímu zatížení, pracovnímu rytmu aj.).

Dále je třeba zkoumat obecné a skupinově diferencované mechanismy přeměny objektivních zájmů v *subjektivní*, v postoje, hodnotové orientace a v mo-

tivy jednání, a této znalosti pak využít k řízení a plánování sociálních procesů v rámci daného území. S tím souvisí i odhalování příčin zkrácených, neadekvátních přeměn objektivních zájmů ve způsobu myšlení a chování, tedy analýzy konkrétních okolností a vlivů, jež vedou k lhostejnosti a egoismu ve společenském soužití, k maloburžoazní omezenosti potřeb a projevů činnosti, k projevům neurvalosti, alkoholismu, kriminality anebo též „jen“ k nedisciplinovanosti a k zaostávání v pracovním výkonu, k bezohlednosti vůči společnosti. Současně je třeba zvlášť pečlivě zkoumat nové, dosud snad nezvyklé, ale progresivní formy způsobu života a určit předpoklady zevšeobecnění zvláštních iniciativ jednotlivců a kolektivů.

Sociologický výzkum městského životního způsobu spočívající na shora navržených kritériích a typologií musí tedy zahrnovat tři komplexy indikátorů:

- *Systém objektivních životních podmínek* (podmínky obecně společenského rázu, konkrétní podmínky daného města, a konečně zvláštní podmínky pro určité sociální a demografické skupiny, územní jednotky, pro specifické organizační formy kolektivní spolupráce). Je jím dána určitá objektivní struktura zájmů města jako celku, jeho částí, skupin a orgánů, jakož i jednotlivců.
- *Systém* (struktury a obsahy) *subjektivních zájmů, hodnot, norem, cílů a orientací* různých kolektivních a individuálních subjektů společenského jednání ve městě.
- *Systém* (časoprostorové struktury a předměty, prostředky a funkce) *reálných životních činností* spojených s osvojováním a přeměnou daných životních podmínek ve sféře práce, volného času, v politickém životě, v rodině; v dialektickém spojení těchto sfér.

Teprve zachycení vzájemných souvislostí těchto tří komplexů umožňuje vypovídat o zvláštním způsobu formování jednotného socialistického životního způsobu ve městě i o jeho rozdílných jevových formách vzhledem k sociálně prostorovému aspektu a k sociální struktuře. Při zkoumání diferencí je třeba rozlišovat:

- a) ty zvláštnosti životního způsobu, které jsou společensky nutné, poněvadž vedou společnost jako celek vpřed, zvyšují její materiální a duchovní bohatství, povzbudivě působí na ostatní členy společnosti, jsou tedy v konkrétně historické sociální souvislosti určitým způsobem produktivní, a
- b) ty zvláštní jevy v životním způsobu, které, ať už samy vyrostly na půdě socialismu nebo sem byly jen „vneseny“, převzaty ze staré společnosti, se v dané fázi rozvoje socialismu stávají brzdou, omezují jednotlivce a potlačují kolektivní zájmy.

Odpovídající hodnocení těchto diferencí má prvořadý význam pro cílevědomá opatření státních a společenských řídicích orgánů ve městě. Zároveň je předpokladem nutného pokroku v dalším utváření jednotného socialistického životního způsobu. To se týká například důsledného prosazování výkonnostního principu v práci, jenž reprodukuje nebo zvětšuje nerovnoměrnosti v určitých stránkách životního způsobu. Rozdíly v příjmech, odůvodněné skutečným výkonem, působí jako důležitá motivace. Na druhé straně se to týká též sociálně politických opatření zaměřených na další prosazování životních podmínek tvořících základ sociální rovnosti. Týká se to však též vytváření podmínek ke znovuoživení hodnotných tradic proletářského životního způsobu a jiných progresivních životních projevů minulosti, které zvyšují bohatství a diferencovanost městského životního způsobu v socialismu.

Souhrnně lze říci, že pojem „městský životní způsob“ je natolik oprávněn, nakolik jeho teoretické zdůvodnění spočívá na zevšeobecňujícím shrnutí řady reálně existujících zvláštností městského života ve srovnání s životem na venkově. Zároveň je třeba konstatovat, že je tak zachycena pouze jedna strukturní rovina v rámci mnoha různých jevových forem jednotné podstaty nového způsobu života v socialismu. Tato strukturní rovina se protíná s ostatními rovinami, jejichž teoretický odraz je vyjádřen takovými pojmy, jako „životní způsob mládeže“, případně „životní způsob starších obyvatel města“, „životní způsob inteligence“ či ve zcela jiné rovině ležící „rodinný způsob života“ aj.

Užíváme-li pojem městský způsob života, je třeba mít na zřeteli různé relativizující momenty:

1. Městský způsob života je vždy charakterizován konkrétně historickými a jej přesahujícími podstatnými rysy životního způsobu, které jsou imanentní danému společenskému systému.
2. Je kvalitativně diferencován podle různých typů měst v dané společnosti, resp. podle typů městského prostoru.
3. U různých sociálních a sociálně demografických skupin v rámci města se realizuje odlišným způsobem.

Tato výpověď samozřejmě problematizuje též úvahy o specificky velkoměstském životním způsobu za socialismu. Jaký je velkoměstský způsob života? Kdybychom pominuli uvedené relativizující momenty a absolutizovali ony nesporné, pro všechny obyvatele hlavního města existující zvláštní možnosti a požadavky související s utvářením každodenního života, kdybychom je přeceňovali ve vztahu k obecně platným zákonům rozvoje socialistického životního způsobu, ztratil by pojem velkoměstského životního způsobu svoji metodologickou plodnost. V navrženém teoretickém začlenění však může odraz specifických vztahů mezi velkoměstskými podmínkami a způsoby jednání obyvatel hlavního města, zprostředkovaný tímto pojmem, sloužit jako nástroj k odhalení a cílevědomému využití důležitých hnacích sil společenského rozvoje v hlavním městě a k jejich rozšíření po celé zemi.

Berlín je například průmyslovým centrem s největší územní koncentrací dělnické třídy v NDR, s neobyčejně vysokým stupněm koncentrace výroby a silnou orientací na vědeckotechnický pokrok v průmyslové práci. Přitom je zde ve srovnání s jinými velkoměsty NDR relativně menší podíl výrobních pracovníků. Berlín má zvláštní význam jako politické centrum státu. Je střediskem vědy a umění a nabízí obyvatelům odpovídající, vysoce koncentrované a různorodé možnosti kulturně duchovního vyžití. Vykazuje jak specifickou kombinaci protikladných, historicky přejatých i nově vzniklých stavebních a prostorových forem, tak vlastní časoprostorové vztahy mezi obytnými, pracovními a rekreačními zónami. Je též centrem turistiky a mezinárodních styků v jejich značně rozporných formách: vyznačuje se zcela zvláštním politicko-územním postavením v rámci mezinárodního třídního boje. Jsou pro něj příznačné nejen intenzivní funkční vztahy s okolními oblastmi a s celou zemí, ale též zvlášť vysoká vnitřní i vnější mobilita. Úroveň vzdělání a kvalifikace obyvatel Berlína je relativně vysoká, právě tak jako stupeň politické organizovanosti. Také věková struktura obyvatel vykazuje zvláštnosti. Výrazné je i působení vymožeností vědeckotechnického pokroku na každodenní život ve všech sférách.

Spojení těchto a dalších momentů vytváří specifickou hlavního města, k níž patří též vlastní sociálně psychologické klima. Podat jeho přesnější charakteristiku je obtížné, předpokládá to další teoretickou i empirickou práci.

Svrázná kombinace uvedených objektivních životních podmínek však u masy obyvatel nepochybně produkuje určité návyky, požadavky a způsoby každodenního jednání. Odtud také částečně vycházejí impulsy ovlivňující strukturu potřeb a aktivit obyvatel městského regionu, jiných měst a celé země. Je tím podporován proces sbližování tříd a vrstev, města a venkova. Současně je třeba zdůraznit, že rozvíjení takových zvláštností podtrhuje specifickou hodnotu, nenahraditelnost jiných městských a venkovských životních forem, ať tradičních či nově vytvořených.

Další proces rozvíjení socialistického životního způsobu, nepostupuje v žádném případě pouze jedním směrem, k jakémusi všeobecnému přejímání, či dokonce kopírování životních podmínek a činností velkoměst, popřípadě hlavního města. Je to mnohem spíše proces uchovávaní a přejímání všech životních projevů, které se ukázaly jako plodné pro rozvoj osobnosti a obohacování kolektivního života. Normy, hodnoty a ideály dalšího utváření socialistického životního způsobu musí tedy zahrnovat reálnou dialektiku základní sociální jednotnosti a nezbytné mnohádímenzionální diferencovanosti života v socialismu. [9]

(Přeložil Ota Vochoč)

Literatura

- Aitov, N. A.: *Die soziale Entwicklung unserer Städte*. Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge 1977, Nr. 11.
- Biolat, G.: *Ökologische Krise*. Berlin 1974.
- Bočarov, J. — Ljubovnyj, V.: *Die Stadt als sozialökonomischer Komplex*. Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge 1979, Nr. 6.
- Engels, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*. In: K. Marx — B. Engels: *Spisy*, sv. 2. Praha, SNPL 1957.
- Filipec, J. — Filipcová, B.: *Socialistický způsob života — skutečnost i program*. Praha, Horizont 1980.
- Grimm, F.: *Zur Stellung der Städte der DDR im Siedlungssystem nach ihren Innen-, Umland- und Fernfunktionen*. In: *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR. Mathematik — Naturwissenschaften — Technik*. Berlin, Akademie Verlag 1977.
- Grundmann, S.: *Forschungsbericht „Dresden — eine soziologische Studie“*. Vertrauliches Material der Akademie für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED. Berlin 1980.
- Grundmann, S.: *Soziologische Probleme der Stadt-Entwicklung*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1980, Nr. 1.
- Grusinov, A. S. — Fjumin, V. P.: *Gorod — upravlenije, problemy*. Leningrad 1977. Cit. dle [Grundmann, S.: *Soziologische Probleme* 1980].
- Hawley, A. H.: *Ökologie und Sozialökologie*. In: *Materialen zur Siedlungssoziologie*. Hrsg. P. Atteslander — B. Hamm, Köln 1974.
- Die Intelligenz in der sozialistischen Gesellschaft*. Autorenkollektiv, Berlin 1980.
- Kalisch, K. H.: *Zur Theorie der Siedlungsstruktur in den vorwiegend agrarischen Gebieten der DDR*. Geographische Berichte, Gotha — Leipzig 1977, Nr. 2.
- König, R.: *Grundformen der Gesellschaft: Die Gemeinde*. Hamburg 1958.
- Kosolapov, R. Z.: *Der Sozialismus in Theorie und Praxis*. Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge 1972, Nr. 10.

[9] Řadu zajímavých aspektů diferencovanosti a tendencí ke sjednocení určitých materiálních životních podmínek a důležitých potřeb i způsobů chování městského a venkovského obyvatelstva obsahuje práce J. Filipce a B. Filipcové *Socialistický způsob života — skutečnost i program* [zvláště kapitola IV] [1980].

- Krambach, K.: *Ländliche Sozialstruktur*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1980, Nr. 1.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 30. Praha, SNPL 1955.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*, sv. II. Praha, Svoboda 1974.
- Ostwald, W.: *Intensivierung und Standortverteilung*. Einheit 1976, Nr. 11.
- Programm der SED*. Berlin 1976.
- Röhr, F. — Röhr, L.: *Urbanisierung und urban Lebensweise*. Architektur der DDR 1978, Nr. 7.
- Rudolph, A.: *Ergebnisse einer clusteranalytischen Typisierung von Wohngebieten*. Information zur soziologischen Forschung in der DDR 1979, Nr. 5.
- Scharf, K.: *Zu einigen ökonomischen und territorialen Aspekten der sozialistischen Urbanisierung in der DDR*. Wirtschaftswissenschaft 1979, Nr. 1.
- Scholz, D.: *Zur Erforschung der Siedlungsstruktur der Ballungsgebiete in der DDR*. Geographische Berichte 1980, Nr. 2.
- Schulze, W.: *Formelle und reelle Vergesellschaftung der Arbeit im Sozialismus*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1980, Nr. 7.
- Städtebau, Grundsätze, Beispiele, Methoden, Richtwerte*. Autorenkollektiv Ule Lammer. Berlin 1979.
- Statistisches Jahrbuch 1979 der DDR*. Berlin 1979.
- Statistisches Taschenbuch der DDR 1980*. Berlin 1980.
- Windelband, U.: *Typologisierung städtischer Siedlungen*. Gotha 1973.
- Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*. Berlin 1977.

V příspěvku jde o odhalení některých důležitých podmínek formulace problému racionality potřeb, vyjasnění předpokladů některých metodologických přístupů ke zkoumání této otázky a o zdůraznění aktuálnosti jak teoretických, tak i praktických zřetelů problematiky.

Fenomén lidských potřeb je předmětem studia řady věd — filozofie, ekonomie, psychologie atd. — má své místo na rozhraní jednotlivých vědních disciplín, dochází k jeho rozdílným a mnohdy přímo protikladným definicím. Bez vyjasnění povahy potřeb, vymezení kategorií, jako je racionalita a normalita potřeb, umělé a autentické potřeby atd., nelze produktivně řešit důležité problémy kritiky buržoazní spotřební společnosti, tvorby socialistického způsobu života, tak jak to ukládají závěry XVI. sjezdu KSČ.

Aktuálnost problematiky potřeb byla zdůrazněna i na XXVI. sjezdu KSSS: „Máme velké materiální i duchovní možnosti k stále plnějšímu rozvíjení osobnosti a budeme je dále zvětšovat. Zároveň je však důležité, aby jich každý člověk uměl rozumně využívat. To nakonec závisí na tom, jaké má jedinec zájmy a potřeby. Proto naše strana považuje aktivní a cílevědomé usměrňování těchto zájmů a potřeb za jeden z důležitých úkolů sociální politiky“ [XXVI. sjezd 1981: 64]. Přínos konkrétních věd, vklad úspěšně prosazeného interdisciplinárního přístupu k poznání potřeb je nesporný.(1) Tato problematika je řešena na různých úrovních obecnosti a různými metodologickými přístupy. Ani systémové přístupy neoslábují závaznost fundamentálních otázek filozoficko-metodologických základů marxisticko-leninské teorie potřeb, ale naopak stávají se stále naléhavější. Připomeňme v této souvislosti Leninovu myšlenku o tom, že „... ten kdo se pouští do dílčích otázek bez předběžného řešení otázek obecných, bude na každém kroku, aniž si to uvědomí, nevyhnutelně „narážet“ na tyto obecné otázky.“ [Lenin 1956: 478] Vymezení racionálních potřeb má principiální povahu a to nás nutí ukázat i na další a dosud málo v této souvislosti propracované problémy racionality potřeb ve spotřebním systému soudobé buržoazní společnosti ve vztahu k procesům zvěcnění a fetišizace životní praxe i teorie. Kromě toho je zřejmé, že tematika racionality potřeb má bezprostřední vztah k intenzifikaci ekonomiky, zejména v rovině způsobu probouzení lidských aktivit, jejich stimulování.

Lidské potřeby ve společnosti majetku a spotřeby

Jak již poznamenal Hegel, člověk je vášnivou bytostí a je mu vlastní sklon změnit jakoukoli činnost, jakoukoli potřebu v naléhavou neudržitelnou vášeň

(1) Připomeňme zde alespoň první celosvazovou konferenci *Problémy formování sociogenních potřeb* (Tbilisi 1974), konferenci *Socialistické životné potreby a rozvoj socialistické společnosti* (Tály 1977), sborník prací J. Janouška — V. Bokorové a kol.: *Motivace a civilizační proměny* [1971]. Kategorie potřeb se stále více stává výraznou částí problematiky způsobu života.

a tím podřídí i své jednání jednostranné motivaci. V podmínkách propraveného kapitalistického spotřebního systému, který produkuje potřeby stejně tak jako výrobky — zboží, v podmínkách systému, kde se vytváří spotřební klima a hierarchie spotřebních hodnot, se cílevědomě, v zájmu monopolů, průmyslově vytvářejí i samy podmínky pro vznik požadované spotřební orientace člověka. V rámci kapitalistického systému, — „společnosti majetku a spotřeby“ (2) — kde se vnitřní svět člověka stále více podřizuje jednostranné spotřební orientaci, je plně oprávněné tvrzení, že nikoli člověk má potřeby, ale samy potřeby, uměle společenskému individuu navozené, „mají“ člověka, ovládají jej a podrobují si jeho vnitřní svět. Situace se *jeví*, jak zdůrazňoval K. Marx v *Grundrissech*, tak, že „ve výrobě se objektivizuje osoba, ve spotřebě se subjektivizuje věc“ [Marx 1971 : 43]. Fakt, že potřeby ve spotřebitelském systému spíše mají člověka než naopak, že svým způsobem panují nad člověkem, vyplývá především z toho, že výrobní a sociální kvazimašinerie potlačuje, vymyčuje určité lidské aktivity a potřeby z humanizačního cyklu seberozvoje lidské bytosti v její fundamentální dialektice zpředměťňování a odpředměťňování (3) aktivit a potřeb. Avšak člověk je „bytostí specificky sociální, reprodukcující se v aktivitách, takže všechny jeho *lidské* činy vždy zůstávají v éteru kultury. Kategorie lidské aktivity je... jedinou sociální substancí, kterou pouze odcizení rozštěpuje na společenské „prostředí“ a „svět“ individua. Vždyť odpředměťňování je přeměnou člověka v pokračovatele sociálního kolektivu, jeho kultury, ale zpředměťňování je přeměnou člověka v tvůrce této kultury, jejího života“ [Batiščev 1963 : 15].

Současný spotřební systém ve vyspělých kapitalistických státech produkuje a nebývále vyhrocuje situaci, kdy nezměrné obohacení předmětného světa člověka je doprovázeno i vzrůstem devastace, kdy míře obohacení předmětných aktivit člověka neodpovídá míra jeho sebekultivace a seberozvoje. Potřeby se člověku odcizují, odosobňují se a fetišizují až do podoby objektivních mechanismů, které si člověka samy podřizují. Spotřební systém si tak produkuje svého člověka, který je do nitra proniknut motivacemi podřizujícími jej světu věcí, světu kapitálu. Neúměrné aktivování nižších základních potřeb má represivní účinek pro pracující, avšak stabilizující účinek pro politický systém. Tak spotřební systém plní za kapitalismu důležitou ideologickou roli — je prostředkem rafinovaného sebezotročení člověka. Na místo ideologií útočících na vnitřní svět člověka přichází na scénu ideologie konce ideologií, tj. ideologie posvěcující tendenci, kdy je osobnost člověka plně a beze zbytku soustředěna na realizaci spotřebního vztahu ke světu, kdy cílem každé aktivity se stává zisk, užitek, výhoda. Vždyť procesy zvěčnění znamenají předání subjektivity věcem i společenským zařízením.

Jde zde i o proces, který K. Marx charakterizoval jako odcizení, tj. proces, v němž se lidské aktivity, produktivní síly společenského člověka, staví proti člověku. Panství takových objektivních sil je i důsledkem dominance utilitarity nad aktivitami a potřebami lidského subjektu. V těchto silách jsou setřeny všechny stopy jejich skutečného původu v lidské činnosti. Vystupují

[2] Známy sovětský autor N. V. Novikov v pozoruhodné studii *Člověk a spotřebitelská ideologie* [1968] používá termínu „potřebitel'skí-priobretatel'skoje obščestvo“, který překládáme „společnost majetku a spotřeby“.

[3] Kategorii zpředměťňování a odpředměťňování není dosud v naší produkci věnována náležitá pozornost. Podrobnější informaci lze najít ve sborníku *Problema čelověka v sovremennoj filosofii* [1969], či v práci J. K. Pletnikova *O prirodě socialnoj formy dviženija* [1971].

jako cizí, na lidech nezávislé a proti lidem stojící síly do té míry, že „vůbec vládne *nelidská* moc“ [Marx 1978 : 97; srv. 1971 : 154—155]. „Konsolidují se ve zvláštní svět existující jakoby vedle individuí a panující nad nimi. Tento svět je právě tak nepoddajný a nezávislý, jako kdysi živelné síly přírody, právě tento svět tvoří *sociální prostředí*. Podřízení individuí jeho vládě je pouze jejich *sebezotročením*... Zpředměťňování bezprostředně nenabývá formu úplného odpředměťňování a stává se formou uskutečnění procesu odcizení. Proto je tvorbou světa kultury odcizené v podobě *věcí — je zvěcněním*. Sociální, člověkem vytvořené vlastnosti těchto věcí vystupují jako „přírodní“ vlastnosti věcí samých o sobě, a tak se odcizení nevyhnutelně projevuje ve *fetišismu* — zbožním, morálně právním, ideologickém atd.“ [Batiščev 1963 : 59—60]. [4]

Procesy odcizení a fetišizace dosahují svého dějinného apogea v buržoazním spotřebním systému, „v buržoazní společnosti tu např. dělník stojí čistě bezobjektivně, subjektivně, ale věc, která *stojí* proti němu, se nyní stala *pravou společenskou podstatou*, kterou se dělník snaží pozít, ale která požírá jeho“ [Marx 1974 : 109—110]. Užitečnost věci či druhého člověka, jeho schopností, žádostí a potřeb či hodnot, je nejvyšším kritériem jednání člověka, který se ztotožnil se spektrem hodnot, k němuž jej orientuje buržoazní spotřební systém a masová kultura. Přitom samy hodnoty jsou v buržoazní civilizaci stále intenzivněji pociťovány jako labilní. Hodnota, to je „negativní definování kulturního fenoménu, zachraňovaného podmíněným ‚tabu‘ od nihilismu, od řádění utilitarismu“ [tamtéž 56]. Nihilismus, který je v kapitalismu vždy „doma“ a svého vrcholu dosahuje právě v buržoazním spotřebním systému, kdy „celý svět redukuje na arzenál prostředků spotřeby, na skladiště užitečnosti a přeměňuje je jedinou mírou — jejich ziskovostí — efektivností, podřizuje všechny a všechno zákonu minimalizace prostředků“ [tamtéž 56]. Vše vskutku lidské je zde vždy ohroženo tím, že jeho vystupňování je doprovázeno zároveň jeho redukcí na úroveň věcí, na úroveň prostředků tím, že se vyvíjí pod kritériem utility, do jejíhož Prokrustova lože vhání vývoj kapitálu člověka; „společenský vztah se dovršil jako vztah věcí, peněz“ [Marx 1956 : 413]. Jakkoli kapitál nezměrně rozvíjí lidské schopnosti a potřeby — kapitalismus poprvé prosadil systém „všeobecného využívání přírodních i lidských vlastností“ [Marx 1974 : 17] —, vždy je v konečné instanci podrobuje své moci, účelu vlastního seberochození.

Tak jak se lidské potřeby v kapitalistické společnosti stávají více ekonomickými, tak i stále ostřeji vystupují meze efektivnosti tradičních ekonomických přístupů (adekvátních buržoazní civilizaci) používaných v cílech intenzifikace ekonomického růstu. Nikoli tedy spotřeba sama o sobě, ale historicky přechodné faktory vlastní buržoazní společnosti dodávají lidským potřebám onen proslulý vyhraněný utilitárně spotřební charakter. Je to teprve soudobý spotřební systém ve vyspělých kapitalistických státech, který dovádí přirozený sklon k přecenění hmotné spotřeby v masovém měřítku až do absurdit, přeměňuje je v rituál a mýtus: „Marx v *Základech kritiky politické ekonomie* poprvé odhalil tajemství (a možnosti) ‚konzumního systému‘, jako vnějšího dosazování, umělého produkování potřeb a motivací, které podněcují konzum a přitom se pohybují v rámci stále těžce reprodukce pracovní síly v zájmu rozšířené reprodukce kapitálu“ [Richta 1971 : 19]. Utilitarismus

[4] G. S. Batiščev: *Protivorečije kak katëgorija dialektičeskoj logiky* [1963: 56—60]. G. S. Batiščev zde interpretuje kategorii odcizení nově rozpracovávanou K. Marxem v letech 1850—1860.

je kardinální dominantou této společnosti soukromého vlastnictví, kde „soukromé vlastnictví nás udělalo tak hloupými a jednostrannými, že nějaký předmět je *náš* teprve, když ho máme, tedy když pro nás existuje jako kapitál anebo když ho bezprostředně držíme, jíme, pijeme, nosíme na svém těle, obýváme atd., krátce *používáme*. Ačkoliv soukromé vlastnictví chápe všechna tato bezprostřední uskutečňování držby opět jen jako *životní prostředky* a život, jemuž tyto prostředky slouží, je *život soukromého vlastnictví* práce a kapitalizace. Místo *všech* fyzických i duchovních smyslů nastoupilo tedy jednoduché odcizení *všech* těchto smyslů, smysl *mít*“ [Marx 1978 : 81]. Člověk se stává pro druhého především objektem — pro dosažení zisku, užitku, „... nic není strašnějšího než logika ziskosti...“ [Marx—Engels 1961 : 154]. „Pro člověka“, uvádí K. Marx, „je nejvyšší podstatou člověk“ [tamtéž : 408], protože však „pravou skutečnost *lidská podstata* nemá“ [tamtéž : 401], tak je jí to, co se jí skutečně (v závislosti na způsobech zvnějšnění a zpředměťňování) stává — peníze, tento pravý „bůh praktické potřeby a ziskosti“ [tamtéž : 397] panující v buržoazní společnosti. „Směnitelnost všech produktů, činností, vztahů za něco třetího, *věčného*, co může být opět směněno za všechno *bez rozdílu*“, dovozuje K. Marx v *Rukopisech Grundrisse* — „tedy vývoj směnných hodnot (a peněžních vztahů) je identický se všeobecnou prodejností, korupcí. Obecná prostituce se proto jeví jako nutná fáze vývoje společenského charakteru osobních vloh, potenci, schopností, činností. Vyjádříme-li to zdvořileji: všeobecný vztah prospěchářství a upotřebitelnosti“ [Marx 1971 : 119—120]. Člověk podřizuje své činnosti a potřeby, svoji podstatu, nadvládě cizí podstaty a dává jí význam cizí podstaty — peněz. Připomeňme Marxovu charakteristiku, „peníze... jsou sbalřením nemožností, nutí rozpor, aby si padly do náručí“ [1971 : 129], v nich se koncentruje skutečná sféra buržoazního transcendentna s pantheonem buržoazního polyteismu praktických potřeb a ziskosti. Neužitečná aktivita, neužitečné schopnosti a potřeby, jak uvádí A. Gouldner, se buď potlačují, nebo aktivně vymyčují, trestají, „kromě toho, člověka samého naučili rozpoznávat a potlačovat ty části svého já, které neodpovídají existujícím standardům užitečnosti. Tak je osobnost v rámci buržoazní utilitární kultury nucena podřídít se plnění rolí předepsaných jí industriální společností. Člověk se tím odcizuje od značné části svých zájmů, potřeb, schopností“ [Gouldner 1970 : 13]. V kapitalistické společnosti se posilují a rozvíjejí mechanismy potlačující v zájmu sebevývoje kapitálu potřeby člověka a jeho sebekultivace. Rozvíjí se, industrializuje a zvědečtuje se propagandistická mašinerie, která usměrňuje jednání člověka, působí na jeho podvědomí a vtahuje jej na oběžnou dráhu reprodukce kapitálu. Pracující tak platí za svoji přeměnu v „masového spotřebitele“ narušením, až destrukcí potřeb sebezvoje, nižší, základní potřeby jsou uměle stimulovány, dochází k jejich hypertrofizaci. Lidé jsou v mnohem méně intenzivním kontaktu s názory a hodnotami, než se světem věcí, který je přeceňován i ve své schopnosti kompenzovat oslabenou komunikaci mezi lidmi. Zde je na místě připomenout Marxovo resumé jedné z jeho prvních analýz buržoazní společnosti: „zhodnocování světa věcí roste přímo úměrně znehodnocování světa lidí“. Sama krize potřeb ukazuje, že se buržoaznímu aparátu na opracovávání lidské psychiky nikdy nezdaří beze zbytku přeměnit člověka v pouhý slepý objekt manipulace, v člověka, jehož psychika je zcela pohlcena spotřebitelským vztahováním se ke světu. Pracující masy nelze přeměnit na lidi „bez transcendence“. Jde mimo jiné o to, že sama umělá systematická stimulace nižších potřeb, realizovaná v zájmu kapitálu a růstu zisku, stále ostřeji staví otázky pokrokového rozvoje materiálních a duchovních potřeb, potřeb sebe-

rozvoje člověka. Zcela zákonitě jsou tyto sociálně politické požadavky obsaženy v boji dělnické třídy a všech pokrokových sil v kapitalistických zemích. Prosazení pokrokových potřeb, racionálních potřeb a potřeb sebezrovoje člověka je spjato s revolučním přetvářením společnosti, tak jak to K. Marx shrnul ve známé tezi „radikální revoluce je revolucí radikálních potřeb“. Tyto procesy, střetání třídních potřeb a zájmů, proměny dynamiky a struktury potřeb atd., to není ani pro osobnost člověka, ani pro společenskou třídu, ani pro společnost pouhá „bouře ve sklenici vody“; připomeňme zde, že K. Marx neváhá použít i silně expresivní termíny: „surovost praktické potřeby“, „vláda egoistické potřeby“, „světový názor praktické potřeby“ atd.

Příčiny odmítání racionality potřeb

Funkční principy buržoazního spotřebního systému si podřizují a zaměňují i ostatní kritéria hospodářské a lidské aktivity, především kritérium racionality potřeb. Racionalita potřeb vyplývá a podřizuje se racionalitě ekonomického systému. Sám život v soudobé buržoazní civilizaci se dostává do rozporu s tvrzením o existenci rozumných potřeb, dostává se do reálného rozporu s potřebami sebekultivace člověka a reprodukuje tento rozpor. Zdá se, že pro takovou společnost nejsou a nemohou existovat racionální potřeby — do té míry jsou překryty umělými potřebami a relativizací potřeb.

Tvrzení části buržoazních teoretiků, že neexistuje spolehlivé, objektivní kritérium pro vydělení, vyhodnocení racionálních potřeb, že pokusy o jeho definování jsou nereálné a že podobné pokusy jsou spjaty s nezpůsobilostí překonat tradice racionalismu z věku osvícenství atd., důsledně reprodukují — ve specifické teoretické formě zvěcněného poznání — ekonomickou racionalitu buržoazního systému masové spotřeby. Kapitalistická zbožní výroba si produkuje objektivní myšlenkové formy fetišizovaného poznání, svoji apologetiku, své ideology. Racionalita potřeb kritizovaná buržoazními autory je v podstatě kritikou zcela určitého historického typu racionality, té racionality, která byla kdysi buržoazní civilizací zbožněna, která vedla k posuzování všeho a všech, světa přírody i světa lidí, pod zorným úhlem utilitarity, a jejíž selhávání je vykládáno jako selhání rozumu vůbec.

Příčiny zvláštní nezpůsobilosti buržoazní vědy odhalit skutečné zdroje spotřebního systému, zdůvodnit racionální potřeby a jejich kritéria jsou i třídně podmíněny. Tvrzení o nemožnosti vědeckého zdůvodnění takového kritéria je doprovázeno fetišizací teorie, která je ideologickým produktem specifického sociálního vztahu. K. Marx působivě ukazoval již v *Úvodu ke kritice Hegelovy filozofie práva*, že myšlení zabstraktní právě tak, jak se abstraktním stává sám život. A právě tomuto zabstraktněnému, zvěcněnému myšlení se skutečné problémy zdají být toliko metodologickými problémy. Uvnitř takových teorií nejsou žádné rozpory, „zde se připouštějí pouze výsledky a jejich řešení, přičemž jsou izolovány od rozporů samých cestou umrtvující vivisekce a chápány vně jakéhokoli vztahu“ [Batiščev 1963: 71], poznání se v nich redukuje na informaci, cesta k pravdě je zaměněna a nahrazena protokolem.[5] To, co K. Marx nazýval „profesorskou vědou“, nikterak

[5] K. Marx důrazně požaduje: „Pravdivý má být nejen výsledek zkoumání, nýbrž i cesta k němu. Samo zkoumání pravdy musí být pravdivé; pravdivé zkoumání je rozvinutá pravda, jejíž rozptýlené články se ve výsledku spojují.“ [Marx — Engels 1961: 25]. Marxistická metodologie pojímá „pravdu jako proces, který zase předpokládá zpředmětnění poznání jako podmínku rozvoje společenského člověka, a ne jako pouhou utilitární „příručku“ (prostředek a materiál pro aplikaci).“ (*Dialektičeskoe protivorečije*. Moskva 1979, s. 58).

není věcí minulosti. Závažnost tohoto problému znepokojuje i některé buržoazní ekonomy, vracel se k němu již několikrát význačný představitel americké ekonomické teorie J. K. Galbraith: „Úzce technické zkoumání spotřebitelské poptávky ještě více odvrací pozornost od klesající naléhavosti výrobku tím, že ve funkci nástroje ekonomické analýzy byl základní užitek nahrazen užitekem běžným... analytický aparát prakticky vylučuje z úvah možnost (sic!), že pohyb k vyšším a vyšším indiferentním křivkám je spojen s poklesem naléhavosti“ [Galbraith 1967:150]. Nikoli náhodná prohlášení typu „kdyby zmizelo 99 % veškeré ekonomické teorie, nijak by to neohrozilo naše schopnosti dělat hospodářskou politiku“ (jak uvádí americký národohospodář a sociální filozof R. L. Heilbroner [1974]), svědčí o uvědoměném odporu „přijatého způsobu myšlení“ vidět skutečné problémy.

Souběžně s utilitarizací a zvěcněním lidských činností a potřeb se v soubodé buržoazní společnosti prohluje v historicky nepoznané míře i utilitarismus poznání a na vědění se pohlíží jako na samostatnou věc poddávající se manipulaci. Nejde zde tedy jen o necitlivost a nepochopení, které „tkví právě v tom, že to, co patří organicky k sobě, se uvádí v náhodný vzájemný vztah, v pouhou reflektivní souvislost“ [Marx 1971:42], ale o samu společenskou podmíněnost této necitlivosti a nepochopení a její povýšení na tendenci. Byrokratický rozum je sloučením utilitarismu a dogmatismu nejhrubší ražby, způsob, jakým zachází s poznáním, a bariéry, které staví do cesty skutečnému poznání, výstižně charakterizuje G. S. Batiščev: „Utilitarismus i dogmatismus shodně pojímají poznání jako něco, co se používá odtrženě od svého předmětu, jako *samostatnou věc*. Utilitarismus tuto ‚věc‘ činí objektem čistě zvůle, pohlíží na poznání jako na něco zvlášť poddajného a předpokládá, že z něho může slepit vše, co si umane, tak jak to odpovídá stupni vulgárnosti a absurdity té potřeby, která nadiktovala využití poznatků. Dogmatismus naopak považuje poznání za něco výjimečně pevně daného a rigidního, za něco absolutního a nepřístupného změně, za souhrn kanonizovaných textů a autoritativních tezí, které je možné jen ‚dodržovat‘; ortodoxnost se v souladu s tím měří dogmatismem na škále tvrdosti. Avšak jak utilitarismus, tak dogmatismus jsou dvě strany jedné a téže mince. Aby vědění mohlo být dogmatizováno, je zapotřebí je nejprve svévolně utilitarizovat a tím překroutit. Aby mohlo být utilitarizováno, je třeba poznání předběžně přisoudit tvrdost instrumentu k rutinnímu úkonu“ [Batiščev 1963:56].

Zvláštní a nedocenené místo zde nesporně zaujímá proslulé apelování na zdravý rozum. Celé „*hrubiánství*“ zdravého lidského rozumu, který čerpá z „životní zkušenosti“ a nemrzáčí své *přirozené* sklony žádnými filozofickými nebo jinými studiemi“, spočívá podle K. Marxe v tom, že „tam, kde se mu podaří uvidět *rozdíl*, nevidí *jednotu*, a tam, kde vidí *jednotu*, nevidí *rozdíl*. Vytyčí-li nějaká *rozdílná určení*, okamžitě mu pod rukou zkamení, a chce-li pak někdo z těchto zkamenělých pojmů vykřesat oheň, vidí v tom tu nejhabnější sofistiku“ [Marx—Engels 1958:307]. Je to „optický klam, který umožňuje zdravému rozumu ‚rozpoznávat‘“ [tamtéž 314] — budeme-li parafrázovat Marxův text — v „hotovém vědění“, tj. *zvěcněném* poznání, pečlivě zbaveném komplikací skutečných rozporů, antinomií univerzální lidské poznávací a duchovní činnosti vůbec, v poznání zbaveném vši dynamiky, zbaveném skutečných zdrojů, pohlceném terminologickým fetišismem — skutečné poznání par excellence. Je to důsledek a výsledek prvního pohledu a „první pohled pokládá (tj. pozice ‚zdravého rozumu‘) za nejpronikavější pohled“ [tamtéž 314]. Zcela zavádějící je běžný názor, který přisuzuje po-

zici zdravého rozumu stejnou mírou aktuálnosti pro všechny etapy lidských dějin a lidské kultury — „zdravý rozum“ byl, je a bude, ale figuruje jaksi mimo, vedle vědy, věda sama jím má být neposkrvněná, má být nad ním. Důvěrné sblížení moderní vědy s praxí, tak říkajíc se „životem“, nikdy nebylo a není ani jednoznačnou, ani bezrozpornou záležitostí. Zdomácnění některých vědeckých tendencí a znaků v živlu byrokracie i každodenním životě vede k tomu, že tradiční podoba zdravého rozumu existuje nejen ve formě kýčovitěho sentimentu, ale Marxem kritizovaný hrubiánský charakter „zdravého lidského rozumu“ je dnes ve vědě doma jako nikdy předtím. Dokonce se zkultivoval, zformalizoval a tím i zmystifikoval, tj. navrstvil na sebe (tj. na pozici „prvního pohledu“) val dialektických kliše (je-li zapotřebí, tak i v náležitě formalizaci), úspěšně se z pozic poznání a vědy vysmívá své předchozí formě (A. M. Děborin již v roce 1929 upozorňoval, že moderní věda je ve značné míře proniknuta antivědeckými prvky). Jeho životodárným zdrojem je nadále utilitarismus, zvěcnění a komercializace poznání a vědy. Je „věcí“ kultury filozofického myšlení, aby pohlédla do „onoho světa“ vědeckotechnické revoluce a učinila to ku prospěchu svému i ostatních vědních disciplín. Nikdo to za filozofii neučiní a marxismus-leninismus k tomu zavazuje. Zdravý rozum nestojí dnes proti vědě s onou „samolibou lehkostí“, i když se nadále dovede s nezměrnou lehkostí vypořádat s rozpory ve vědě a snadno „vysvětlí tyto rozpory pokud nabyly literárního výrazu“ [Marx—Engels 1958 : 326], ale s „jakousi samolibou lehkostí se rozlévá do nezadržitelné šíře“ [tamtéž 300], do vědy samé. Je zásluhou studií sovětských filozofů, že tuto otázku postavili do centra pozornosti v pracích o dialektice a ve své kritice pozitivismu.

Aby zdravý rozum vystoupil na úroveň vědění, musí poznání sestoupit na úroveň zdravého rozumu. Mimo kontext poznání mohou být lidským potřebám přisuzována různá určení a ta pak jsou stavěna ve „zkamenělé“ podobě vědeckých „faktů“ proti sobě, subjektivní potřeby proti objektivním, či snad objektsubjektivním, nebo individuální proti společenskému, aniž by bylo respektováno vzájemné zprostředkování; zdravý rozum vždy koneckonců zůstává empirikem. Jádrem takové metodologie sui generis není nic jiného než produkt utilitarismu a zvěcnění (tedy produkt zcela určitých společenských vztahů): inaugurace představy, podle níž má věda co činit s poznatky zpředmětněnými v jazyce, a ne s procesem poznání. Odkrytí celého dosahu těchto procesů (zvěcnění a fetišizace) a jejich zdrojů (v buržoazní společnosti) je velkým vědeckým objevem K. Marxe a nelítostný boj proti nim je dnes víc než kdykoli jindy prubířským kamenem každého skutečného poznání — naplněním marxistické dialektiky.

V očích zbyrokratizovaných buržoazních teoretiků se musí mnohdy J. K. Galbraith jevit jako „pouhý teoretik“ bez ohledu na oficiální pocty, jichž se mu dostává. Zdravý rozum, který panuje v byrokracii, je ideologizací izolace výsledků poznání od samého procesu, který je konsoliduje a tím odcizuje od skutečného poznání. Nepochopení je do značné míry vyvoláno požadavkem, aby buržoazní ekonomové obrátili pozornost k tomu, čemu se nevěnovali, k otázce smyslu a cíle výroby. Nás v daném případě zajímá pouze to, že Galbraithovy požadavky spočívají na takovém pojetí potřeb, které je v příkrém rozporu s tradicí buržoazní ekonomické teorie. Zdůrazňují studium potřeb v instrumentálním rozvrhu, otázek spotřebního jednání konzumentů, rozpracování metod „obrábění“ (manipulace) spotřebitele, metod aktivace nových potřeb, zvyšování hladiny jejich nasycení atd. Takto koncipované výzkumy, které přinesly a přinášejí celou řadu nových a cenných empirických údajů, jsou

často doprovázeny tvrzeními o nemožnosti určit nejen rozumné potřeby, ale podstatu potřeb člověka vůbec. Takové tvrzení (například H. Arendtová nebo A. Gehlen) lze sotva vysvětlit jako důsledek špatné či mylné filozofie. Jde zde o charakteristický ideologický projev fetišizované teorie: nejen prohlašuje určitou problematiku za neřešitelnou či nevědeckou, ale překrývá otázku podstaty tak, aby mohla být zaměněna otázkami jiné úrovně — úzce technickým zkoumáním potřeb, které je vždy koneckonců v buržoazní společnosti řešením otázky, jaké potřeby je možné uspokojovat pro zabezpečení růstu zisku. Tak se potvrzuje teze vyslovená v *Německé ideologii*: třída, která vládne prostředky hmotné produkce, disponuje zároveň prostředky duchovní reprodukce.

Marxistický přístup k problematice racionality potřeb

Vzhledem k tomu, že samo vymezení potřeb je nadále předmětem diskuse, je zde účelné zdůraznit, že marxistická koncepce ukazuje na spjatost lidských potřeb s pracovní aktivitou, výrobou a spotřebou. Potřeba je mnohorozměrný, nesoběstačný jev a je vymežována velmi rozdílně i v rámci jedné a téže disciplíny. Nadále je diskutován ontologický status potřeb, trvá divergence ekonomického a psychologického pojetí potřeb apod.[6] Potřeba definovaná na úrovni obecnosti historického materialismu je podle našeho názoru víc než pouhý pociťovaný nedostatek a ne každá deficienze se stává potřebou. Potřeby jsou u člověka zprostředkovány svobodnou volbou, potřeba se odkrývá jako zreflektovaný nedostatek, který vešel do sféry rozhodování a tím nabyl povahy zacílené aktivity. Je předmětnou, univerzální a společenskou aktivitou a jako taková je důležitým článkem v procesech konstituování životní činnosti člověka. To znamená, že například charakteristika potřeby jako společenské není vnějším určením, dodatečnou kvalitou, ale vnitřní obsahovou charakteristikou individuální aktivity člověka. Potřeby jsou objektivní, sám proces jejich realizace je jednotou objektivního a subjektivního; potřeby jsou důležitým článkem v dialektice vnějšího a vnitřního, zpředměťňování a odzpředměťňování. Z výše uvedeného vyplývá, že potřeby jsou historicky proměnlivé a že při definování potřeby je nezbytné respektovat místo a roli potřeb v konkrétně historicky rozvinuté formě lidské životní činnosti (jejich rozvinutost je tedy například i stupněm rozvinutosti historické individuality atd.).

Jakkoli se problematice autentických, racionálních a umělých potřeb přiznává ve filozofii, sociologii, psychologii i v ekonomických teoriích rostoucí význam, zůstává řešení této problematiky většinou marginální v rámci různých tematizací potřeb. Především je třeba zdůraznit, že rozumné potřeby, jejich podstatu, nelze určovat na základě statistického průměru, to vyplývá z principiální otevřenosti lidského bytí, z předmětně společenské a univerzální povahy potřeb člověka.

Pochopení rozumných potřeb se nelze dobrat normativním přístupem. Vždyť i Marxovo obecné kritérium normálnosti v uspokojování potřeb — „normální je takové uspokojení potřeb, které je omezeno pouze samými potřebami“ — je obecné právě pro respektování otevřenosti lidského bytí a je odmítnutím jakéhokoli normování.

[6] Reprezentativní přehled různých koncepcí potřeb v jednotlivých vědních oborech v SSSR s pokusem o syntézu přináší studie G. G. Diligenského *Problémy teorie lidských potřeb* [1976; 1977].

Význam kategorie racionálních potřeb spočívá v jejich heuristické hodnotě při určení progresivnosti či regresivnosti změn, k nimž dochází ve společnosti. Tato kategorie je vyvozena z analýzy společenských podmínek, ve kterých se jedinec rozvíjí. Nejde tedy o bezpředpokladovou kategorii, jde o kategorii vyššího řádu, spjatou s marxistickou koncepcí historického vývoje člověka a společnosti.

Některá objasnění kategorie rozumných potřeb ji vážou na racionalitu, kterou vytváří ekonomický systém historicky konkrétní společnosti, a základní kritérium racionality potřeb spatřují v jejich praktické účelnosti z hlediska úkolů urychlení vývoje civilizace [Rakitskij 1966 : 30].

G. E. Glezerman definuje rozumnou potřebu jako „výraz toho, co je skutečně nutné k plně hodnotnému životu kulturně vyspělého člověka“ [Glezerman 1975 : 247], a zdůrazňuje, že nejde o to, „jaké věci se stávají osobním vlastnictvím, nýbrž o to, jak se získávají a jak se používají“ [tamtéž : 248; Afanasjev 1966 : 290; Wagner 1978]. Racionalita potřeb tak není ve věcech samých, ale v kvalitě lidského vztahu k nim. Řešení otázky podstaty člověka je současně i řešením otázky lidských potřeb v rámci procesu seberealizace individua v jeho společenských a přírodních podmínkách. Člověk je bytostí, která si v průběhu dějin vytváří vlastní specificky lidské potřeby. Marxovo vymezení ateismu a komunismu v *Ekonomicko-filozofických rukopisech z roku 1844* platí i pro racionální potřeby, které jsou „skutečným vznikáním, skutečně pro člověka vzniklým uskutečněním jeho podstaty a jeho bytosti jako skutečné“ [Marx 1978 : 128].

Je třeba docenit teoretický dosah faktu, že K. Marx nikdy nespojoval racionální potřeby s diskurzivním rozumem, jak o tom svědčí i celková intence Marxovy marginálie z *Kapitálu*: „v buržoazní společnosti panuje fictio iuris, že každý člověk jako kupec zboží má encyklopedické znalosti z oboru nauky o zboží“ [Marx 1954 : 52]. Naopak, tendence přisuzovat spotřebiteli racionalitu jednání založenou na motivu maximalizace zisku a optimalizace prostředků, byla vlastní určité tradici buržoazní vědy počínající již fyziokraty. Utilitární postoj novověké moderní vědy, pojímající věci především z hlediska jejich ovládnutí, je klíčovým stanoviskem tematizovaným novověkou filozofií o Descarta, Galilea a Bacona. Význam výslovné konfrontace s tímto jejím vůdčím praktickým ovládacím postojem (srv. Feuerbachův antropologický materialismus v koncepci poznání) a předpoklady tohoto postoje i celé myšlenkové tradice zůstávají buržoaznímu myšlení dlouho skryty. Odkrývají se až v programových koncepcích požadujících skoncování s klasickou metafyzikou, kdy vůči její racionalitě je kladena Heideggerova dramatizující iracionalistická koncepce metafyzické reality, jež „je způsobem výkladu skutečnosti (přírodní i sociální), která navzdory představám spekulativní metafyziky vůbec nemůže být vědecky vyložena v termínech racionalismu nebo iracionalismu“ [Ojzerman 1975 : 216]. Zjištění, odkrytí předpokladů, které byly doposud skryté, a tím i prověření a zajištění vlastního stanoviska, je vždy přínosem a skutečnou cestou rozvoje myšlení. Zkoumání osudů „rationality“ a tím i interpretací racionality a neracionálního v novověké vědě a buržoazní filozofii (s příznačným schizmatem mezi filozofií scientistickou a iracionalistickou), zodpovězení otázky, před čím kapituluje původní buržoazní představa a jistota o racionálním zvládnutí skutečností, předpokladů těchto postojů, zůstává závažným úkolem marxistické filozofie a sociologie.

V souvislosti s touto tradicí buržoazního myšlení je třeba náležitě zdůraznit, že racionalita potřeb není v marxistické filozofii odvozována z toho, jak

se promítají v racio, není pojata v rovině pouze diskurzivního myšlení (na němž nutně ulpívá psychologizující odmítnutí „rationality“ potřeb). Racionálnost potřeb vyplývá z toho, že jim člověk porozumívá jako předpokladu pro bytostný rozvoj svých lidských sil. Právě takový přístup, podle našeho názoru, činí věcně neoprávněnou kritiku racionality potřeb z řad jak nemarxistických, tak vysloveně protimarxistických autorů. Sebereprodukce obsahu rozumné potřeby je sebekultivací lidské bytosti. Místo racionálních potřeb ve spektru lidských potřeb je dáno tím, že tyto potřeby zachycují optimální stav lidských potřeb a jako takové nejsou člověku „dány“ ani přírodou, ani společnostmi, ale jsou vyjádřením progresivní tendence ve vývoji potřeb sociálního organismu na úrovni individua.

Kategorie potřeb a racionality potřeb umožňují konkrétně analyzovat jak se „na rozdíl od buržoazního ekonomicky zvětčujícího způsobu produkce stává... lidská činnost, pracovní a výrobní činnost mnohostranně rozvětveným způsobem, jak se jednotlivci i společnosti ve své zpředmětněné činnosti potvrzují, a to nejen ve svých objektivních nezbytnostech a materiálních potřebách, ale i subjektivně, ve svém smyslovém prožitku, v myšlení a cítění autentické lidské pospolitosti“ [Marx 1978 : 182]. Racionální potřeby jsou výrazem zpřítomnění budoucnosti v jednacích schématech individua, jsou výrazem tlaku budoucnosti na ortodoxnost jeho jednacích schémat a motivačních struktur.

Těžiště aktuálního významu sovětských zkušeností s racionálními spotřebními normami v oblasti plánování potřeb v současných podmínkách orientace na efektivitu a intenzifikaci ekonomiky lze podle našeho názoru vidět především v tom, že na základě norem „pomocí ekonomických pák a prostředků masové komunikace je aktivně formována struktura spotřeby, překonáván konzervatismus v dané oblasti, měněny tradice neodpovídající existujícím vědeckým představám o racionální spotřebě“ [Lachman 1981 : 57]. Takové racionální normy spotřeby (při vědomí historicko-sociální podmíněnosti racionality, která je konstruuje na základě vědeckých „faktů“) pak plní jak prognosticko-programátorskou, tak i instrumentálně regulativní funkci při usměrňování reprodukce a rozvíjení společenského individua. Racionální normy spotřeby vycházejí z ekonomického pohybu, respektují a ovlivňují jej, zároveň rozšiřují prostor pro uplatnění racionálních potřeb člověka, které racionalitu ekonomického pohybu vždy překračují.

Oslabování racionálních potřeb v spektru potřeb člověka je indikátorem počínajícího rozkladu společnosti, svědectvím selhávání vývojové dynamiky příslušné společensko-ekonomické formace, promítnuté do úrovně motivací lidského individua. Progradující společnost se prokazuje jako pokroková i v rozšíření spektra racionálních potřeb a jejich aktivizací.

Takový přístup k racionalitě potřeb podle našeho názoru ukazuje na nutnost, možnost i na limity celospolečenského ovlivňování vývoje potřeb člověka a nemá nic společného s racionalitou, která kalkuluje pod diktátem utility a jejíž selhání se dnes tak bolestně projevuje v soudobé buržoazní společnosti. Marxismus-leninismus staví do centra problematiku všeobecné kultivace člověka v celé šíři jeho subjekt-objektové činnosti a pomáhá respektovat historickou proměnlivost proporcí kultivace člověka v jeho pracovních a spotřebních aktivitách. [7]

[7] H. Bártová a V. Bárta nanejdvůh názorně ukazují jak nezbytnost, tak i složitost a rozsáhlou podmíněnost racionality v oblasti spotřeby. Srovnej zejména s. 127—138 [1979].

Na základě marxistického pochopení místa potřeb v procesech objektivace lidských aktivit, v procesech zpředměťňování a odpředměťňování je možné odkrýt historickou přechodnost a podmíněnost spotřebního zaměření potřeb, aniž bychom sklouzli zpět na pozice osvícenské víry v rozum či na pozice prakticky neúčinného moralizátorství, nebo „kasárenského komunismu“, neboť „pouze v představě utilitaristy (tak, jak to odpovídá jeho měšťáckému ideálu ‚svobody‘ od veškeré činnosti) je ‚skutečný život‘ plným ponořením se do procesu uspokojování konzumních potřeb, tj. používání je zde jako *absolutní* neodpředměťňování... Ve skutečnosti používání předmětu je vždy *jen* neúplným odpředměťňováním. Nejen v práci, ale dokonce i ve spotřebě, která je ještě pořád lidskou spotřebou, používání na sobě nese nezbytně počet činnosti (která je vždy jednotou protikladů odpředměťňování a zpředměťňování). Jde vždy jen o to, že činnost je co do *úrovně* rozvoje *níže než vynaložená činnost* zpředměťňená ve věci“ [Batiščev 1963 : 55].

Pojem racionality potřeb tak souvisí s tvořením předpokladů pro přeměnu vnější i vnitřní přírody ve skutečně lidský svět, který začíná vždy tehdy a tam, kde počíná člověk jednat a rozvíjet se jako univerzální a totální bytost, kde svými potřebami vychází za hranice utilitarizovaných úkolů a rozvíjí bohatství svých tvůrčích sil. Racionální potřeby pro svůj rozvoj vyžadují společnost zbavenou diktátu všudypřítomného kapitálu. Problém novodobé civilizace, stejně jako problém racionálních potřeb, se řeší „rozvinutím bohatství ve společenskou hodnotu, přeměnou bohatství v tvorbu, odhalování a uspokojování“ bohatých lidských potřeb a sil. To předpokládá především zrušení všech protikladných třídních forem, které brání velké části individuů v osvojování společenského bohatství — čili vytvoření socialistických vztahů. To dále zahrnuje... univerzální a stálý progresivní rozvoj všech sil — tedy proces, jemuž dnes říkáme vědeckotechnická revoluce“, který by „zakládal a současně vynucoval všeobecný rozvoj člověka a jeho bytostných sil“ [Richta 1971 : 22].

Sociální systémy dynamizují, brzdí či potlačují procesy zvyšování potřeb. Struktura, stupeň nasycenosti a kvalita potřeb, racionalita forem spotřeby — to jsou citlivé indikátory stavu společnosti, její efektivity a tím se stávají i kritériem pokrokovosti či regresivnosti sociálních systémů. Marxistické teorii nejde o jednostranné normativní postulování racionality potřeb, taková pozice by byla pouze dogmatickým odmítnutím relativismu buržoazní vědy, neuvědomělým pokračováním její tematizace formou pouhé negace. Racionalita potřeb není tedy ani proklamací určité normy potřeb sub specie všemocného diktátu vědy, ani odrazovou pozicí pro asketické či moralistní postoje vůči spotřební orientaci člověka.[8] Naopak, předpokládá co nejhlubší pochopení místa racionality potřeb ve vyvíjejícím se systému výroba — spotřeba — potřeby v kultivaci člověka, tak jak to odpovídá cílovému zaměření socialistické společnosti na růst potřeb a formování všestranně rozvinuté osobnosti člověka; strategie rozvoje potřeb je spjata s obecnou strategií ekonomického a sociálního rozvoje společnosti. Kategorie potřeb, racionality potřeb (v propojení na fundamentální dialektiku výroba — spotřeba) — umožňují spojit popis empirické, fenomenální stránky jednání individua s nejhlubšími příčinami procesů nivelizace a všeobecné manipulace člověkem — tedy procesů tak typických pro soudobý kapitalismus. Marxistická teorie potřeb společenského člověka je jedním z důležitých kritérií historického místa sociálních systémů a lidského smyslu společenského pokroku.

[8] V těchto otázkách panuje v marxistické filozofii i sociologii plná shoda. Srovnej například [Žilina — Sokolov 1980; Plaksij 1980].

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Naučnýj kommunizm*. Moskva, Politizdat 1966.
- Bártová, H. — Bárta, V.: *Spotřebitel budoucnosti*. Praha, Merkur 1979.
- Batiščev, G. S.: *Katégorija protivorečija i jejo mirovozzrenčeskaja funkcija*. In: *Dialektičeskaje protivorečije*. Moskva, Politizdat 1979.
- Batiščev, G. S.: *Protivorečije kak katégorija dialektičeskaj logiki*. Moskva, Vysšaja škola 1963.
- Dilignenskij, G. G.: *Problemy teorii čelověčeskich potrebnoščej*. Voprosy filosofii 1976, č. 9; 1977, č. 2.
- Galbraith, J. K.: *Společnost hojnosti*. Praha, Svoboda 1967.
- Glezerman, G. E.: *Historický materialismus a rozvoj socialistické společnosti*. Praha, Svoboda 1975.
- Gouldner, A.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York 1970.
- Heilbrunner, R. L.: *The Clouded Crystal*. American Economic Review 1974, Mai.
- Janoušek, J. — Bokorová, V. a kol.: *Motivace a civilizační proměny*. Praha, Svoboda 1971.
- Lachman, J.: *Potřeby členů socialistické společnosti*. Společenské vědy v SSSR 1981, č. 1.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 12. Praha, SNPL 1956.
- Marx, K.: *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha, Svoboda 1978.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954; *III-1*. Praha, SNPL 1956.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ (Ekonomické rukopisy z let 1857—1859) I*. Praha, Svoboda 1971; *II*. Praha, Svoboda 1974.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 1. Praha, SNPL 1961; sv. 3. Praha, SNPL 1958; sv. 4. Praha, SNPL 1958.
- Novikov, N. V.: *Čelověk i potrebitel'skaja iděologija*. Voprosy filosofii 1968, No. 4.
- Ojzerman, T. I.: *Hlavní filozofické směry. Teoretická analýza historicko-filozofického procesu*. Praha, Svoboda 1975.
- Plaksij, S. I.: *Formirovanije sistěmy razumnych potrebnoščej ličnosti v uslovijach razvitoťo socializma*. Naučnýj kommunizm 1980, No. 4.
- Pletnikov, J. K.: *O prirodě social'noj formy dviženija*. Moskva, MGU 1971.
- Problemy formirovanija sociogennych potrebnoščej*. Matěrialy I. všesojuznoj konferencii. Tbilisi 1974.
- Rakitskij, B. V.: *Obščestvěnnije fondy potreblenija kak obščestvěnnaja katégorija*. Moskva, Mysl' 1966.
- Richa, R.: *Marxova cesta revoluční kritiky*. Předmluva in: K. Marx: *Rukopisy „Grundrisse“ (Ekonomické rukopisy z let 1857—1859) I*. Praha, Svoboda 1971.
- XXVI. sjezd KSSS. *Zpráva ÚV KSSS a další úkoly strany ve vnitřní a zahraniční politice*. Praha, Svoboda 1981.
- Wagner, V.: *Konfrontácie marxistickej sociologickej koncepcie potrieb*. Sociológia 1978, č. 3.
- Žilina, L. N. — Sokolov, V. M.: *Problemy formirovanija razumnych potrebnoščej v matěrial'nych blagach. Sociologičeskij aspekt*. Sociologičeskije issledovanija 1980, No. 1.

Резюме

О. Шевчик: Буржуазное потребительское общество и проблема рациональных потребностей

В статье подчеркивается актуальное значение проблематики рациональности потребностей, как с точки зрения критики буржуазного потребительского общества, так и с точки зрения задачи интенсификации экономики.

Современное буржуазное потребительское общество характеризуется подчинением внутреннего мира человека односторонней потребительской ориентации, где неизмеримое обогащение предметного мира человека сопровождается ростом разрушения. Мере обогащения предметных видов деятельности человека не отвечает мера его самокультивирования.

Автор уделяет особое внимание процессам отчуждения человеческих потребностей, их обезличиванию, овещению и фетишизации, достигающих до механизмов, подчиняющих себе человека в условиях капитализма. Эти процессы освещаются с точки зрения процессов опредмечивания и распредмечивания. Автор уделяет внимание тоже утилитаризму и нигилизму.

Во второй части исследования, названной «Причины отрицания рациональности потребностей», автор отмечает, что в буржуазном потребительском обществе сама жизнь попадает в реальное столкновение с утверждением о наличии разумных потребностей. Кажется, что в «потребительски приобретательском обществе» даже не могут существовать рациональные потребности — настолько они перекрыты искусственными потребностями и релятивизацией потребностей. Различные утверждения буржуазных теоретиков (А. Гелен, Г. Арендт), исключающие существование объективного критерия для определения рациональных потребностей, в действительности воспроизводят, в специфической теоретической форме овеществленного познания, экономическую рациональность буржуазной системы массового потребления. Этому тезису автор уделяет большое внимание и с точки зрения процессов фетишизации теории (воспринимаемой как идеологический продукт специфического социального отношения), абстрагизации мышления, утилитаризма познания и знаний как параллельно развивающегося процесса неизмеримой утилитаризации и овещнения человеческой деятельности. В этой связи он ссылается на актуальность марксовской критики бюрократии и позиции т. н. здравого разума. В заключение второй части исследования автор подчеркивает, что объявление проблематики рациональности потребностей неразрешимой и ненаучной является характерным идеологическим проявлением фетишизированной теории. По-существу, перед нами такой подход, в котором вопрос о сущности человеческих потребностей и их рациональности посредством методологических приемов преподносится таким образом, чтобы можно было заменить его узко техническим изучением потребностей, которое в буржуазном потребительском обществе всегда в конечном счете является решением вопроса, какие потребности можно удовлетворять для обеспечения роста прибыли.

В третьей, заключительной части, коротко характеризуется марксистское понимание потребностей человека и их рациональности. Потребность воспринимается как предметная универсальная и общественная деятельность. Автор подчеркивает, что потребность это больше, чем простая нехватка, не всякий дефицит становится потребностью. Потребности у человека опосредствованы свободным выбором, потребность вскрывается как рефлексированный дефицит, вошедший в сферу принятия решений и тем самым приобретший характер целенаправленной деятельности. Автор отвергает нормативный подход к рациональности потребностей, он подчеркивает, что К. Маркс никогда не связывал рациональные потребности с дискурсивным разумом. Эта тенденция, напротив, свойственна определенной традиции буржуазной науки, начиная с физиократов. Рациональность потребностей в марксистской философии не выводится из того, как они отражаются в разуме, она не воспринимается в плоскости дискурсивного мышления, а вытекает из того, что человек осознает их как предпосылку органического развития своих человеческих сил. Категории потребностей, рациональности потребностей, в увязке с фундаментальной диалектикой «производство — потребление — потребности», позволяют связать описание феноменальной стороны действий индивида с самыми глубокими общественными процессами и действительно вскрыть регрессивность или прогрессивность социальных систем и человеческого смысла общественного прогресса

Summary

Ševčík O.: Bourgeois Consumer Society and the Problem of Rational Needs

The paper singles out the topical importance of the problems of rational needs from the point of view of the criticism of bourgeois consumer society on the one hand and the task of intensifying economy on the other.

The contemporary bourgeois consumer society is characterized by the subordination of the inner world of man to a one-sided consumer orientation wherein an enormous enrichment of man's objective world is accompanied by growing devastation. The rate of enrichment of man's objective activities does not correspond to the rate of his self-cultivation.

The paper devotes special attention to processes of alienation of human needs, their depersonalization, reification and fetishization which assume the proportion of mechanisms subjugating man under the conditions of capitalism. These processes are elucidated from the viewpoint of the objectification and deobjectification processes. Attention is also paid to utilitarianism and nihilism.

The second part of the study entitled "Causes for Rejecting the Rationality of Needs" points to the fact that in the bourgeois consumer society life itself is in real opposition to assertions about the existence of sensible needs. In fact it seems that in a "society

of consumption and property" rational needs can never exist — so effectively are they replaced by artificial needs and the relativization of needs. Various assertions by bourgeois theoreticians (such as A. Gehlen, H. Arendt) ruling out the existence of an objective criterion for the evaluation of rational needs reproduce in fact — in a specific theoretical form of objectified cognition — the economic rationality of the bourgeois system of mass consumption. The author devotes considerable attention to this proposition, studying it from the viewpoint of the processes of fetishization of theory (conceived as an ideological product of a specific social relationship), increasingly abstract thinking, utilitarianism of cognition and learning as parallels of an equally boundless utilitarianization and reification of human activities. In this connexion it is appropriate to emphasize the topicality of Marx's criticism of bureaucracy and the position of the so-called common sense. In the final section of Part II of his study the author stresses that to proclaim the problems of rationality of needs as insolvable and unscientific is characteristic of the ideological fetishization of theory. Essentially this involves an approach according to which the problem of the substance of human needs and their rationality is tackled by methodological procedures in a way reducing it to a narrowly technical investigation of needs which in the bourgeois consumer society always presents the ultimate solution of the question concerning the types of needs that may be satisfied for the sake of safeguarding the growth of profits.

The third, concluding part presents a brief outline of the Marxist concept of human needs and their rationality. The need is conceived as an objective universal and social activity. It is underlined that a need is more than a mere lack and that not every lack turns into a need. Man's needs are mediated through a free choice. The need is viewed as a reflected lack which has entered the sphere of decision-making and thus assumed the nature of a goal-directed activity. The normative approach to the rationality of needs is rejected, stress is laid on the fact that Karl Marx never connected rational needs with discursive reason. This trend, on the contrary, is typical of certain traditions of bourgeois science, starting with physiocrats. In Marxist philosophy the rationality of needs is not derived from the manner in which these needs are projected in the ratio, it is not conceived on the level of discursive thinking, but ensues from the fact that man's thinking enables him to take them for a prerequisite for the intrinsic development of human forces. The category of needs, of the rationality of needs, linked to the fundamental dialectics of production — consumption — needs make it possible to connect the description of the phenomenal aspect of the individual's behaviour with the most profound social processes and to bring to light the regressiveness or progressiveness of social systems and the human meaning of social progress.

Současná fáze prohloubení všeobecné krize kapitalismu vnesla do podmínek a naléhavosti potřeb ideologického obhajování imperialismu i do jeho každodenní politiky celou řadu změn. Jedním z hlavních faktorů těchto změn je rozmach vědeckotechnické revoluce, jejíchž výsledků se zejména vojenskoprůmyslový komplex snaží využívat ve svém zájmu a ve svůj prospěch. Ovšem celkový vývoj výrobních sil podněcovaný neustálým rozvojem vědy a její aplikace v technických výtvorech a výrobních postupech má v neadekvátních společenských poměrech kapitalistického světa negativní dopad jak na přírodní a životní prostředí, tak také na člověka samotného. Vědeckotechnický pokrok je zneužíván v tom smyslu, že je namířen proti silám pokroku a míru.

Základním smyslem současné epochy je přechod od kapitalismu k socialismu v celosvětovém měřítku. Boj dvou protikladných společenských systémů — socialismu a kapitalismu — tvoří nejdůležitější charakteristiku současné epochy. Rozvoj socialistických zemí, růst jejich ekonomického potenciálu, zesílení celkového pozitivního vlivu jejich mírové politiky, to vše dnes určuje hlavní orientaci sociálního pokroku lidstva. Přitažlivost socialismu nadále vzrůstá, a to na pozadí krize, která propukla v kapitalistických zemích. Vzhledem k těmto okolnostem i k nepříznivé sociální skutečnosti vyvolané rozvojem vědy a techniky vyvstává před představiteli vládnoucích kruhů kapitalistických států obzvlášť naléhavě potřeba zdůvodňovat praktický význam dalšího vědeckotechnického rozvoje. Právě v něm hledají způsob pro další zachování životaschopnosti kapitalistického řádu a nové impulsy pro jeho schopnost soutěžit se socialismem. Představitelé kapitálu jasně pochopili, že za těchto okolností musí být věda předem koncipována a dlouhodobě plánována a že ideologická propaganda proti společenskému plánování v socialistických zemích začíná odporovat jejich vlastním zájmům. Věda začíná být vysoce ceněna pro svou domněle bezmeznou účinnost při řešení ekonomických, kulturních, politických, ale především vojenských otázek kapitalismu, jenž je nucen neustále se přizpůsobovat změněným podmínkám současného třídně rozděleného světa a přesunu sil ve prospěch socialismu a míru. Proto se například hledají teoretické představy o mechanismech vývoje vědy, jež by zároveň odpovídaly mechanismům politického systému v současných krizových podmínkách státně monopolistického kapitalismu.(1)

S postupujícím vědeckotechnickým rozvojem se však stává stále zřejmější, že za kapitalismu lze tento proces jen velmi těžko řídit, že kapitalistická společnost není schopná se sjednotit a společnými silami řešit závažné otázky, jež nastoluje současná vědeckotechnická revoluce. Kapitalistické hospodářství je

(1) Ostatně již model historicko-metodologického vývoje vědy (Kuhn, Lakatos, Feyerabend a další) řešil otázku integrace vědy do struktury stávající buržoazní společnosti způsobem, který by nenarušoval její soukromovlastnickou podstatu, a vyšel tak plně vstříc nově vniklým zájmům kapitálu na daném stupni jeho vývoje.

nuceno přizpůsobovat se současným podmínkám reprodukce výroby, kterou rozhodující měrou ovlivňuje právě dynamika rozvoje vědy a techniky.

Státně monopolistický kapitalismus se snaží najít cestu ke svému přežití státním regulováním národního hospodářství, restrukturalizací svého vědeckotechnického potenciálu a dlouhodobým předvídáním budoucích požadavků kapitalistické reprodukce. V této souvislosti se imperialistické země obrátily k vědě a technice jako rozhodujícímu kolbišti v historickém zápase se socialismem, což se konkrétně promítá v astronomickém růstu finančních prostředků vynakládaných na zbrojení. Věda se stala nejen prostředkem, ale také objektem státně monopolistického regulování, zaměřeného na pokud možno co nejkomplexnější a dlouhodobě orientovaný proces státního řízení vědy a výzkumu. Současné prohloubení všech krizových jevů kapitalistického světa jasně ukazuje, že státně monopolistické zasahování do hospodářství nejen nemůže krizím zabránit, ale naopak samo se stává jejich zdrojem. Krizové jevy současného kapitalismu jsou tedy zároveň výrazem krize státně monopolistického regulování. Ostatně prosazení celé řady protichůdných cílů tohoto regulování — jako je plná zaměstnanost, rychlý a rovnoměrný hospodářský růst, stabilizace cen, rovnováha platební bilance, přerozdělování národního důchodu — předpokládá odstranění samotného kapitalismu, nikoli jen dílčí reformy. Přesto lze mezi buržoazními teoretiky pozorovat široce rozvinutou tendenci, směřující k nejružnějším odstinům buržoazního reformismu. Všeobecným cílem je ukázat, že „zreformovaný“, „zdokonalený“ kapitalismus obстоjí v soutěžení se socialismem a navíc má ještě před sebou historickou perspektivu.(2) Tato apologetika dostává ovšem v současné době určité defenzivní rysy, neboť kapitalismus, který obhajuje, již nemůže vystupovat jako jediné možné, „racionální“ a „efektivní“ ekonomický řád. Musí totiž zároveň dokazovat svou „nadřazenost“ nad reálným socialismem, jenž představuje stále aktuálnější nebezpečí pro jeho existenci. Stále více se tudíž prosazuje způsob uvažování, v němž namísto dosavadního zakrývání konfliktů se přiznává existence určitých nedostatků a rozporů, pochoptelně ve snaze o jejich řešení v rámci dosavadního panství monopolů a v zájmu zachování kapitalismu.

Tento fakt doznání vlastních nedostatků a rozporů nabývá v soudobé buržoazní ideologii zcela nové dimenze. V době nástupu kapitalismu do stadia imperialismu, doprovázeného zosílením všech jeho krizových jevů, se u četných buržoazních filozofů objevila rovněž koncepce „krize společnosti“. Tato koncepce však postulovala krizi kapitalistické společnosti jako krizi humanistické kultury, hodnot renesance, ideálů egalitarismu a svobody, jako proces deziluze apod. Historický proces zákonitého prohlubování všeobecné krize kapitalismu nebyl nikdy spojován s kapitalistickým společenským řádem, nýbrž byl interpretován jako globální krize týkající se kapitalismu i socialismu, tedy všeho lidstva, průmyslové civilizace v celku, společnosti i individua. Tito kritikové činili vědu a techniku přímo odpovědnou za stav, v němž se ocitla západní civilizace, nebo spatřovali osudovou příčinu v rozpadu vědy, v odpadnutí aplikovaných věd od filozofie, v nasazení „instrumentálního rozumu“, v jeho touze po panství, či hledali příčinu v popření „transcendentálního rozměru“ lidské existence, ve ztrátě integrity člověka a jeho vědění atd.

(2) O obecných souvislostech vědeckotechnické revoluce a státně monopolistického kapitalismu podrobně pojednává práce M. Rumlera a kolektivu [1979].

V současné době si naopak představitelé buržoazního reformismu uvědomují, že soudobý kapitalismus nelze již dostatečně účinně obhajovat na základě předchozích idealizací. Jsou proto ochotni přiznat, že v kapitalistickém systému se s krutou bezohledností prosazují zájmy monopolů, existuje nezaměstnanost, cyklický vývoj, nespravedlivé rozdělování národního důchodu a podobně. Charakteristické v tomto směru je prohlášení spolkového kancléře NSR H. Schmidta: „Bylo by nepoctivé a politicky pošetilé, kdybychom alarmující signály - inflaci, zdražení ropy, deficitní platební bilanci, nezaměstnanost a hlad ve světě - brali na lehkou váhu. Musíme je charakterizovat jako krizové symptomy, neboť jedině pak si uděláme jasno o jejich možných následcích a o našem vlastním politickém jednání“ [Schmidt 1975].

Buržoazní ideologové krize přitom stále častěji zdůrazňují, že jim nejde ani tak o postižení indikátorů krize, jako spíše o zjištění „režimu jejího průběhu“ a konstrukci nového programu, jehož cílem by bylo ovládnout ji [Krise buržoazního vědomí 1979]. Strukturální změny, jež probíhají ve světovém hospodářství, interpretuje buržoazní věda v tom smyslu, že zde dochází k rychlému vyčerpávání surovin a k jejich zdražování. Výroba spotřebních předmětů se prý ve světovém měřítku přesouvá do rozvojových zemí, kde jsou levnější pracovní síly a potřebné suroviny. Konečně prý v průmyslově rozvinutých zemích nastává nasycení některými předměty dlouhodobé spotřeby, pocházející z první vlny inovací, a požadují druhou, nebo dokonce třetí vlnu. Alvin Toffler, shrnující již dříve formulovaná stanoviska řady teoretiků, rozvíjí v této souvislosti své úvahy o „infosféře“, jež povede k „třetí vlně“ ve vývoji lidstva a jež prý změní podstatu samotného kapitalismu tím, že vyvolá vznik jakési nové humanizované společnosti na základě rozvoje informatiky [Toffler 1980].

Při hledání východisek z krizové situace se buržoazní věda nezřídka obrací dokonce k Marxovi. Stále častější odvolávání se na marxismus proniklo do postojů buržoazních teoretiků a je průvodním znakem krize vlastních koncepcí, neschopných přinášet jakékoliv „pozitivní“ řešení. Zároveň svědčí o tom, že buržoazní ideologie opouští pod tlakem skutečnosti někdejší ofenzivní antikomunismus značně hrubého zrna, aby zaujala mnohem rafinovanější pozice.

Současné teorie rozvoje vědy se například zaměřují na zkoumání toho, jak vnitřně logické a sociálně politické faktory ovlivňují rozvoj vědy a jak vzájemně fungují. Orientují se tedy na konstruování mechanismů přímého „vnějšího“ ovlivňování vývoje vědy ve prospěch monopolního kapitálu jako celku. V nejnovějších doktrínách buržoazních modelů společnosti se zvažuje nejen samotný vědeckotechnický rozvoj, ale také to, zda je tento rozvoj z hlediska integrity kapitalismu pro své základní sociální účinky vůbec žádoucí. Hledá se jakási „třetí cesta“ zachování třídního panství buržoazie, která má plnit funkci skrytého manipulátora myšlení veřejnosti, a to právě za přispění poznatků moderní vědy a techniky. Ideologie imperialismu již nezvažuje vědu zjednodušeně jako „hnací motor“ bezproblémového růstu, ale začleňuje do svých programů také heslo o možnostech kvalitativně vyššího uspokojování potřeb člověka. Jedná se tedy o reformní přetlumočení technicistních přístupů, při němž je hlavní akcent kladen na tzv. „kvalitu života“ a zlepšení životního prostředí (tzv. nový technokratismus). Současně to není nic jiného než příslušným způsobem zkreslené a široké veřejnosti určené „přetlumočení“ teorie současného manažerismu, podle níž je kapitalismus na současném stupni svého vývoje nucen obracet se k opatřením, která mají ohraničit individuálně vymezené působení jeho základního principu — honby za ziskem — při rostoucí úloze státu v ekonomice.

Tím lze také vysvětlit snahy současného buržazního reformismu, jenž hledá určité kompromisní řešení v tzv. politicko-demokratickém stanovení cílové zaměřenosti vědeckého výzkumu, a to pomocí rozhodování politického charakteru, nikoliv tedy rozhodováním jen na základě ekonomické kalkulace. Je obecně charakterizován jako přechod od „ekonomismu“ k „sociologismu“ (představovanému např. D. Bellem). Usiluje o širší zapojení veřejnosti do politického dění tím, že se jí mají zpřístupnit technické údaje výzkumných programů a plánovaných projektů. Veřejnost má touto cestou určovat jejich strategickou volbu právě z hlediska údajných společenských priorit, zajišťujících plnou „relevanci“ vědy. Ovšem taktická volba je v těchto postupech, sledujících podřízení vědy zájmům monopolní buržoazie, peněchána opět vědě a jejím oficiálním představitelům, kteří mají právě naopak, i když zcela „svobodně“ a v duchu teorie pluralismu, hledat cesty a prostředky k dosažení daných cílů a k odůvodnění společenských priorit.

Snahy o řešení narůstajících problémů kapitalismu v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí nejsou v buržoazní ideologii ničím novým. Otázku adekvátnosti technického světa a politického systému společnosti nastolil již vedoucí představitel existencialismu M. Heidegger. Příznačné pro Heideggera bylo ovšem to, že demokracii založenou na právním řádu (tzv. právní stát), nepovažoval za tu formu politického systému, jež může zcela odevkvátně odpovídat tendencím a potřebám rozvoje technické epochy. Ve své totalitní projekci považuje takovou formu vzhledem ke specifice technického světa za málo účinnou, jelikož tradiční formy politické moci jsou prý založeny na přesvědčení, že technika jako taková se nalézá v moci člověka [Heidegger 1976 : 206].

Tutěž otázku řešil i západoněmecký sociolog H. Schelsky. Jeho odpovědí byl model „technického státu“ [Schelsky 1965]. Problémy účinné techniky v oblasti sociálního života společnosti a duchovního života jednotlivce vznikají podle tohoto modelu nikoliv prostě jako problém rozšíření nebo působnosti manipulace, nýbrž jako postupné formování zvláštního univerza technického světa. Člověk tak produkuje vědeckou civilizaci nejen jako techniku, ale daleko více jako „společnost“. V této rozšířené tezi technokracie je vyjádřen názor na specifické zákonitosti rozvoje vědeckotechnického procesu, vymezujícího i sféru politických rozhodnutí. Místo politických norem zde vystupují „zákonitosti“ vědeckotechnické civilizace, které již nemohou být podle názoru Schelskyho posuzovány jako politická rozhodnutí ani praktikovány jako normy vlastního přesvědčení nebo světového názoru.(3)

Podle předního teoretika frankfurtské školy H. Marcuseho do sebe technika nejen vstřebala kulturu a politiku, ale již trvale projektuje svět jako totalitu. Technika v kapitalistické společnosti, uvádí Marcuse, slouží především tomu, aby byly zavedeny daleko efektivnější formy sociální kontroly [Marcuse 1969: 199]. Technický racionalismus se tak převrací v novou formu ideologie, která se nalézá v pozici obhájce existující administrativní moci. Jde ovšem o určité a značně zúžené pojetí racionality, jež se nyní převrací v nejosvědčenější způsob ochrany daného systému, zdůvodňujícího svou existenci faktorem vědeckotechnického pokroku.

Marcuseho tezi o tom, že věda a technika převzaly v současné době funkci „legitimnosti“ panství, považuje J. Habermas za klíč k pochopení současné epochy [Habermas 1971: 57]. Habermas staví do protikladu sféru „praktického“

(3) Tento moment Schelskyho teorie je rozebrán v práci *Novější těčeníja i problémy filosofii v FRG* [1978]. Pojem technického státu, stejně tak jako pojem industriální společnosti Schelsky často exponuje. Ovšem celkově ve své koncepci perspektiv vědeckotechnického pokroku zaujímá konzervativně kritické stanovisko.

(tj. sféru kompetence politiky, ekonomiky, práva, kultury, jednání lidí) a sféru „technického“; tuto sféru izoluje, vyděluje jako nezávislý podsystém v rámci institucionální struktury rozvinuté industriální společnosti. Dále rozlišuje různé typy jednání v těchto sférách. Jednání v institucionální sféře se podle něho uskutečňuje na principu interakce, komunikativního působení jednajících lidí, na rozdíl od cílevědomého racionálního jednání v oblasti „technicky se vyvíjejícího podsystému“. Komunikativní jednání je vždy orientováno na kulturní hodnoty a předávané tradice, naproti tomu v podsystému techniky vládne cílevědomá racionalita a lidské jednání se uskutečňuje výlučně podle instrumentálních vzorů. Tato skutečnost prý vede k oslabení tradičních institucí buržoazní společnosti a k jejich krizi, jelikož historicky se vyvinuvší poměr mezi systémem moci a kulturním dědictvím je narušen podřízením institucí sociálního světa podsystému techniky [Tavrizjan 1978 : 147].(4)

Východisko z této krize spatřuje Habermas ve zdokonalování buržoazních institucí prostřednictvím kriticko-reformní činnosti „politicky osvícených společenství“. Instrumentální zájem skrytý ve vědě a technice je podle jeho názoru jedinou překážkou na cestě k realizaci občanského konsensu, na kterém je buržoazní společnost hluboce zainteresována. Habermas v těchto svých závěrech tedy propadá iluzi tradičních buržoazních představ, podle nichž stačí ovlivnit nebo reformovat vědecké a sociální instituce, aby se rozptýlily příčiny krizových procesů kapitalistického systému.

V současné době se do popředí dostávají koncepce budované na principu teorie modelů a strukturalismu. Ostatně diskuse kolem otázek technokracie, probíhající na Západě zvláště intenzivně, prokázaly, že komplexní politická rozhodnutí nelze jednoduše rozpustit v decizionisticky daných technických operacích a postupech. Zároveň se prokázalo, že starší model „technického státu“ nemůže být chápán jako celkový model pro diagnózu současné epochy.

V buržoazní teorii se stále důrazněji ukazuje, že je nemožné posuzovat moderní vědu a techniku, aniž by se chápaly jako konstitutivní prvek sociálního systému. V buržoazní sociologii je sociální systém tzv. moderní industriální společnosti posuzován jako systém sociotechnický a je v něm aplikována kom-

(4) Pokud jsou jedání determinována institucionálním rámcem, jsou zároveň dirigována a vynucována sankcionovaným očekáváním chování. Pokud jsou určena subsystémy účelově racionálního jednání, sledují vzory instrumentálního nebo strategického jednání. Záruky, že budou sledovat s dostatečnou pravděpodobností technická pravidla a očekávané strategie, může být dosaženo jen institucionalizací.

Ve všech tradičních kulturách byl institucionální rámec totožný s politickým mocenským systémem: tradiční moc byla politickou mocí. Teprve s kapitalistickým výrobním způsobem mohla být legitimace institucionálního rámce přijata bezprostředně na systém společenské praxe. Teprve tak vznikla „ideologie“ v užším smyslu, která nahradila tradiční mocenskou legitimaci tím, že vystoupila s nárokem moderní vědy. Pro analýzu změněné konstelace dává klíč — podle Habermasovy domněnky — základní Marcusova teze, že věda a technika přejímají také funkci mocenských legitimací.

Dnes se činnost vlády, tvrdí Habermas, vztahuje jen na fungování řízeného systému. Tak ovšem vylučuje praktické otázky a tím také diskusi o přijetí standardů, které jediné by byly přijatelné demokratickému vytváření vůle. Řešení technických úkolů není odkázáno na veřejnou diskusi. Naopak veřejná diskuse by mohla spíše zproblematizovat okrajové podmínky systému, v němž se úkoly státní činnosti staví jako technické. Nová politika státní intervenční činnosti požaduje proto odpolitizování masy obyvatelstva. V míře, jak jsou vyřazeny praktické otázky, stává se také politická veřejnost bezfunkční. Tím ovšem zůstává otevřena otázka, jak ospravedlnit odpolitizování mas a učinit je přijatelným. Habermas na tuto otázku odpovídá s Marcusem: tím, že věda a technika převezmou také roli ideologa [Habermas 1971].

plexní systémově teoretická analýza, popírající zcela a záměrně třídní hledisko. Z toho zároveň vyplývá, že je to analýza zcela abstraktní. Tak například teoretikové tzv. sociální změny se pomocí systémově teoretické analýzy pokoušejí o modelování sociálních procesů západní civilizace, a to buď pomocí kybernetické varianty systémově teoretických úvah (Buckley, Easton, Deutsch, Etzioni), nebo pomocí „nové“ teorie sociálního systému reprezentované N. Luhmannem.

Monismus technokraticky orientované Luhmannovy teorie apriorně vylučuje možnost postavit techniku proti jiným sférám života s odlišnou strukturou, jak je tomu právě v sociální filosofii J. Habermase. Luhmannova „všeobecná teorie systémů“ zahrnuje systém vědy a sociální systém v jeden celek a usiluje o jakousi „neutrální“ teorii jak ve vztahu subjektu a objektu, tak také v otázce ohraničení sféry sociálního a instrumentálního jednání. Centrální pozici v Luhmannově teorii sociálního systému zaujímá pojetí „smyslu“, které samo o sobě lze prý objasnit snáze než pojetí subjektu a jeho úlohy v lidském jednání. Proto Luhmann považuje za účelnější určovat nikoli smysl ze subjektu, ale stanovit obráceným postupem určení subjektu ze smyslu, jmenovitě ze smyslu zkoumaného systému [Habermas – Luhmann 1972]. Snaží se tak překonat ohraničenost sociologického funkcionalismu tím, že mu dává filozofický základ idealistické fenomenologické transcendence. Negativní marcusiánská „jednorozměrnost“ získává v systémově funkcionální teorii naopak podobu vysoce organizované struktury vědění, technické organizace, sociální struktury. Podle Luhmanna se zde již nejedná o „jednodimenziálnost“, nýbrž o nevyhnutelnou „redukcí komplexity“, jež je základním pojmem jeho teorie.

Hlavním problémem buržoazních teorií systémů se tak stává zkoumání vztahu mezi systémovou teorií jednání a praktickými opatřeními buržoazního státu ve sféře politiky. Stále zřetelněji se projevuje rostoucí snaha o odstranění dichotomie mezi dosavadní politickou vědou a politickou praxí.⁽⁵⁾ Promítnuto do oblasti vědy to znamená, že při zdůrazňování vzájemné interakce mezi vědní politikou a kognitivním vývojem vědy je poukazováno na to, že se zde nejedná o jednostranný vztah, nýbrž o podmíněný poměr mezi různými konfiguracemi politického formulování společenských cílů a celkového vědního vývoje. V buržoazní vědě se tak rozvinula široká diskuse o problému „interních“ a „externích“ činitelů ovlivňujících vývoj vědy, čili o problém falešně interpretovaný jako otázka tzv. „svobody výzkumu proti společenskému plánování výzkumu“.

O postižení sociálních mechanismů, které by mohly osvětlit vazby mezi kognitivními orientačními komplexy vědy (paradigmaty) a sociální strukturou společnosti, se snaží P. Weingart. Obdobně jako Parsons determinuje, respektive orientuje sociální jednání lidí na tzv. „kognitivní symboly“. Tyto „kognitivní symboly“, mezi něž je zařazena také věda, jsou podle strukturálně systémové teorie selektivním systémem kognitivní orientace, to znamená, že spolu s kulturními symboly konstituují selektivní percepci hodnot a norem, a tak orientují příslušné jednání lidí. Jestliže jsou tyto hodnoty a normy institucionalizovány, tj. obdrží normativní status a internalizovány, pak vytvářejí relativně pevné vzory jednání. Takto institucionalizované normy jednání strukturují zpětně systém kognitivních symbolů. V případě vědy se to projevuje tím způsobem, že „vědění“ se stává nejen funkcí své fenomenální povahy, nýbrž také produktem jednání (Parsons, Platt). Na základě toho definuje Weingart vztah mezi kognitivní strukturou vědy a strukturami jednání jako dynamický systém, v němž

(5) Příkladem takové diskuse je také dílo autorů Lenk — Ropohl [1976].

institucionalizované kognitivní prvky nejsou pevně ustáleny a jednoznačně definovány, nýbrž působí variabilně [Weingart 1976 : 89].

Procesy probíhající v uvedeném systému se dají podle Weingarta popsat stejným způsobem jako procesy sociální změny, neboť nastolování otázek ve vědě je prý strukturně totožné s obecnou teorií jednání ve smyslu objasňování sociální integrace, sociálních konfliktů a sociální změny. To znamená, že integrované stavy v sobě skrývají zárodky svého vlastního překonání, samy „vyrábějí“ příčiny svých změn. Ovšem tyto příčiny nemohou být hledány v kognitivních motivacích jednajících, nýbrž ve strukturně podmíněných vazbách. Tudíž procesy vzniku anomálií ve vědě, změny paradigmat a prosazení nového paradigmatu, jsou právě tak výsledkem strukturně podmíněné vlastní dynamiky vědy v rovině kognitivní, jakož i výsledkem způsobu fungování vědecké reputace ve společnosti, přiřazování finančních zdrojů a kumulace kompetence k rozhodování — v rovině sociální. Přitom způsob fungování vědecké reputace je v daném případě onou „redukci komplexity“, kterou institucionalizuje N. Luhmann ve své důsledně funkcionální definici společnosti jako sociálního systému.

Na rozdíl od klasického evolučně teoretického paradigmatu (S. Toulmin, I. Lakatos) vytváří Weingart schéma vycházející z teoretického modelu jednání se vzájemnou determinací kognitivních a institucionálních procesů. Sociální podmínky jsou v něm afirmovány prostřednictvím kognitivních procesů, avšak zároveň působí selektivně s ohledem na percepci objektu výzkumu a způsob přístupu k jeho řešení. Do popředí se dostává otázka, zda věda, resp. určité vědní disciplíny nebo oblasti výzkumu, jsou vůči nějakému vědně politickému zásahu státu rezistentní nebo receptivní.

Weingart se snaží ukázat, že se zde nejedná o jednostranný vztah, nýbrž o vzájemně podmíněný poměr mezi různými konfiguracemi politického stanovení cíle a vlastního vědeckého vývoje. Tvrdí, že tak jako logické faktory poznání a orientační komplexy vědy určují vnitřní strukturu a zákonitosti vývoje nějaké disciplíny, sociální struktura společnosti vytváří podmínky, které rozhodují o účinnosti politického řízení vědy. Ovšem při každém pokusu řídit vědecký vývoj podle externích cílů, tzn. využívat vědy k řešení politicky definovaných problémů, se prý uplatňuje princip tzv. „kognitivní rezistence“, tj. princip „deficitu teoretického vývoje“. Weingart ho považuje za pravděpodobný následek kumulativního působení administrativních kritérií při organizaci vědy. Tento mechanismus účinkuje vzhledem k formulování politických cílů vědy v tom smyslu, že programové představy pro řízení vědy jsou vždy redukovány na relativně „konzervativní cíle“, jež nepřekračují právě existující potenciál vědy.

Východisko z této situace spatřuje Weingart v „problémově zaměřeném výzkumu“. Spolu s McElroyem zároveň rozvíjí myšlenku „vedoucích institucí“ nebo „konsorcia institucí“, které by problémově orientovaný výzkum prováděly ve velkém měřítku. Tato myšlenka se na základě názoru, že různé typy výzkumných úkolů mohou být nejlépe zvládnuty různými typy výzkumných institucí — univerzitami, laboratořemi nebo průmyslem financovanými federální vládou.

Se vznikem nových institucí mají být zároveň institucionalizována nová kritéria relevance vědy, která strukturují výzkumný proces, skládající se z volby problémů a stanovení cíle výzkumu, a tím zároveň určují směr tohoto procesu. Aby se účinek případných vládních programů mohl ve vývoji vědy plně „zhotovit“ a nevybočil přitom z adaptivních mechanismů kapitalismu, je vzhledem k tomuto účinku vedle diferenciací vědecké komunity požadována též dife-

renciace institucionální. Jedná se například o vytvoření mezioborového výzkumu meziministerských výzkumných pracovišť, bádajících ve specifických oblastech základního výzkumu spojeného se sférou „obecných problémů“, jako je energie, životní prostředí, zdraví apod. Je to zdůvodňováno tím, že místo přímého externího řízení vědy, popřípadě její „finalizace“, probíhá spíše implementace politických problémů ve výzkumném procesu jako anticipační koncept „redukce komplexity“. Jinými slovy řečeno, v procesu percepce problémů a jejich formulování se prý vůbec nejedná o konflikt mezi externími (politickými) a interními (vědeckými) kritérii rozvoje vědy.

S těmito závěry souvisejí různé pokusy o propojení státního a soukromého řízení výzkumu, navazující v USA na koncepci technicko-ekonomického programování již z dob prezidenta Johnsona. Rozvinutím myšlenky státní veřejného přístupu k základním úkolům hospodářského rozvoje se stalo tzv. prověřování či vyhodnocování širších důsledků zavádění objevů vědy a techniky do společenské praxe (technology assessment, environment assessment, managerial assessment). Pokusy o sjednocení ekonomických a širších mimoekonomických momentů mají ovšem za kapitalismu zásadně omezené možnosti. Přesto však umožňují prosazovat zájmy vládnoucí třídy jako celku a uhlazovat dráhu kapitálových operací pomocí drobných reformních opatření, majících za cíl snížení panujícího sociálně třídního napětí.

Oproti dřívější idealizaci možností harmonizace sociálního systému jde v poslední době spíše o buržoazní kriticismus, jenž má zajistit zaprogramovanou autoregulaci evolučního překonávání konfliktních situací [Kritika 1978]. Tato koncepce byla zformulována v USA v podobě tzv. dynamického konzervatismu, navazujícího na tradice technologického radikalismu v rámci technologického determinismu. Odtud je šířena a v různých podobách domestikována v dalších kapitalistických zemích [Filipcová — Filipec 1976: 24, 25]. Ve Francii byla adaptována jako teorie „hyperkomplexního systému“, jenž snižuje své vnitřní tlaky tím, že zvyšuje svou organizační způsobilost a zejména svou schopnost změny. Západoněmeckou variantu této pseudoracionální tendence současné buržoazní ideologie je „kritický racionalismus“, snažící se vyplnit mezeru, která vznikla při obhajování vědní politiky buržoazního státu, mezi jejími záměry a sociální realitou.(6)

Teorie „kritického racionalismu“, založená na Popperově principu pokroku v poznání, zpochybňuje neustálým poznáním, kritickým ověřováním a snahou o falzifikaci stávajících teorií každou vědeckou pravdu a je namířena především proti marxismu-leninismu. Není proto divu, že v tomto bodě se filozofie „kritického racionalismu“ dostává do bezprostředního kontaktu s politickým programem sociální demokracie, založeném na proklamovaném revizionismu. Sociálně demokratická politika v oblasti vědy a techniky je bytostně eklektickou a čerpá mimo jiné i z některých koncepcí frankfurtské školy. Snaží se však překročit rámcet teoretiků této školy a dopracovat se k řešení otázky, jak zajistit konvergenci vědy a demokracie, což ovšem v podmínkách kapitalismu neznamená nic jiného, než očividnou snahu o zajištění konvergence zájmů vědy se zájmy buržoazního státu. V duchu „kritického racionalismu“ neusiluje přirozeně o rozvoj skutečné kritiky kapitalismu, ale — podle vlastního doznání předsedy západoněmecké SPD W. Brandta — pouze o „účinnější institucionalizaci kritiky a kontroly moci při zachování možnosti úspěšně plánovat a rozhodovat“. W.

(6) K politice se přitom všeobecně přistupuje jako k vzájemné kombinaci „osy vědění“ a „osy vlivu“.

Brandt tvrdí, že hlavním problémem je překonat rozpor mezi „technickou civilizací a duchovní sférou“, umožnit, aby technickou sférou pronikly duchovní hodnoty a „zlidštily“ ji [Formánek 1980: 238].

Všechny tyto varianty ovšem nejsou zcela nové, ani originální. Působí již zhruba od přelomu šedesátých a sedmdesátých le. Jsou integrální součástí staronových koncepcí „velké společnosti“, „zformované společnosti“, „liberalizované společnosti“ atd. státně monopolistického kapitalismu, který se má touto cestou naučit, jak čelit krizi. Má se to stát vyvinutím větší pružnosti (resilient society).

Nová krizová situace v kapitalistické společnosti i její vědě je samotnými buržoazními odborníky charakterizována jako zklamání očekávající veřejnosti nesplněnými — a dodejme, že v kapitalismu také nesplnitelnými — nadějemi, vkládanými do vědy a techniky jako „všeléku“ při řešení společenských důsledků vědeckotechnické revoluce. Právě proto je v buržoazní ideologii vytyčován požadavek, podle něhož společenská relevance vědy musí potlačit dosavadní nezainteresovanou zvědavost vědy (tzv. curiositas). Jestliže tedy „curosititas“ (teoretická zvědavost) byla dosud poslední instancí při zdůvodňování oprávněnosti novodobé vědy, vede nyní požadavek praktického stimulování vědeckých teorií a rostoucí sociální i fyzická závislost člověka na tomto stimulování v dnešní době ke změně principu legitimnosti veškeré vědecké praxe. Přitom je ovšem relevantnost posuzována z čistě finančního hlediska podle návratnosti vynaložených prostředků na výzkum, tedy pouze podle kritéria kapitálových operací. Zároveň se přitom zdůrazňuje, že zajištění praktické relevance vědy naprosto neznamená „politizaci“ vědy. Právě proti četným obviněním představitelů existenciálně antropologického přístupu z „politizace“ je zdůrazňován požadavek „společenského plánování“ vědy. Je odůvodňován tím, že vědecký výzkum se stal společenskou institucí, je předmětem určitého počtu změn a určuje směry vývoje, které nedovolují nadále chápat vědu jako systém nezávislý na společenském vývoji.

Buržoazní koncepce nemohou dále zatajovat, že věda a technika jako subsystém společenského systému přispívají k reprodukci společenských rozporů kapitalistické společnosti, a nevidět, že výsledky vědy a techniky jsou vždy zprostředkovány jinými činiteli než samotnou vědou a vědci. Proto se v kapitalistickém systému vytváří zvláštní typ vědecké činnosti usilující o integraci vědy do rámce tohoto systému. Tento postup zároveň poukazuje na omezenost kapitalismu při řízení rozvoje vědy a techniky ve prospěch celé společnosti a tím i na historickou nutnost zásadních přeměn v oblasti mezi vědou a politikou a nastolení skutečně demokratického řízení vědy ve prospěch celé společnosti a v jejím zájmu.

Literatura

- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
Formánek, M.: *Buržoazní sociálně politická teorie úlohy vědeckotechnického rozvoje*. Praha, Academia 1980.
Habermas, J.: *Technik und Wissenschaft als „Ideologie“*. Frankfurt/Main, Suhrkamp Verlag 1971.
Habermas, J. — Luhmann, N.: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*. Frankfurt/Main, Suhrkamp Verlag 1972.
Heidegger, M.: Interview časopisu Der Spiegel uveřejněné v č. 23/1976.
Kritika soudobé buržoazní ideologie a revizionismu — součást boje za formování socialistického vědomí. Praha, interní publikace ÚFS ČSAV 1878.
Krise buržoazního vědomí jako součást všeobecné krize kapitalismu. Praha, interní publikace ÚFS ČSAV 1979.
Lenk, H. — Ropohl, G.: *Technische Intelligenz im Systemtechnologischen Zeitalter*. Düsseldorf, VDI-Verlag 1976.
Marcuse, H.: *L'homme indimensionnel*. Paris 1969.

- Novejšije téčenija i problemy filosofii v FRG.* Moskva, Nauka 1978.
- Rumler, M. a kol.: *Ekonomika vyspělého kapitalismu a vědeckotechnická revoluce.* Praha, Svoboda 1979.
- Schelsky, H.: *Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation.* In: Auf der Suche nach Wirklichkeit. Düsseldorf-Köln, E. Diederichs 1965.
- Schmidt, H.: *Die Rezession der Weltwirtschaft verlangt nach einem gemeinsamen Handeln der Staaten.* In: *Neue Gesellschaft*, Januar 1975.
- Tavrizjan, T. M.: *Buržoaznaja filosofija tehniki i socialnyje teorii.* In: *Voprosy filosofii* 1978, č. 6.
- Toffler, A.: *The Third Wave.* New York, William Morrow and Company 1980.
- Weingart, P.: *Wissensproduktion und Soziale Struktur.* Frankfurt/Main, Suhrkamp Verlag 1976.

Резюме

В. Горняк: Концепция развития науки как инструмент буржуазного реформизма

В статье освещаются прежде всего идеологические аспекты проблематики отрицательных социальных и человеческих последствий глобального развития науки и техники при капитализме и их применения в технологической и социальной сфере. Автор показывает главные цели буржуазной мысли в этой области — обоснование дальнейшего развития науки и техники как средства и способа сохранения жизнеспособности капитализма как социального строя и стимула укрепления его позиций в соревновании с социализмом. Капитал в этом контексте понимает роль науки в социальной системе и необходимость ее планирования и управления ею в приспособлении буржуазной системы к изменившимся условиям современного мира, реализуемом в рамках государственно-монополистического регулирования.

Идеология империализма уже не считает науку упрощенно «движущим мотором» беспроблемного роста; в свои программы она включает теперь и тезис о возможностях качественно более высокого удовлетворения потребностей человека. Перед нами реформистская сервировка традиционных технократических подходов, причем главный акцент ставится на т. н. «качество жизни» и улучшение окружающей среды (это т. н. новый технократизм). Буржуазный реформизм ищет определенное компромиссное решение в т. н. политико-демократическом определении целевой направленности научных исследований, а именно с помощью принятия решений политического характера. Все отчетливее проявляется растущее стремление устранить дихотомию между существующей политической наукой и политической практикой.

Впрочем, вопрос адекватности технического мира и политической системы выдвинул уже крупнейший представитель экзистенциализма М. Хейдеггер, изучали его также Г. Шельски, Г. Маркузе, Й. Хабермас. В настоящее время при решении этих проблем на передний план выдвигаются концепции, построенные на принципе теории моделей и структурализма. Теоретики т. н. социального изменения пытаются с помощью системно-теоретического анализа моделировать социальные процессы западной цивилизации посредством кибернетического варианта теории систем и посредством «новой» теории социальной системы Луманна. Главной проблемой буржуазных теорий систем становится изучение взаимоотношения между системной теорией действий и практическими мерами буржуазного государства в сфере политики, в частности, в сфере научной политики.

Одним из теоретиков, пытающихся постигнуть социальные механизмы, которые могли бы осветить связи между познавательными ориентировочными комплексами науки (парадигмами) и социальной структурой общества, является П. Вейнгарт. В отличие от классической эволюционно-теоретической парадигмы, Вейнгарт создает схему, исходящую из теоретической модели действий с взаимной детерминацией познавательных и институциональных процессов. Он стремится показать, что это не одностороннее отношение, а взаимно обусловленное отношение между различными конфигурациями политического выдвижения цели и собственного развития науки.

Однако, эти стремления объединить экономические и более широкие политические моменты в условиях капитализма наталкиваются на принципиально ограниченные возможности. Но несмотря на это, они позволяют утверждать интересы господствующего класса в целом и расчищать путь операциям капитала с помощью мелких реформ, призванных снизить социально-классовую напряженность в капиталистических странах.

Summary

Hornák V.: Conception of the Development of Science as Tool of Bourgeois Reformism

The paper deals with ideological aspects of the problems of negative, social and human consequences of the global development of science and technology under capitalism as well as of their application in both the technological and the social sphere. It shows the main objective of bourgeois thinking in this area, namely the substantiation of the further development of science and technology as a means and way of preserving the viability of capitalism as a social order and as a stimulus to the promotion of its capability of competing with socialism. In this context, capital sees the role of science in the social system and the necessity of its planning and control in the strategy of adapting the bourgeois system to the changed conditions of the present-day world, pursued within the framework of state-monopolist regulation.

The ideology of imperialism no longer identifies itself with the simplified conception of science as "a driving power" of problem-free growth. In its programmes it has also incorporated slogans concerning the possibilities of a qualitatively higher satisfaction of man's needs. This implies a reformist re-interpretation of traditional technicist approaches wherein greatest emphasis is laid on the so-called "quality of life" and the improvement of the living environment (i. e. the so-called new technocracy). Bourgeois reformism seeks a certain compromising solution in what is known as the political-democratic stipulation of goal-orientated scientific research to be achieved with the aid of decision-making of a political character. The growing effort to abolish the dichotomy between contemporary political science and political practice is becoming more and more evident.

As a matter of fact, the question of the adequacy of the technical world and the society's political system had been raised already by the leading representative of existentialism M. Heidegger, and was studied by H. Schelsky, H. Marcuse, J. Habermans. In tackling these problems, conceptions based on the principle of the theory of models and structuralism are nowadays given priority. Making use of the system-theoretical analysis, theoreticians of the so-called social change endeavour to model the social processes of Western civilization either with the help of the cybernetic variant of the system theory, or with the help of Luhman's "new" theory of the social system. The key problem of bourgeois system theories is the study of the relationship between the system theory of behaviour and the practical measures taken by the bourgeois state in the sphere of politics, particularly in the area of science policy.

P. Weingart also strives to comprehend social mechanism which might throw light upon the links between the cognitive orientation complexes of science (paradigms) and the society's social structure. In contrast to the classic evolutionary-theoretical paradigm, Weingart has worked out a scheme proceeding from the theoretical model of behaviour with a reciprocal determination of cognitive and institutional processes. He endeavours to prove that what is involved here is not a one-sided relation but a mutually conditioned one, existing between various configurations of political goal orientation and the actual development of science.

Under the conditions of capitalism, these attempts at unifying economic and broader political aspects are of course given principally limited possibilities notwithstanding, they make it possible for the ruling class as a whole to assert its own interests and to pave the way for capital-related operations with the assistance of minor reformist measures aimed at decreasing the prevailing social-class tension in the capitalist countries.

K problematice odmítnutí rozhovoru v sociologických výběrových šetřeních

JAN HERZMANN

Ústav pro výzkum veřejného mínění
při FSÚ, Praha

JAN KÁBRT¹

Matematicko-fyzikální fakulta UK, Praha

Získávání empirického materiálu v konkrétních sociologických výzkumech je velmi často založeno na metodách výběrového zjišťování. Jednou ze základních metodologických otázek výběrových postupů je problém jejich reprezentativity, jímž se zevrubně zabýval J. Řehák v Sociologickém časopise [1978]. V jeho článku je zmíněn závažný zdroj porušení reprezentativity — nepokrytí cílové populace. Tento problém je vlastní všem výběrovým postupům — pravděpodobnostnímu, kvótnímu i záměrnému — a je jednou z příčin vzniku takzvaných *nevýběrových chyb*, o nichž se více či méně podrobně zmiňuje řada učebnic výběrových šetření [například Cochran 1967; Konijn 1973]. Nevýběrovými se v literatuře nazývají takové chyby ve výpovědích o cílové populaci, které vznikají do určité míry nezávisle na zvoleném výběrovém postupu. H. S. Konijn uvádí čtyři zdroje takových zkreslení:

- a) v době určené pro terénní sběr dat se nepodaří kontaktovat všechny osoby, od nichž měly být získány údaje;
- b) některé kontaktované osoby odmítnou poskytnout údaje;
- c) údaje zjištěné od jednotlivých osob mohou být záměrně či mimovolně nepřesné a zkreslené;
- d) chyby mohou vzniknout při zpracování dat — při kódování, záznamu na počítačové medium, zpracování v počítači apod.

Všechny uvedené zdroje zkreslení jsou v praxi velmi závažné a chyby jimi způsobené nejsou ani zdaleka zanedbatelné. Proto jim je v poslední době věnována v odborné literatuře i v konkrétních výběrových šetřeních stále větší pozornost. Pro sociologická dotazníková šetření, jejichž typickým představitelem je výzkum veřejného mínění, jsou zvláště velkým nebezpečím chyby způsobené odmítnutím odpovědi, neboť lze opodstatněně předpokládat, že ta část populace, která odmítá poskytnout údaje, je z hlediska předmětu výzkumu podstatně odlišná od ostatních jedinců. Proto je při každém sociologickém výběrovém šetření nezbytné zjistit, jak velká část populace odmítá spolupracovat, nebo — řečeno v duálních pojmech — jaká část populace je šetřením pokryta.

Cílem našeho článku je ukázat možnost odhadu velikosti té části populace, která je při určitém tématu výzkumu a při daném výběrovém postupu (tj. při daném výběrovém plánu, dané tazatelské síti a daném předpisu pro práci tazatelů) ochotna poskytnout požadované informace. *Jedince náležející do této skupiny budeme nazývat*

[1] Autor *Dodatku*.

(potenciálními) respondenty.² Chceme se přitom věnovat problematice odhadu podílu respondentů na základě samotného výběrového šetření a stranou ponecháváme možnosti zjišťování tohoto údaje pomocí doplňkových výzkumů (např. nezávislého dotazníkového šetření, v němž je kladena otázka: „Kdybyste byl požádán, abyste řekl svůj názor na . . . , byl byste ochoten odpovédět?“). Pro jednoduchost abstrahujeme v celém článku při odhadování tohoto podílu od zdroje zkreslení a - jinými slovy řečeno - předpokládáme, že příslušnost ke skupině respondentů je nezávislá na pravděpodobnosti kontaktování individua. Tento zjednodušující předpoklad se pravděpodobně v praxi nepotvrdí, což znamená, že odhady obsažené v této stati budou muset být korigovány s přihlédnutím k této pravděpodobnosti. Problémem korekcí se však prozatím nezabýváme.

Postupy a vzorce, které jsme pro tento článek vybrali z literatury nebo odvodili, jsou vypracovány pro pravděpodobnostní výběr, lze však očekávat, že budou používány i pro jiné výběrové postupy. Tak tomu ostatně je i v Ústavu pro výzkum veřejného mínění, kde se při kvótním výběru tradičně používá vzorců platných pro prostý náhodný výběr. Je proto nutné připomenout, že každé přenášení postupů z pravděpodobnostního výběru na kvótní nebo záměrný vyžaduje důkladně ověřit výběrové chování odhadů při konkrétním výběrovém postupu a usilovat o odhalení případné systematické chyby. Proto jsme do článku zařadili také empirické poznatky z výzkumů Ústavu pro výzkum veřejného mínění, na nichž demonstrujeme použití zkoumaných odhadů při kvótním výběru.

Teoretické aspekty odhadu podílu respondentů

Předpokládejme, že výběrovým postupem je prostý náhodný výběr s vrácením, tj. že postupně vybíráme z cílové populace jednotky určené ke kontaktování a že při každé volbě jednotky je pravděpodobnost, že bude vybrána j -tá jednotka, $j = 1, \dots, N$ rovna $1/N$, kde N je rozsah populace.³ Označme dále počet kontaktovaných jednotek n , R počet respondentů mezi kontaktovanými jednotkami a O počet jednotek, které byly kontaktovány, avšak údaje neposkytly (počet odmítnutí). Platí tedy

$$R + O = n. \quad (1)$$

Označme dále p podíl respondentů v cílové populaci.

Podíl respondentů v cílové populaci (v základním souboru) budeme odhadovat na

[2] Termín „respondent“ se běžně užívá pro označení jedince, od něhož byly získány údaje. V tomto článku chápeme pojem respondent širěji, ani zde však nejde o abstraktní vymezení osoby ochotné poskytovat údaje. Je patrné, že osoba, která je potenciálním respondentem při zaručeně anonymním výzkumu, může odmítnout dotazování při neanonymním šetření, že jedinci, kteří jsou potencionálními respondenty při řízeném rozhovoru, mohou být odmítajícími při anketě apod. Současně je třeba mít na paměti, že příslušnost daného jedince do skupiny respondentů je závislá také na tématu výzkumu. V tomto článku budeme předpokládat, že tematika šetření a způsob sběru dat jsou dány.

[3] Připouštíme tedy, že některé jednotky mohou být pro daný výzkum vybrány vícekrát. Pravděpodobnost toho, že některá jednotka je ve výběrovém souboru zahrnuta vícekrát, je však při výběru malé části základního souboru zanedbatelná. Proto v článku neppracujeme s výběrem bez vrácení, který přesněji popisuje prakticky používané postupy, ale s jednodušším výběrem s vrácením.

základě údajů o počtu respondentů R mezi n kontaktovanými jednotkami. Přirozené je zavést odhad

$$\hat{p} = \frac{R}{n},$$

který budeme nazývat *prostým odhadem*. Vlastnosti tohoto odhadu však závisí na tom, jakým způsobem je určen počet kontaktovaných jednotek n . V této stati se budeme zabývat třemi základními možnostmi:

- A. počet kontaktovaných jednotek, tj. počet pokusů o získání informací, je dán předem — této situaci odpovídá model s pevným počtem pokusů;
- B. předem je stanoveno, kolik respondentů má být kontaktováno, od kolika jednotek mají být získány údaje, a počet kontaktovaných jednotek n je náhodný; zde hovoříme o modelu s pevným počtem responzí.
- C. předem může být stanoven nejen požadovaný počet responzí, ale i požadovaný počet odmítnutí, n je opět náhodná veličina; v tomto případě budeme hovořit o modelu se stanoveným minimálním počtem responzí i odmítnutí.

Je zřejmé, že situace A je nejjednodušší a situace C nejsložitější. Tomu odpovídá i rostoucí složitost příslušných pravděpodobnostních modelů.

A. Model s pevným počtem pokusů

Jak již bylo řečeno, je model s pevným počtem pokusů nejjednodušší a v praxi také nejméně nákladný. Tyto dvě přednosti vedou k tomu, že je při výběrových šetřeních přes své značné nedostatky hojně používán. Jeho hlavní nevýhodou je, že v něm nelze předem určit, jaký počet responzí bude získán, tj. jaké množství dat bude k dispozici pro statistické zpracování. To znesnadňuje apriorní určování výběrových chyb použitých odhadů a vylučuje statisticky podložené určení velikosti výběrového souboru. Obvykle se chybějící informace nahrazují údaji zjištěnými v obdobných výzkumech uskutečněných dříve.⁴

V modelu s pevným počtem pokusů jsou tedy R a O náhodné veličiny, R má binomické rozdělení s parametry (n, p) . Ze statistické literatury je známo, že prostý odhad $\hat{p}$ je v tomto modelu nevyčýlený a je nejlepším odhadem parametru p .⁵ Jeho rozptyl je

$$\text{var } \hat{p} = \frac{p(1-p)}{n}. \quad (2)$$

Navíc má $\hat{p}$ při n rostoucím do nekonečna a při pevném p asymptoticky normální rozdělení se střední hodnotou p a s rozptylem (2).

B. Model s pevným počtem responzí

Nevýhodu předcházejícího výběrového postupu lze odstranit tím, že předem neurčíme celkový počet kontaktů n , ale počet úspěšných kontaktů (responzí) R (tzv. inverzní výběr). V praxi se při tomto výběrovém postupu místo každé odmítající jednotky vybere pro kontaktování jednotka „náhradní“ a v pokusech se po-

[4] Pokud hovoříme o výběrové chybě, máme na mysli chybu $t - T_r$ odhadu t nějaké charakteristiky T_r skupiny respondentů, neboť, jak jsme již uvedli, zjištěné údaje vypovídají prakticky pouze o této skupině. Charakteristiku T celé populace nelze na základě znalostí údajů o respondentech odhadovat, neboť informace o její druhé složce — charakteristice skupiny odmítajících T_o — chybí.

(5) Prostý odhad v tomto případě splývá s odhadem maximálně věrohodným i momentovým — viz [Anděl 1978].

kračuje tak dlouho, dokud R nedosáhne stanovené meze $r \geq 1$. V modelu s pevným počtem responzí lze pro stanovení hodnoty r využít všech poznatků z teorie prostého náhodného výběru a předem jsou známy i výběrové chyby odhadů (ve smyslu poznámky 4). Nevýhodou je, že nelze předem stanovit, kolik pokusů o kontakt bude nutno provést, tedy jaké budou finanční a časové náklady na výběrové šetření. K odhadu nákladů se využívá informace o parametru p získané v obdobných šetřeních. Hlavní předností tohoto modelu oproti modelu s pevným počtem pokusů tedy je, že informace získaná v jiných šetřeních se nepoužívá v souvislosti s odhady, které jsou cílem šetření, ale pouze v souvislosti s organizačním zabezpečením.

V modelu s pevným počtem responzí jsou náhodnými veličinami O a n , které se podle (1) liší pouze o konstantu $R = r$. Náhodná veličina O má záporně binomické rozdělení s parametry (r, p) :

$$P(O = k) = \binom{k+r-1}{k} p^r (1-p)^k, \quad k = 0, 1, 2, \dots$$

J. Haldane [1943–46] ukázal, že prostý odhad $\hat{p}$ je v tomto případě vychýlený a že nevychýleným odhadem je statistika

$$\hat{p}_0 = \frac{r-1}{O+r-1}.$$

Při $O = 0$ je $\hat{p}_0 \equiv \hat{p} \equiv 1$ a při $O \geq 1$ zřejmě pro každé r platí

$$\hat{p}_0 < \hat{p},$$

prostý odhad tedy podíl respondentů systematicky nadhodnocuje, rozdíl obou odhadů je však velmi malý:

$$\hat{p} - \hat{p}_0 = \frac{n-r}{n(n-1)} = \frac{O}{n(n-1)} \leq \frac{1}{n} \quad (\text{při } O \geq 1).$$

Vliv vychýlení je řádově roven vlivu jedné jednotky ve výběrovém souboru. Pro praktické účely je takové vychýlení možno zanedbat. Střední hodnotu prostého odhadu v tomto modelu se nám nepodařilo odvodit. V Dodatku je ukázáno, že pro $r \geq 2$ platí

$$p < E\hat{p} < p \frac{r}{r-1+p}.$$

$$\text{var } \hat{p} < p^2 \frac{3r-3pr-2+3p}{(r-1)(r-2+3p)} \quad (3)$$

$$\text{var } \hat{p}_0 < p^2 \frac{1-p}{r-2+p}. \quad (4)$$

Nerovnosti (3) a (4) neumožňují rozhodnout, který z odhadů má menší variabilitu. Je ovšem možné dokázat, že při r rostoucím do nekonečna má odhad $\hat{p}$ asymptoticky normální rozdělení

$$N\left(p, \frac{p^2(1-p)}{r}\right).$$

Při velkém r se tedy rozptyl prostého odhadu příliš neliší od horní meze pro rozptyl odhadu $\hat{p}_0$ (pokud není $\hat{p}$ příliš malé — například při $p \geq 0,1$). Z těchto vlastností

obou odhadů a z jejich velmi podobných definičních vzorců lze soudit, že při dostatečně velkém r (např. $r \geq 100$) je rozdíl mezi nimi pro praxi zcela zanedbatelný.

Navíc platí, že nepatrnou úpravou výběrové procedury lze dosáhnout toho, aby prostý odhad byl nevychýlený [Čermák 1980 : 99–101]. K tomu postačí, abychom výběrovou proceduru zastavili ne při získání r -té, ale až při získání $(r + 1)$ -ní responze. Pokus, v němž k tomu došlo, označíme jako $(n + 1)$ -ní, do odhadu jej však nezahrneme, tj. představíme si, že vůbec nebyl proveden. Jakmile tuto představu přijmeme, máme $R = r$, $R + O = n$ a prostý odhad je nevychýlený. Jeho rozptyl v daném případě není znám, v citované Čermákově učebnici však lze nalézt jeho nevychýlený odhad.

C. Model se stanoveným minimálním počtem responzí i odmítnutí

Při běžných výběrových šetřeních je snahou minimalizovat počet odmítnutí, přesněji řečeno minimalizovat počet pokusů nutných pro zabezpečení dostatečného počtu kontaktů s respondenty. Jinak tomu bude, stane-li se samo odmítání spolupráce jedním z předmětů výzkumu, tedy budeme-li chtít získat statisticky podložené informace o té skupině jednotek, které spolupráci odmítají. Můžeme si představit metodologický experiment zaměřený na hlubší poznání příčin odmítnutí ankety, při němž oběh, kteří anketní list nevrátili, navštíví osobně pracovník výzkumného pracoviště. Údaje ze souboru anketních listů a ze souboru záznamů rozhovorů se pak porovnají a navíc je možno zjistit podrobnější charakteristiky odmítajících osob. Opačný postup je možno zvolit, obáváme-li se, že odmítnutí odpovědí při výzkumném rozhovoru je způsobováno obavami z porušení anonymity. Pak lze odmítajícím předat anketní listy, které sami odešlou výzkumnému pracovišti. Anketní listy slouží jednak ke zjištění důvodů odmítnutí rozhovoru, jednak k získání odpovědí na otázky shodné s otázkami použitými ve standardních dotaznících. Aby bylo možné důvody odmítnutí statisticky zpracovat a rozdělení odpovědí na otázky položené v rozhovoru i v anketě porovnávat, musí být vedle dostatečně velkého souboru respondentů k dispozici také dostatečně velký soubor odpovědí na anketu, tedy dostatečně rozsáhlý soubor odmítajících.

Požadavky takového zkoumání zabezpečuje výběrový postup, při němž určíme předem minimální počet responzí i odmítnutí (požadovaný počet responzí značíme r , požadovaný počet odmítnutí o). Při terénním sběru dat se pak jednotky vybírají tak dlouho, dokud počet responzí R není aspoň r a počet odmítnutí O aspoň o . Při tomto výběrovém postupu jsou R , O i n náhodné veličiny a platí (1). Tento vztah je v daném případě výhodné zapsat ve tvaru

$$(R - r) + (O - o) + r + o = n.$$

Zavedeme-li náhodnou veličinu Z označující počet „nadbytečných“ pokusů o kontakt (bez ohledu na to, jde-li o responzí nebo odmítnutí⁶), tj.

$$Z = (R - r) + (O - o),$$

liší se náhodné veličiny Z a n pouze o konstantu:

$$Z + r + o = n.$$

[6] Je zřejmé, že při konkrétním výběrovém šetření jsou všechny výsledky „nadbytečných“ pokusů stejné — buď jde o samé responze, bylo-li dříve dosaženo stanoveného počtu responzí než stanoveného počtu odmítnutí, nebo — v opačném případě — o samá odmítnutí.

Náhodná veličina Z má zobecněné záporně binomické rozdělení

$$P(Z = z) = p^r(1 - p)^o \left[\binom{k + r + o - 1}{o - 1} p^k + \binom{k + r + o - 1}{r - 1} (1 - p)^k \right].$$

Prostý odhad parametru p má v tomto případě při provedení jednoho terénního šetření tvar

$$\hat{p} = \frac{R}{R + O}$$

Provedeme-li více terénních šetření, z nichž x skončí dosažením o odmítnutí a y skončí dosažením r responzí, a označíme-li počet „zbytečných“ pokusů v i -tém šetření Z_i , můžeme prostý odhad parametru p založený na celé provedené sérii šetření zapsat ve tvaru

$$\hat{p} = \frac{(x + y)r + \sum_{i=1}^x Z_i}{(x + y)(r + o) + \sum_{i=1}^{x+y} Z_i}$$

(Předpokládáme takové přecíslování, po němž jsou šetření, v nichž se čekalo na o -té odmítnutí, na 1. až x -tém místě.) V *Dodatku* je ukázáno, že rozdíl mezi prostým a maximálně věrohodným odhadem konverguje k nule při r a o rostoucích do nekonečna. O momentech těchto odhadů však zatím není obecně nic známo. V případě odhadu z jednoho šetření jsme odvodili základní vlastnosti poněkud odlišného odhadu, který je obdobou nevychýleného odhadu v modelu s pevným počtem responzí

$$\hat{p}_0 = \frac{R - 1}{R + O - 1} = \frac{r - 1}{r + o + Z - 1}.$$

Stejně jako v předcházejícím modelu se při velkých r a o odhady p a p_0 liší jen nepatrně. Střední hodnota odhadu $\hat{p}_0$ je v případě, že $R = r$, tj. že stanoveného počtu odmítnutí bylo dosaženo dříve než stanoveného počtu responzí, rovna

$$E\hat{p}_0 = p \left[1 - \frac{1}{pW} \binom{r + o - 2}{r - 1} \right],$$

kde

$$W = \frac{1}{p} \sum_{i=0}^{r-1} \binom{r + o - 2 - i}{r - 1 - i} p^{-i}.$$

Pro vychýlení D tohoto odhadu lze nalézt při $o \geq 1$ meze

$$0 < -D < p \frac{o}{r + o - 1}, \quad (5)$$

(Při $o = 0$ se model redukuje na případ s pevným počtem responzí a $D = 0$.) Omezení (5) nedávají příliš optimistický výhled, pokud r není podstatně větší než o . Proto jsme vychýlení D spočítali v několika případech explicitně.⁷

[7] Při velkých r a o se nám vychýlení nepodařilo zjistit, neboť mezivýsledky přesahovaly rozsah konstant dostupné výpočetní techniky.

Tabulka 1. Vychýlení odhadu $\hat{p}_0$ při vybraných hodnotách p , r a o
(v % hodnoty p)

a) $p = 0,80$

r	o	100	200	300	500	1000
100		38,0	58,7	69,0	79,4	88,7
200		17,2	37,8	50,2	64,4	79,3
300		7,1	25,2	37,7	53,3	71,2
500		0,1	11,0	22,0	37,6	.
1000		0,0	0,0	4,3	.	.
1500		0,0	0,0	.	.	.

b) $p = 0,85$

r	o	100	200	300	500	1000
100		41,6	61,1	70,8	80,6	89,4
200		21,9	41,1	53,1	66,5	80,5
300		12,1	29,6	41,3	56,0	72,9
500		2,8	16,1	26,6	41,3	.
1000		0,0	2,5	9,6	.	.
1500		0,0	0,0	.	.	.

c) $p = 0,90$

r	o	100	200	300	500	1000
100		44,8	63,2	72,4	81,6	90,0
200		26,2	44,6	55,7	68,4	81,6
300		16,9	33,5	44,6	58,4	74,4
500		7,7	20,7	30,6	44,5	.
1000		0,3	7,3	14,6	.	.
1500		0,0	2,2	.	.	.

Hodnoty uvedené v tabulce ukazují, že odhadu $\hat{p}_0$ nebo nepříliš odlišného prostého odhadu $\hat{p}$ lze v daném modelu alespoň zčásti oprávněně užívat, pokud

$$r \geq 300 \quad (6)$$

$$r \geq 3o \quad (7)$$

Pravděpodobnost, že výběr skončí r -tým kontaktem s respondenty a nikoli o -tým výskytem odmítnutí, je pochopitelně tím větší, čím větší je poměr $r/(r + o)$ oproti p .

Protože vlastnosti odhadu $\hat{p}_0$ jsou odvozeny pouze v takovém případě, není reálně plánovat použití tohoto odhadu, pokud neplatí

$$r \geq \frac{op}{1-p},$$

což je při $p \geq 0,8$ ještě přísnější požadavek než (7). Například pro $p = 0,9$ a $o = 300$ by r mělo být podle této podmínky alespoň 2700, aby bylo možno očekávat, že nastane situace $R = r$. Z tabulky 1 je patrné, že potom je již vychýlení zanedbatelné.

Je-li v modelu se stanoveným minimálním počtem responzí i odmítnutí provedeno jediné šetření a je-li v tomto šetření $O = o$, tj. stanoveného počtu responzí bylo dosaženo dříve než stanoveného počtu odmítnutí, je odhad $\hat{p}_0$ vždy kladně vychýlený. Tento případ lze převést na předchozí, spokojíme-li se s odhadem parametru $q = 1 - p$, který vyjadřuje podíl odmítajících v populaci.

Podíl responzí a odmítnutí ve výzkumech ÚVVM

Ústav pro výzkum veřejného mínění v Praze používá ve svých výzkumech metodu kvótního výběru. Při terénním sběru dat je místo každého odmítajícího jednotlivce vybrán náhradník a výběr pokračuje tak dlouho, dokud každý tazatel, který se na výzkumu podílí, nezíská předepsaný počet responzí. Až na předpoklad prostého náhodného výběru jde tedy o aplikaci modelu B. Pro stanovený podíl respondentů se užívá prostého odhadu. Ve výzkumech ÚVVM z let 1978–80, v nichž byla základním souborem populace občanů ČSSR starších 15 let,⁸ se odhad podílu respondentů pohyboval od 0,827 do 0,882, průměrná hodnota odhadů je $\bar{p} = 0,8548$, příslušná střední čtvercová odchylka $s^2 = 0,000371$ a směrodatná odchylka $s = 0,0193$. Horní meze pro rozptyl odhadů $\hat{p}$, resp. $\hat{p}_0$ v modelu B jsou podle (3) a (4) při $r = 2000$ a $p = 0,8548$

$$h_1 = 0,0001095 < s^2$$

$$h_2 = 0,0000538 < s^2$$

a rozptyl normálního rozdělení, k němuž rozdělení odhadu $\hat{p}$ v modelu s pevným počtem responzí konverguje, je

$$\sigma^2 = 0,0000531 < s^2.$$

Tato zjištění nasvědčují tomu, že platí hypotéza o závislosti parametru p na tématu výzkumu. Vzhledem k nedostatku empirického materiálu jsme tuto hypotézu nemohli prověřit.

Údaje o podílu respondentů a odmítajících jsou uváděny v literatuře vzácně. Moser a Stuart [1953] hovoří o podílu odmítnutí při šetřeních v Británii, který byl při kvótním výběru 13,5 % a při náhodném výběru 6,6 %. Gallup [1948] uváděl, že podíl respondentů v jeho výzkumech ve čtyřicátých letech činil asi 90 % a podobné číslo vyslovil v souvislosti s výzkumem veřejného mínění v letech 1947–50 v Čechách také Č. Adamec.⁹ V obou případech se jednalo o pravděpodobnostní výběry. Podíl respondentů při výzkumech ÚVVM je tedy přibližně stejný jako při obdobném výběrovém postupu v Británii a nižší, než se uvádí u náhodných výběrů.

ÚVVM provedl v roce 1979 výzkum názorů obyvatel Prahy, při němž bylo experimentálně použito prostého náhodného výběru s pevným počtem responzí ($r = 460$). Na 459 skutečně kontaktovaných respondentů v něm připadlo 59 odmítnutí, tedy

[8] Populace občanů ČSSR starších 15 let je nejčastěji zkoumaným subjektem veřejného mínění.

[9] Č. Adamec se takto vyslovil při své přednášce v ÚVVM v Praze dne 17. 6. 1981.

$\hat{p} = 0,8861$, což se dosti blíží Gallupovým a Adamcovým údajům. Rozptyl odhadu $\hat{p}$ je v modelu B za předpokladu $p = 0,9$ asymptoticky roven 0,000176 a směrodatná odchylka 0,0133. Zjištěná hodnota $\hat{p}$ při prostém náhodném výběru v Praze by tedy tedy nasvědčovala tomu, že hypotéza $p = 0,9$ platí (na 95% hladině významnosti). Při kvótních výběrech byla průměrná zjištěná hodnota odhadu $\hat{p}$ pro populaci Prahy rovna 0,8195, což je podstatně méně než při zmíněném kvótním výběru (směrodatná odchylka činí pro Prahu 0,0233). Uvedené skutečnosti nás nutí pochybovat o hypotéze ekvivalentnosti kvótního výběru ÚVVM prostému náhodnému výběru.

Prostého odhadu jsme použili pro porovnání empirických poznatků z výzkumů ÚVVM s dalším údajem uváděným v literatuře. Gray a Corlett [1950] píší, že odmítnutí rozhovoru jsou častější u žen než u mužů a že podíl respondentů klesá s věkem. Hodnoty odhadů $\hat{p}$ pro tyto demografické skupiny zjištěné ve výše uvedených výzkumech ÚVVM shrneme v tabulce.

Tabulka 2. Průměrná hodnota a variabilita odhadu podílu respondentů v závislosti na pohlaví a věku

Skupina	$\hat{p}$	s^2	s
muži	0,8437	0,000126	0,0112
ženy	0,8592	0,000515	0,0227
15—29 let	0,8711	0,000988	0,0314
30—44 let	0,8283	0,000400	0,0200
45—59 let	0,8367	0,000389	0,0184
60 a více let	0,8559	0,000962	0,0310

Z tabulky vyplývá, že při výběrovém postupu ÚVVM a při jeho současné tazatelské síti se Grayovo a Corlettovo tvrzení nepotvrzuje. Je však třeba si uvědomit, že odmítnutí v sociologickém výzkumu není závislé jen na apriorním postoji individua k šetření, ale i na aktuální situaci rozhovoru. Proto nelze uvedené zjištění automaticky přenášet na výzkumy ostatních sociologických pracovišť.

Závěr

Běžnou součástí zpráv z výběrových šetření by podle našeho názoru měl být údaj o tom, nakolik data reprezentují cílovou populaci, aby bylo možno učinit si představu o možné nevýběrové chybě výsledků. V teoretické části článku jsme ukázali, že při nejběžnějších typech výběrových postupů — výběru v modelu s pevným počtem pokusů nebo s pevným počtem responzí — je ze statistického hlediska opodstatněné užívání prostého odhadu podílu respondentů jako jednoho z ukazatelů reprezentativity výběrového souboru. To umožňuje standardizovat informaci o podílu respondentů při různých typech výzkumů. Statistické vlastnosti prostého odhadu při složitějších výběrových postupech je však ještě třeba zkoumat.

V článku jsme také ukázali, že podíl respondentů ve výzkumech ÚVVM odpovídá údajům uváděným v literatuře pro kvótní výběry, ne však pro výběry náhodné. To spolu s dalšími empirickými údaji odporuje dlouho tradované hypotéze, že výběr ÚVVM se chová jako prostý náhodný. Kromě toho uvádíme materiál protirečící hypotéze o menším podílu respondentů ve skupině žen a o poklesu podílu respondentů v závislosti na věku. Obě hypotézy by však měly být dále zkoumány, neboť empirický materiál, který nám byl k dispozici, zdaleka nepostačoval k jejich potvrzení či

vyvrácení. Malý objem empirického materiálu také způsobil, že jsme museli upustit od zkoumání závislosti podílu respondentů na tématu výzkumu, na roční době terénního sběru dat a na dalších okolnostech, které podle našeho názoru charakteristiku p ovlivňují. Proto svůj článek chápeme spíše jako vstup do problematiky, které bude z teoretického i empirického hlediska nutné věnovat ještě značnou pozornost.

Dodatek¹⁰

Při náhodném výběru (s vrácením) lze na kontakty s výběrovými jednotkami pohlízet jako na posloupnost bernoulliových pokusů, v nichž responze představuje zdar a odmítnutí nezdar. Pravděpodobnost zdaru je přitom rovna podílu respondentů v základním souboru p .

ad B. Model s pevným počtem responzí (inverzní výběr)

Označme r_i pevně stanovený počet zdarů v i -té sérii a O_i počet nezdarů v ní, $i = 1, 2, \dots, s$. $O_1, \dots, O_s$ tvoří s -tici nezávislých náhodných veličin se záporně binomickým rozdělením s parametry $(r_1, p), \dots, (r_s, p)$. Označme

$$O = \sum_{i=1}^s O_i$$

$$r = \sum_{i=1}^s r_i ;$$

O má záporně binomické rozdělení s parametry (r, p) .

Lemma 1: Pro $r \geq 2$ a $m \geq -1$ zavedme funkci celočíselné proměnné m

$$g(m) = E \frac{1}{O + r + m},$$

pak platí:

$$(i) \quad g(-1) = \frac{p}{r-1}$$

$$(ii) \quad g(m) = \frac{p}{r+m} + \frac{1+m}{r+m} (1-p) g(m+1)$$

a pro $m \geq 0$ navíc

$$(iii) \quad \frac{p}{r+mp} < g(m) < \frac{p}{r-1+(m+1)p}.$$

Důkaz. Tvzení (i) lze snadno dokázat výpočtem příslušné střední hodnoty. Abychom dokázali (ii), upravíme náhodnou veličinu

$$\frac{1}{O + r + m}$$

[10] Podrobněji je látka zpracována v práci J. Kábrta: *Odhad pravděpodobnosti v bernoulliowském pokusu*. (Studentská vědecká práce) Matematicko-fyzikální fakulta UK, Praha 1981, nepublikováno

na tvar

$$\frac{r-1}{(r+m)(O+r-1)} + \frac{(1+m)O}{(r+m)(O+r-1)(O+r+m)}. \quad (8)$$

Platí

$$\begin{aligned} E \frac{O}{(O+r-1)(O+r+m)} &= (1-p)g(m+1), \\ E \frac{r-1}{(r+m)(O+r-1)} &= \frac{r-1}{r+m}g(-1) = \frac{p}{r+m}, \end{aligned}$$

což spolu s (8) tvrzení (ii) dokazuje. Důkaz tvrzení (iii) je triviální.

Věta 1. Prostý odhad $\hat{p}$ parametru p je v modelu s pevným počtem responzí $r \geq 2$ vychýlený a platí

$$p < E\hat{p} < p \frac{r}{r-1+p}. \quad (9)$$

Nevychýleným odhadem je v daném případě

$$\hat{p}_0 = \frac{r-1}{O+r-1}.$$

Důkaz. Nejprve ukážeme, že $\hat{p}_0$ je nevychýlený odhad; s využitím tvrzení (i) lemmatu 1 dostáváme

$$E\hat{p}_0 = (r-1)g(-1) = p.$$

Dále máme

$$E\hat{p} = rg(0),$$

což spolu s tvrzením (iii) lemmatu 1 dokazuje nerovnost (9).

Lemma 2. Pro $r \geq 3$ a $m, n \geq -2$ zaveďme funkci celočíselných proměnných m, n

$$h(m, n) = E \frac{1}{(O+r+m)(O+r+n)}.$$

Pak platí

$$(i) \quad h(-2, n) = \frac{p^2}{(r-2)(r+n)} + \frac{1+n}{r+n}(1-p)h(-1, n+1)$$

$$(ii) \quad h(-1, n) = \frac{p^2}{(r-1)(r+n)} + \frac{2+n}{r+n}(1-p)h(-1, n+1)$$

$$(iii) \quad h(0, 0) < \frac{p^2}{(r-1)(r-2+3p)}$$

$$(iv) \quad h(-1, -1) < \frac{p^2}{(r-1)(r-2+p)}$$

Důkaz je obdobný jako u lemmatu 1.

Věta 2. Pro rozptyly odhadů $\hat{p}$ a $\hat{p}_0$ v modelu inverzního výběru při $r \geq 3$ platí

$$(i) \quad \text{var } \hat{p} < p^2 \frac{3r - 3pr - 2 + 3p}{(r-1)(r-2+3p)}$$

$$(ii) \quad \text{var } \hat{p}_0 < p^2 \frac{1-p}{r-2+p}.$$

Důkaz. Rozptyl odhadu $\hat{p}_0$ rozepíšeme pomocí funkcí $g(m)$ a $h(m, n)$:

$$\text{var } \hat{p}_0 = E(\hat{p}_0 - p)^2 = (r-1)^2 h(-1, -1) - 2(r-1) pg(-1) + p^2.$$

Podle lemat 1 a 2 pak máme

$$\text{var } \hat{p}_0 < \frac{r-1}{r-2+p} p^2 - 2p^2 + p^2,$$

odkud přímo plyne (ii). Pro důkaz tvrzení (i) využijeme nerovnosti

$$\text{var } \hat{p} < E(\hat{p} - p)^2;$$

pro střední hodnotu na pravé straně máme

$$E(\hat{p} - p)^2 = r^2 h(0, 0) - 2rpg(0) + p^2 < r^2 \frac{p^2}{(r-1)(r-2+3p)} - 2p^2 + p^2,$$

což dokazuje tvrzení (i).

Věta 3. Prostý odhad $\hat{p}$ konverguje v modelu inverzního výběru k hodnotě p podle pravděpodobnosti a má asymptoticky normální rozdělení $N\left(p, \frac{p^2(1-p)}{r}\right)$

Důkaz. Věrohodnostní rovnice v daném modelu má tvar

$$\frac{r}{p} - \frac{O}{1-p} = 0.$$

Odtud plyne, že $\hat{p}$ je maximálně věrohodný odhad parametru p , který je jediným řešením dané věrohodnostní rovnice. Důkaz pak plyne z věty 10 uvedené na s. 268 práce [Anděl 1978] a z vlastností geometrického rozdělení s parametrem $p \in (0, 1)$.

ad C. Model se stanoveným minimálním počtem responzí i odmítnutí

Věta 4. V bernoulliiovské posloupnosti pokusů definujme náhodnou veličinu Z jako počet pokusů nutných pro dosažení alespoň $r \geq 1$ zdarů a alespoň $o \geq 1$ nezdarů zmenšený o $r+o$, tj. počet „zbytečných“ pokusů. Pak Z má zobecněné záporné binomické rozdělení s parametry (r, o, p) :

$$P(Z = k) = p^r(1-p)^o \left[\binom{k+r+o-1}{k+r} p^k + \binom{k+r+o-1}{k+o} (1-p)^k \right].$$

Důkaz. Zavedme náhodnou veličinu J jako výsledek, na nějž se čekalo, aby platilo $R \geq r, O \geq o$. Pak lze psát

$$P(Z = k) = P(Z = k, J = [\text{nezdar}]) + P(Z = k, J = [\text{zdar}]). \quad (10)$$

Přitom $P(Z = k, J = [\text{nezdar}])$ je rovno pravděpodobnosti, že před o -tým nezdarem předchází $r + k$ zdarů, tedy

$$P(Z = k, J = [\text{nezdar}]) = \binom{k + r + o - 1}{k + r} p^{r+k} (1 - p)^o.$$

Podobně lze odvodit tvar druhého sčítance v (10). Tím je věta dokázána.

Lemma 3. Označme

$$W = \sum_{i=0}^{\infty} \binom{i + r + o - 1}{i + o} (1 - p)^i,$$

pak

$$(i) \quad W = \frac{1}{p} \sum_{i=1}^{r-1} \binom{r + o - 2 - i}{r - 1 - i} p^{-i}$$

$$(ii) \quad P(Z = k/J = [\text{zdar}]) = \frac{1}{W} \binom{k + r + o - 1}{k + o} (1 - p)^k.$$

Důkaz. Pravděpodobnost $P(J = [\text{zdar}])$ lze vyjádřit jednak jako součet pravděpodobností $P(Z = k, J = [\text{zdar}])$ přes všechna celá nezáporná k , tedy ve tvaru

$$p^r (1 - p)^o \sum_{k=0}^{\infty} \binom{k + r + o - 1}{k + o} (1 - p)^k,$$

jednak jako pravděpodobnost, že o nezdaru nastane dříve než r zdarů, tj. že před o -tým nezdarem předchází nejvýše $r - 1$ zdarů. V druhém případě je vzorec pro tuto pravděpodobnost

$$(1 - p)^o \sum_{k=1}^{r-1} \binom{k + o - 1}{k} p^k.$$

Rovnost obou výrazů dává

$$W = \sum_{k=0}^{r-1} \binom{k + o - 1}{k} p^{k-r} = \frac{1}{p} \sum_{k=0}^{r-1} \binom{k + o - 1}{k} \left(\frac{1}{p}\right)^{r-1-k}.$$

Položíme-li v posledním výrazu $k' = r - 1 - k$, je (i) dokázáno. Tvrzení (ii) lze snadno dokázat dosazením explicitních vyjádření pravděpodobností na pravou stranu rovnosti

$$P(Z = k/J = [\text{zdar}]) = \frac{P(Z = k, J = [\text{zdar}])}{P(J = [\text{zdar}])}.$$

Věta 5. Při jedné realizaci série pokusů v modelu se stanoveným minimálním počtem responzí i odmítnutí je střední hodnota odhadu

$$p_0 = \frac{r - 1}{r + o + Z - 1}$$

za předpokladu, že se čeká na r -tý zdar,

$$E p_0 = p \left[1 - \frac{1}{pW} \binom{r + o - 2}{r - 1} \right]$$

a pro vychýlení D tohoto odhadu při $o \geq 1$ platí

$$0 < -D < p \frac{o}{r+o-1}.$$

Důkaz. Střední hodnota $E\hat{p}_0$ je za předpokladu, že se čeká na r -tý zdar, dána vztahem

$$E\hat{p}_0 = \sum_{k=0}^{\infty} \frac{r-1}{r+o+k-1} P(Z = k | J = [\text{zdar}]).$$

Dosadíme-li na pravou stranu výraz z tvrzení (ii) lemmatu 3 a použijeme-li dále rovnost

$$\frac{r-1}{r+o+k-1} = 1 - \frac{k+o}{r+o+k-1},$$

dostáváme s použitím tvrzení (i) téhož lemmatu

$$\begin{aligned} E\hat{p}_0 &= \frac{1}{W} \left[W - \sum_{k=0}^{\infty} \frac{k+o}{r+o+k-1} \binom{k+r+o-1}{r-1} (1-p)^k \right] = \\ &= 1 - \frac{1-p}{W} \left[W + \binom{r+o-2}{r-1} \frac{1}{1-p} \right], \end{aligned}$$

což dokazuje první tvrzení. Z toho hned plyne, že při $o \geq 1$ platí

$$\begin{aligned} D^{-1} &= \frac{(r-1)!(o-1)!}{(r+o-2)!} \sum_{i=0}^{\infty} \binom{r+o+i-1}{r-1} (1-p)^i = \\ &= \sum_{i=0}^{\infty} (1-p)^i \prod_{j=0}^i \frac{r+o+j-1}{o+j} > \\ &> \sum_{i=0}^{\infty} \frac{r+o-1}{o} (1-p)^i = \frac{r+o-1}{o} \cdot \frac{1}{p}. \end{aligned}$$

Tím je věta dokázána.

Věta 6. Rozdíl maximálně věrohodného odhadu $\hat{p}_{MV}$ a prostého odhadu $\hat{p}$ parametru p v modelu se stanoveným minimálním počtem responzí (r) i odmítnutí (o) konverguje bodově k nule při r a o rostoucích do nekonečna.

Důkaz. Seřadme realizace daného modelu tak, že v 1. až x -té je $J = [\text{nezdar}]$ a v $(x+1)$ -ní až $(x+y)$ -té $J = [\text{zdar}]$. Věrohodnostní rovnice má v daném případě tvar

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^x \frac{\partial}{\partial p} \ln \frac{\binom{Z_i+r+o-1}{Z_i+r} p^{Z_i(1-p)^o}}{\sum_{k=0}^{o-1} \binom{k+r-1}{k} (1-p)^k} + \\ + \sum_{i=x+1}^{x+y} \frac{\partial}{\partial p} \ln \frac{\binom{Z_i+r+o-1}{Z_i+o} p^{r(1-p)^{Z_i}}}{\sum_{k=0}^{r-1} \binom{k+o-1}{k} p^k} = 0 \end{aligned}$$

Po provedení derivací lze rovnici upravit na tvar

$$\frac{\sum_{i=0}^x Z_i}{p} - \frac{x o}{1-p} + \frac{x}{1-p} \frac{\sum_{k=0}^{o-1} k \binom{k+r-1}{k} p^r (1-p)^k}{\sum_{k=0}^{o-1} \binom{k+r-1}{k} p^r (1-p)^k} +$$

$$+ \frac{y r}{p} - \frac{\sum_{i=x+1}^{x+y} Z_i}{1-p} - \frac{y}{p} \frac{\sum_{k=0}^{r-1} k \binom{k+o-1}{k} (1-p)^o p^k}{\sum_{k=0}^{r-1} \binom{k+o-1}{k} (1-p)^o p^k} = 0$$

Označíme podíly sumací v této rovnici $A(p)$ a $B(p)$. Je patrné, že

$$\lim_{o \rightarrow \infty} A(p) = r \frac{1-p}{p}$$

$$\lim_{r \rightarrow \infty} B(p) = o \frac{p}{1-p}.$$

Rovnici (11) přepíšeme do tvaru

$$p = \frac{x \frac{p}{1-p} A(p) + y r + \sum_{i=1}^x Z_i}{x \frac{p}{1-p} A(p) + x o + y r + y \frac{1-p}{p} B(p) + \sum_{i=1}^{x+y} Z_i}.$$

Pravá strana konverguje při r a o rostoucích do nekonečna k výrazu

$$\frac{(x+y)r + \sum_{i=1}^x Z_i}{(x+y)(r+o) + \sum_{i=1}^{x+y} Z_i},$$

což při dané sérii realizací odpovídá prostému odhadu $\hat{p}$. Tím je věta dokázána.

Literatura

- Anděl, J.: *Matematická statistika*. Praha, SNTL — Alfa 1978.
 Cochran, W.: *Sampling Techniques*. New York, Willey 1967.
 Čermák, V.: *Výběrové statistické zjišťování*. Praha, SNTL—Alfa 1980.
 Gallup, J.: *Průvodce po výzkumu veřejného mínění*. Praha, Orbis 1948.
 Gray, P. G. — Corlett, T.: *Sampling for the Social Survey*. JRSS, Series A, Vol. 113, 1950.
 Haldane, J. B. S.: *On a Method of Estimating Frequencies*. Biometrika, Vol. 33, 1943—46.
 Konijn, H. S.: *Statistical Theory of Sample Survey Design and Analysis*. Amsterdam, North-Holland 1973.
 Moser, C. A. — Stuart, A.: *An Experimental Study of Quota Sampling*. JRSS, Series A, Vol. 116, 1953.
 Řehák, J.: K pojmu „reprezentativita“ v sociologických výzkumech. Sociologický časopis 1978, č. 5.

Резюме

Я. Герцманн - Я. Кабрт: К проблематике отказа участвовать в интервью в социологических выборочных обследованиях

Получение эмпирического материала в конкретных социологических исследованиях весьма часто основано на применении методов выборочного обследования. Одной из причин нарушения репрезентативности и возникновения т. н. невыборочных погрешностей является тот факт, что часть контактируемых лиц не желает предоставить устанавливаемые данные и отказывается принять участие в интервью. Такой отказ представляет большую опасность для социологических анкетных обследований, так как можно со всем основанием предполагать, что та часть обследуемой социальной группы, которая умышленно не предоставит требуемые данные, с точки зрения предмета исследования существенно отличается от остальных индивидов.

Статья ставит своей целью показать возможности статистической оценки размера той части населения, которая покрыта выборочным обследованием, т. е. которая потенциально готова предоставить требуемую информацию. Внимание уделяется проблематике оценки на основе самого выборочного обследования, т. е. без использования априорной информации. Такая оценка имеет практическое значение прежде всего для тех подразделений, которые не проводят систематическое исследование одной и той же социальной группы, но она может служить также для уточнения ранее полученной информации о доле потенциальных опрашиваемых, готовых отвечать и тех, кто не пожелает участвовать в обследовании, в основной совокупности.

В статье изучаются свойства простой оценки доли потенциальных опрашиваемых, готовых предоставить необходимую информацию, в социальной группе посредством соотношения количества фактически контактированных опрашиваемых и общего количества попыток установить контакт. Теоретическая часть статьи разработана для простого случайного выбора с возвратом (для возвратной выборки). Изучаются три модели выборочной процедуры: А-модель с твердо установленным количеством попыток, В-модель с твердо установленным числом фактически контактированных опрашиваемых (т. н. инверсионная выборка) и В-модель с установленным минимальным количеством контактированных опрашиваемых и отказов. В первых двух моделях простая оценка сопоставляется с другими оценками, полученными на основе применения методов математической статистики, причем удалось доказать, что отличия являются незначительными. В модели В удалось вывести основные свойства лишь для оценки, возникшей вследствие простого вычета единицы в числителе и знаменателе и равной, таким образом, для практики простой случайной выборки. Автор показывает, что эта оценка в модели В является смещенной, однако цифровое исследование свидетельствует о том, что это смещение при не особо ограничивающих предположениях незначительно.

Кроме теоретической части, в статье имеется раздел о применении простой оценки к выборочной процедуре Института по исследованию общественного мнения в Праге, которая является, правда, квотной, но считают ее эквивалентной простой случайной выборке. Эмпирические данные исследований Института по исследованию общественного мнения сопоставляются как с теоретической моделью, так и с эмпирическими данными, приводимыми в литературе.

Математическая теория, касающаяся более сложных моделей выборки (Б и В), сосредоточена в дополнении и основана на понимании простой случайной возвратной выборки как последовательности попыток Бернулли.

Summary

J. Herzmann — J. Kábrt: One the Problem of Response Refusals in Sociological Surveys

Acquisition of empirical material in concrete sociological surveys is very often based on the methods of sampling surveys. One of the reasons for lower representativeness and the occurrence of so called non-sampling errors is the fact that part of the persons interviewed is unwilling to provide appropriate data or to participate. Refusals represent a great danger to sociological questionnaire surveys because it can be safely predicted that the part of the population which deliberately declines to provide required data is — from the viewpoint of the subject of the opinion poll in question — substantially different from other individuals.

The purpose of the article is to point to the possibility of estimating the size of that portion of the population which is covered by sampling surveys, i. e. the part potentially willing to provide required information. Attention is paid to the problems of estimates based on the sampling survey itself, i. e. without the use of a priori information. Such estimates are of great practical significance particularly for institutions which do not carry out systematic opinion surveys but they may serve to specify previously obtained information relating to the share of potential respondents and refusals in the basic population.

The article goes on to examine the properties of a simple estimate of the proportion of potential respondents in the population defined by the ratio of genuinely interviewed persons and the total number of attempts at contact. The theoretical part of the article is designed for simple random sampling with returns. The authors study three models of selective procedure: A-model with a fixed number of attempts, B-model with a fixed number of genuinely contacted respondents (so called inverse sampling) and C-model with a set of minimum number of both contacted respondents and refusals. As far as the first two models are concerned, the simple estimate is compared with other estimates obtained by the methods common in mathematical statistics. The authors managed to prove that the difference is negligible. As regards the C model the authors derived basic properties only for the estimate which originates from a simple subtraction of one both in numerator and denominator and thus is approximately equal to simple estimate as far as practice goes. The article shows that in model C this estimate is biased but the subsequent numerical study demonstrates that the bias is negligible under certain not so limiting preconditions.

In addition to the theoretical part, the article contains a section dealing with the application of simple estimate to sampling surveys as practised by the Public Opinion Research Institute in Prague which are quota-samplings but generally regarded as being equivalent to simple random sampling. Empirical findings obtained by the Institute are compared with the theoretical model and empirical data given in literature.

The Appendix includes mathematical theories concerning more complex models of selection (B and C) and is based on the interpretation of the simple random sampling with returns as a Bernoulli sequence of attempts.

František Kutta a kol.: Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR
Praha, Svoboda 1980, 406 s.

Naši odborné veřejnosti je předkládána první původní práce, která se snaží komplexně a vyčerpávajícím způsobem zachytit vývojové tendence charakteristické pro sociální plánování a programování v československých podmínkách. Její autoři se ujal dvojího poměrně nelehkého úkolu. První spočívá v objasnění a výkladu základních teoretických a metodologických otázek sociálního plánování v obou základních liniích, v nichž jsou postupně rozpracovávány — odvětvové a teritoriální. Druhý pak ve shrnutí a zhodnocení dosavadních praktických zkušeností z rozvíjení sociálního plánování v podmínkách společenské praxe, včetně vymezení otevřených problémů, které zatím čekají na své řešení.

Na zpracování této rozsáhlé publikace se podílel početný 36tičlenný autorský kolektiv, složený z odborníků Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, vysokých škol, resortních výzkumných ústavů i pracovníků působících v různých oblastech společenské praxe. Jedná se o specialisty zastupující řadu vědních oborů i odborníky z praxe, kteří pracují na různých úrovních řízení, a to jak odvětvové, tak i územní sféry. Složení autorského kolektivu umožnilo *komplexní pohled na současné problémy teorie i praxe sociálního plánování*. Práci řídila 9tičlenná ediční rada vedená F. Kuttou, vedoucím oddělení sociálního plánování a řízení Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Publikace představuje jeden ze základních výstupů řešení hlavního úkolu státního plánu badatelského výzkumu VIII-2-5, koordinovaného v letech 1976—1980 Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV, a stěžejního úkolu státního plánu ekonomického výzkumu IV-4, koordinovaného Československým výzkumným ústavem práce a sociálních věcí.

Kniha je rozdělena do *šesti základních částí*. Úvodní část je obsahově zaměřena na *charakteristiku sociálně politického významu a funkce sociálního programování a plánování*. Vymezuje se v ní poslání sociální politiky strany a socialistického státu spočívající v upevňování životních jistot a odstraňování rozdíků v sociálním postavení příslušníků společenských tříd, vrstev i sociálních skupin a její vývojové tendence týkající se rozšiřování jejího obsahu a komplexnosti. Jsou zde naznačeny základní vývojové tendence u nás používaných nástrojů plánovitého rozvíjení sociálního života a zhodnoceny úkoly a úroveň komplexních programů péče o pracující zpracováváných v podnicích a organizacích pro léta 1976—1980 [s. 24—28]. V této části je rovněž charakterizována úloha odborů při zabezpečování sociální politiky a programu strany, uskutečňovaná ve třech základních směrech: v oblasti podnikové sociální politiky, v oblasti sociálního, nemocenského a důchodového zabezpečení pracujících a v oblasti pracovně právní (zahrnující tvorbu a obhajobu zákonů a opatření a práv pracujících). Dále jsou zde charakterizovány komplexní programy péče o pracující jako metoda plánovitě realizace sociální politiky a zhodnoceny některé výsledky prvních tří let jejich plnění [s. 33—35]. Úvodní část uzavírá kapitola, v níž je zdůrazněna potřeba politického přístupu v sociálním plánování, politický charakter jeho hlavních úkolů a nutnost soustavného rozvíjení účasti pracujících na sociálním plánování a programování.

Na úvodní část navazuje partie zaměřená na výklad *geneze sociálního plánování a programování v ČSSR*. Po stručné charakteristice přístupů, které byly rozvíjeny v období obnovy národního hospodářství a výstavby socialismu, je hlavní pozornost věnována vývoji sociálního plánování a programování v období výstavby rozvinuté socialistické společnosti. Jsou zde připomenuty dokumenty XIV. sjezdu KSČ a VIII. všeodborového sjezdu, které vytvořily politickou platformu pro rozvíjení sociálního plánování u nás, a základní usnesení federální vlády ČSSR i národních vlád, která vytvářela potřebný institucionální rámec pro experimentální ověřování a později rozšiřování konkrétních forem sociálního plánování a programování. Dále jsou v této souvislosti uvedeny nejvýznamnější knižní práce, řešené výzkumné úkoly, konference a semináře, jimiž se projevoval aktivní podíl teoretické fronty při rozpracování teoreticko-metodologických i praktických otázek a problémů spojených se zaváděním sociálního plánování a programování. Na s. 66—67 jsou charakterizovány dva základní přístupy k rozvíjení teorie a praxe plánování sociálních procesů. „V prvním, širším přístupu převládá snaha rozpracovat systém řízení a plánování sociálních procesů metodou modelování všech částí společenské reality v celé jejich šíři na základě teorie komplexního, opti-

málního, dlouhodobého, cílově programového plánování. V druhém, „užším“ přístupu převládá snaha rozvíjet sociální plánování v rozvojové praxi podniků a územních celků jako stupeň budoucího přechodu ke komplexnímu plánování rozvoje socialistické společnosti jako celku.“

Další, v pořadí třetí část práce se orientuje na charakteristiku *teoretických a metodologických problémů sociálního plánování a programování*. V její úvodní kapitole je sociální plánování správně zařazeno do systému řízení celospolečenských procesů jako jeho nedílná součást a jsou konfrontovány cílové funkce a principy socialistického systému plánovitého řízení sociálních procesů s kapitalistickým řízením a jeho základními principy. V podmínkách socialistické společnosti je to její politický systém, který „... vytváří institucionální základnu a dává politický obsah systému řízení, jehož hlavními elementy jsou systém celospolečenského plánování a komplexní socialistická racionalizace“ (s. 87). Dále je analyzován vztah mezi sociálním plánováním a sociální politikou, jehož podstatou je to, že „Sociální plánování je přímým nástrojem realizace strategických a programově perspektivních funkcí sociální politiky komunistické strany“ (s. 91). Jak sociální politiku, tak i sociální plánování je možno chápat dvojím způsobem — v širokém slova smyslu jako komplexní postižení všech rozvojových stránek společenské existence a v užším slova smyslu jako postižení sociální stránky společenské existence.

V této části práce jsou rozebírány i některé otázky týkající se *modelování sociálního rozvoje a budování informační základny sociálního programování a plánování*. Je zde doložena opodstatněnost systémového přístupu k plánování sociálně ekonomických procesů, na s. 100 a následujících je vyložen metodický přístup systémového inženýrství při navrhování sociálně ekonomických systémů, včetně jednotlivých stadií řešení. Současně jsou charakterizovány i perspektivní tendence v modelování sociálně ekonomických systémů, kde jako cesta vedoucí k překonání omezenosti dnes používaných výrobně technologických modelů je využíváno možnosti simulačních modelů a postupů. Nezbytným předpokladem rozvíjení metodologie sociálního plánování i programování je trend směřující ke stále širšímu využívání počítačů, a to jak při ukládání a zpracování dat o ukazatelích sociálního plánu a dat o výsledcích sociálních analýz, tak i při simulaci sociálních procesů prostřednictvím systémů modelů ve formě programů pro počítače. Vedle této oblasti sociální problematiky spojené s automatizovanými systémy řízení existuje ještě další, týkající se sociálních aspektů přípravy a zavádění automatizovaných systémů řízení. Závěr této teoreticko-metodologicky orientované části představuje kapitola věnovaná *tvorbě ukazatelů a normativů v sociálním programování a plánování*. Je v ní vyložen pojem sociální ukazatel (s. 132), problematika tvorby soustav sociálních ukazatelů, klasifikace jejich forem a vymezení jejich funkcí. Zvláštní pozornost je věnována otázkám tvorby sociálních normativů (včetně popisu metodiky vypracované pro tvorbu normativů péče o pracovníky v podmínkách hutního průmyslu) a kritickému zhodnocení současného stavu informačních zdrojů pro tvorbu sociálních ukazatelů.

Čtvrtá část práce je zaměřena na otázky *plánování a programování sociálního rozvoje kolektivů pracujících v socialistických organizacích*. Je uvedena partií věnovanou problematice sociální analýzy, především jejímu místu a úloze v plánovitém řízení sociálních procesů. V její první části jsou kriticky hodnoceny buržoazní metody sociální analýzy; zdůrazňuje se zejména jejich ateističnost, spojení s manažerskými teoriemi a třídní charakter projevující se v jejich využívání jako nástroje uklidňování nespokojenosti dělníků s kapitalismem. Marxistická sociální analýza je chápána jako základní etapa přípravy plánů sociálního rozvoje a organická součást řízení. Jedná se o rozborovou činnost odhalující podstatu, kauzální vazby a zákonitosti vývoje sociálních procesů, která má těsnou souvislost s tvorbou sociálních prognóz.

Další kapitola této části je věnována charakteristice *cílů a přístupů k plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů*. Plány sociálního rozvoje jsou chápány jako „... nástroj řízení určující cíle a konkrétní úkoly socialistických organizací při řešení sociálních aspektů rozvoje pracovních kolektivů“ (s. 169). Cíle tohoto sociálního rozvoje představují subsystém cílů sociálního rozvoje společnosti a člení se do dvou základních okruhů. První zahrnuje tendence rozvoje třídní a sociální struktury, druhý pak tendence zlepšování životních podmínek, způsobu života a formování vlastností osobnosti. Pokud jde o pracovní kolektivy, jsou rozlišovány tři hlavní oblasti jejich sociálního rozvoje — oblast sociálních aspektů, oblast zlepšování pracovních podmínek a oblast zlepšování životních podmínek, z nichž každá se dále člení do řady dílčích oblastí. Konečně se v této kapitole věnuje pozornost i metodickým předpokladům realizace jednotlivých etap plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů — vedle splnění obecných předpokladů pro plánovité řízení sociálních procesů je třeba klást důraz na vymezení kom-

petence a odpovědnosti za přípravu, sestavení, realizaci a kontrolu plnění plánu sociálního rozvoje a respektovat požadavek uplatnění vedoucí úlohy strany, postavení ROH a dalších společenských organizací jako subjektů řízení.

Na tuto kapitolu navazuje další, která hodnotí vývoj a dosavadní zkušenosti z *provádění informační a analytické činnosti při plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů*. Je v ní charakterizováno pojetí sociální analýzy uvedené v metodických pokynech pro zpracování komplexních programů péče o pracující a experimentálně ověřovaných plánů sociálního rozvoje, postup doporučený pro její provádění a kvalita realizovaných sociálních analýz, která byla značně rozdílná (pojetí i postup byl respektován zpravidla u větších a velkých organizací). Dále je zde věnována pozornost kritickému zhodnocení používaných soustav ukazatelů a naznačení základních směrů jejich dalšího zkvalitňování spočívajícího vedle specifikace analytických ukazatelů těchto soustav i v respektování resortních zvláštností a vytváření předpokladů pro tvorbu svodných analytických center.

V dalších kapitolách této části jsou popisovány a hodnoceny *dosavadní zkušenosti se zaváděním plánů a programů sociálního rozvoje socialistických organizací* získané celkem v devíti odvětvích a oborech národního hospodářství. Konkrétně se jedná o strojírenství, hutní průmysl, spotřební průmysl, zemědělství, stavebnictví, vnitřní obchod, dopravu, výrobní družstva a podniky místního hospodářství. Jde ve většině případů o hodnocení těchto zkušeností v celoresortním měřítku, v některých případech jsou však respektovány zkušenosti některých progresivních podniků (spotřební průmysl — n. p. Jitex Písek), resp. výrobně hospodářských jednotek (hutní průmysl — VHI Hutnictví železa). U určitých odvětví a oborů jsou blíže charakterizovány jejich sociální zvláštnosti (hutní průmysl, stavebnictví, vnitřní obchod, doprava, výrobní družstva invalidů) a z nich vycházející obsahové vymezení základních perspektivních směrů jejich sociálního rozvoje koncipované na resortní úrovni řízení (stavebnictví, doprava, vnitřní obchod). V některých kapitolách je věnována značná pozornost genezi sociálního plánování a programování, počínající experimenty v posledních letech 5. pětiletky (strojírenství, hutní průmysl, spotřební průmysl, vnitřní obchod). Jsou vymezeny cíle, metodické zásady, postupy realizace i výsledky experimentů spočívající mimo jiné ve vypracování resortních metodik tvorby plánů sociálního rozvoje (strojírenství, zemědělství). V jiných kapitolách je akcentována etapa sestavování komplexních programů péče o pracující a jsou uvedena východiska pro toto sestavování, včetně použitých materiálů dokumentů (spotřební průmysl, stavebnictví, doprava, místní hospodářství). Značná pozornost je věnována i sociologickým výzkumům, z jejichž výsledků se rovněž vycházelo (strojírenství, vnitřní obchod, spotřební průmysl, zemědělství) a kritickému hodnocení nedostatků, které se při sestavování komplexních programů projeví (zemědělství, vnitřní obchod).

Ve všech kapitolách věnovaných hodnocení dosavadních zkušeností se zaváděním programů a plánů sociálního rozvoje v podmínkách jednotlivých odvětví a oborů národního hospodářství jsou uváděny i zatím *otevřené a nedořešené problémy*, jejichž postupné řešení je předpokladem dalšího rozvíjení a zdokonalování plánování sociálního rozvoje v odvětvovém průřezu. Je zdůrazněna nezbytnost kvalitní sociální analýzy jako výchozí etapy sociálního plánování (hutnictví, vnitřní obchod, místní hospodářství) a potřeba zapojení řídicích hospodářských pracovníků a odborných útvarů do její realizace (strojírenství). Dalším předpokladem sestavení objektivně zdůvodněného plánu sociálního rozvoje je ujasnění a stabilizovaný hospodářský plán (strojírenství, vnitřní obchod), s nímž by měl být paralelně plán sociálního rozvoje sestavován (spotřební průmysl), a jehož změny by se měly průběžně i do plánu sociálního rozvoje promítat (spotřební průmysl). Z organizačního hlediska je důležité především vytvoření autonomního plánovacího centra (hutnictví, stavebnictví, doprava) a odpovídající změny v rozsahu pravomoci a odpovědnosti řídicích hospodářských pracovníků (stavebnictví).

Pokud jde o účast řídicích hospodářských pracovníků na plánování a řízení sociálního rozvoje, je poukázáno na potřebu jejich kvalifikační přípravy pro tyto činnosti (vnitřní obchod) a nutnost odpovídající zainteresovanosti řídicích pracovníků na plnění plánů sociálního rozvoje a jeho ukazatelů (strojírenství, spotřební průmysl, doprava). Mezi nedořešené otázky patří rovněž vyjasnění úlohy centrálních a středních článků řízení v plánování sociálního rozvoje (zemědělství, stavebnictví) a respektování resortních specifik v používaných metodikách sociálního plánování (vnitřní obchod, doprava, výrobní družstva). Problémem metodické povahy je i rozpracování a zdokonalování informační soustavy vázané na metodiku sestavování plánů sociálního rozvoje (spotřební průmysl, doprava, zemědělství, stavebnictví, vnitřní obchod) a dořešení vztahů národních výborů k plánování sociálního rozvoje na úrovni podniků (strojírenství, doprava, vnitřní obchod). V několika případech je formulován i zdůvodněný požadavek zvýšení koncepčnosti sociálního plánování (zemědělství, vnitřní obchod, výrobní družstva) v podobě jeho vazby na zpracované sociální prognózy.

Závěrečná kapitola této části obsahuje *shrnutí zkušeností se sestavováním plánu sociálního rozvoje na úrovni středního článku řízení*. Experiment — provedený v jedné z výrobně hospodářských jednotek z resortu federálního ministerstva hutnictví a těžkého strojírenství s metodikou zpracovanou v ČSVÚPSV a doplněnou o některé přístupy rozpracované domem techniky ČSVTS v Pardubicích — prokázal mimo jiné, že plán sociálního rozvoje sestavený na úrovni středního článku řízení nemůže být prostým summárem plánů sociálního rozvoje jednotlivých podniků, že bez propracovaných vazeb na hospodářský plán nemůže mít plán sociálního rozvoje odpovídající účinnost a že plánování sociálního rozvoje musí mít na úrovni středního článku řízení své plánovací místo vybavené kádrově i odpovídající pravomocí.

Pátá část práce se týká *problematiky plánování a programování sociálního rozvoje územních celků*. V úvodní kapitole jsou charakterizována *metodická východiska plánování a programování sociálního rozvoje územních celků*. Za základní metodický princip je považována koordinace územních hledisek s hledisky odvětvovými: „Řízení sociálního rozvoje může v rámci územních celků postihnout populaci v jejím strukturálním průřezu (ekonomickém, sociálním, demografickém) a v komplexu jejích společenských aktivit, dovoluje zabezpečovat v rámci území rovnováhu mezi různými ekonomickými a sociálními činnostmi a prosazovat tak celospolečenský zájem na komplexním rozvoji“ (s. 269). Existují v podstatě dva základní způsoby uplatnění územních hledisek v plánování sociálního rozvoje — první v podobě respektování územních přesahů a souvislostí v podnikové sociální politice a v plánech či programech sociálního rozvoje pracovních kolektivů, druhý v podobě uplatňování sociálních hledisek v oblastním plánování a v dalších nástrojích řízení, jako je územní plánování, volební programy Národní fronty apod.

Dále jsou v úvodní kapitole charakterizovány *základní vývojové tendence a přístupy k plánování sociálního rozvoje územních celků*, které vycházely ze sovětských zkušeností první poloviny sedmdesátých let a vyústily v experimentální ověřování plánů sociálního rozvoje okresů a měst u nás. Základními metodickými prvky plánování sociálního rozvoje měst jsou: jeho objekt (jako klíčový článek zde vystupují okresy), předmět (jehož základními komponentami jsou životní podmínky, pracovní podmínky, sociální, ekonomická a demografická struktura, způsob života a společenské vědomí občanů), cíle (představující žádoucí stav a vývoj základních komponentů předmětu sociálního plánování), a konečně subjekt (občané žijící v daném územním celku a národní výbory, společenské organizace a hospodářské organizace vystupující v úloze organizátorů sociálního plánování).

V druhé kapitole této části je věnována pozornost *úloze národních výborů a účástí občanů při zabezpečování komplexního rozvoje územních celků*. V této souvislosti je nutné posílit kontrolní funkce národních výborů při zabezpečování komplexního rozvoje územních celků vůči nepodřízeným organizacím, pro něž zatím neexistují odpovídající právní normy vymezující i možnosti použití sankcí. Právní normy nevymezují zatím dostatečně ani působnost národních výborů vůči nadřízeným orgánům a organizacím.

V dalších dvou kapitolách jsou charakterizovány dvě základní formy, jejichž prostřednictvím je možné uplatnit sociální hlediska v plánovitém řízení rozvoje územních celků. Jedná se jednak o *oblastní plánování* jako nástroj řízení sociálně ekonomického rozvoje, jehož cílem je uskutečňování socialistického rozmístování výrobních sil a odstraňování rozdílů v ekonomické a životní úrovni obyvatel mezi oblastmi, a *územní plánování*, jehož cílem je takové vytváření sídlištních celků, v nichž by se člověk mohl komplexně rozvíjet. Každá z těchto forem má své zákonné normy, své orgány i vlastní vývojové tendence. Zatím je však na závalu nepropojenost územního a oblastního plánování (s. 316 a 322) a nedostatečná integrace procesů utváření třídní a sociální struktury a socialistického způsobu života s ekonomickým rozvojem oblastí i plánováním rozmístování a výstavby sídlištních celků.

Metodicky cenné jsou další dvě kapitoly této části práce. První z nich souhrnně hodnotí *poznatky a zkušenosti s přípravou plánů sociálního rozvoje ve třech okresech*. Jedná se o okres Tachov (podrobně jsou popsány důvody, které vedly k zařazení tohoto okresu do experimentu, subjektivní a organizační předpoklady, které pro něj byly vytvořeny, a etapy sestavení plánu včetně výsledků provedené sociální analýzy a členění sestaveného plánu (s. 329), okres Trnava (uvádí se organizační zabezpečení sestavení plánu, postup a výsledky sociální analýzy a struktura plánu včetně jeho příloh na s. 332—333), a konečně okres Trutnov, kde na základě metodiky vypracované Domem techniky ČSVTS v Pardubicích a ČSVÚPSV bylo postupně realizováno sedm výzkumných prací a rozborových studií, které byly soustředěny do souhrnné sociální analýzy. V závěru kapitoly se na s. 339—344 uvádí řada získaných poznatků metodické povahy vycházejících z realizovaných experimentů, jež představují cenné podněty pro další rozpracovávání metodiky plánování sociálního rozvoje územních celků.

V další kapitole jsou shrnuty *poznatky a zkušenosti z plánování sociálního rozvoje měst*. Konkrétně se jedná o Plzeň, České Budějovice, Bratislavu, Hradec Králové a Ústí nad Labem. V těchto experimentech byly uplatněny rozdílné přístupy; rozsahem, zaměřením i ukončenými výstupy se jedná spíše o dokumenty mající charakter sociálních programů či prognóz. Dále jsou v kapitole rozvedeny teoretické a metodické přístupy k plánování sociálního rozvoje měst (objekt a předmět sociálního plánování města, cíle sociálního plánu a jeho rozvoje) a zkušenosti z organizace, přípravy a zpracování těchto plánů sociálního rozvoje. Závěr páté části tvoří kapitola vymezující *základní metodické zásady sociálního plánování a programování územních celků*, z nichž mezi prvořadé patří sestavování těchto programů a plánů na základě principu jednoty ekonomického a sociálního plánování s perspektivou vytváření jednotných plánů sociálně ekonomického rozvoje.

Poslední, šestá část práce je věnována postavení financí v sociálním plánování a programování. Význam této problematiky je dán tím, že veškeré úkoly sociálních plánů, mají-li být realizovány, musí mít své finanční krytí. V jednotlivých kapitolách této části jsou charakterizovány základní zdroje financování úkolů plánů sociálního rozvoje (jedná se o prostředky státního rozpočtu, vlastní zdroje organizací, bankovní úvěr, prostředky společenských organizací a prostředky obyvatelstva), které mají své specifické rysy, z nichž vyplývá to, že jejich použití přichází v úvahu pouze za určitých podmínek. Dále pak jsou specifikovány základní faktory, které mají vliv na objem výdajů na kulturní a sociální potřeby, zdůrazněna nutnost existence určité proporce mezi těmito výdaji a fondem osobní spotřeby a fondem akumulace a charakterizovány základní zdroje financování kulturních a sociálních potřeb, zisk a zahrnutí některých těchto výdajů do vlastních nákladů podniků.

Je zřejmé, že ani v tak rozsáhlé práci nebylo možné definitivně vyřešit veškeré aktuální teoretické, metodologické i praktické otázky související s rozvíjením sociálního programování a plánování, a to již z toho důvodu, že se jedná o první práci tohoto druhu, která se navíc týká problematiky rozvíjející se velmi intenzívně a dynamicky nejen u nás, ale i v Sovětském svazu a v ostatních socialistických zemích.

Z otevřených problémů teoretické povahy je možné upozornit například na potřebu jednoznačného vymezení pojmů sociální plánování a sociální programování a jejich vzájemného vztahu, což v práci chybí. Nabízí se dvojí možnost — buď chápat rozdíly mezi těmito pojmy jako rozdíly existující mezi komplexními programy péče o pracující a experimentálně ověřovanými plány sociálního rozvoje v letech 1976—1980, nebo jako rozdíly mezi jednotlivými složkami plánovacího systému, tak, jak se uvádějí na s. 93 až 94. Určitá nejednotnost se v různých kapitolách práce projevuje i pokud jde o pojetí a klasifikaci cílů a úkolů sociálního plánování.

Některé problémy související s dalším rozvíjením sociálního plánování jsou v práci naznačeny pouze dílčím způsobem a budou jistě dále rozpracovávány. Týká se to například problematiky právních aspektů sociálního plánování a programování, které mohou v některých případech působit jako bariéry, nejsou-li přizpůsobovány potřebám perspektivního společensko-ekonomického rozvoje, nebo otázek souvisejících s kvalifikační přípravou odborníků pro metodické řízení, koordinování a provádění sociálně analytických plánovacích prací.

Zejména praktické zkušenosti z rozvíjení sociálního plánování a programování v jednotlivých odvětvích a oborech národního hospodářství by si zasloužily určitého syntetizujícího shrnutí, které se přímo nabízí ve formě vymezení základních metodologických zásad sociálního plánování a programování sociálního rozvoje kolektivů pracujících v socialistických organizacích, analogické svým pojetím závěrečné kapitole páté části práce věnované plánování a programování sociálního rozvoje územních celků.

Uvedené připomínky, které mají spíše charakter námětů, nic nemění na tom, že se jedná o *dílo vysoké vědecké kvality, společensky angažované, snažící se komplexně zachytit sledovanou problematiku, otevřeně a kriticky konstatovat existující problémy a naznačit vývojové tendence jejich postupného překonávání a řešení*. Způsob zpracování umožňuje i odborníkům z ostatních socialistických zemí seznámit se s celou šíří prací souvisejících s rozvíjením teorie i praxe sociálního plánování v našich podmínkách a jistě vyvolá jejich oprávněný zájem. Kniha obsahuje rovněž velké množství námětů, které je možné postupně aplikovat a rozpracovávat v konkrétních podmínkách společenské praxe, a proto je třeba její studium doporučit nejen odborníkům z oblasti sociálního plánování, ale i řídicím hospodářským pracovníkům a funkcionářům národních výborů, kteří jsou nositeli a realizátory cílů a úkolů sociálního plánování v podmínkách společenské praxe.

Miloslav Tomšík

Metoda neúplného zjišťování je pro sociologický výzkum — vzhledem k otázkám, jimiž se obvykle zabývá — nepoužívanějším postupem. Jen v málokterých případech je totiž možné prozkoumat všechny prvky, z nichž se skládá objekt vlastního šetření, ať již z důvodů materiálních, personálních či časových. Vzhledem k tomu je při přípravě většiny sociologických výzkumů jednou z prvních fází volba vhodného výběrového postupu, který zaručí co nejvyšší reprezentativitu informace získané šetřením a při použití adekvátních postupů odhadu tak vytvoří spolehlivý základ pro kvalitní sociologické závěry.

Kniha docenta Václava Čermáka, vydaná v loňském roce, zaplňuje značnou mezeru v původní české literatuře o problematice výběrových šetření. Nepočítáme-li stručnou základní učebnici téhož autora: *Statistika II* [vydanou v roce 1968], je poslední prací tohoto typu dnes již klasická kniha J. Hájka *Teorie pravděpodobnostního výběru s aplikacemi na výběrová šetření*, vydaná před dvaceti lety.

Kniha je určena nejen sociologům, ale i ekonomům, demografům, psychologům či statistikům, kteří nejsou specialisty v oboru výběrových šetření. Metodologům pracujícím v oblasti sociologie umožňuje seznámit se na solidním matematickém základě s klasickou i novější teorií i hlavními možnými aplikacemi výběrových šetření — výkladem od základních pojmů ke složitějším otázkám — a vyžaduje tedy jen základní znalosti pojmů a pouček z matematické statistiky a teorie pravděpodobnosti. Zařazení některých speciálních partií, které jsou novým přínosem k teorii, a formulace některých dosud otevřených problémů ve formě cvičení dávají v některých místech studii charakter monografie.

Kniha se skládá z devíti kapitol:

1. Obecné otázky
2. Prostý náhodný výběr
3. Výběr s nestejnými pravděpodobnostmi
4. Poměrové odhady I
5. Poměrové odhady II
6. Regresní odhady
7. Oblastní výběr
8. Výběr skupin
9. Dvoustupňový výběr

První kapitola ukazuje význam výběrového šetření jako metody neúplného zjišťování. Autor se v úvodu kapitoly snad až příliš stručně zmiňuje o jiných výběrech než pravděpodobnostních, používá zde také termín „reprezentativita“, aniž by jej definoval, což je do jisté míry škoda. Otázka reprezentativity je totiž pro praktickou aplikaci výběrového šetření jednou ze základních a její chápání ve smyslu „pokrytí cílové populace“ je často jen intuitivní. Doporučuji proto čtenáři, aby si při studiu této partie rečené knihy přečetl článek Jana Řeháka v *Sociologickém časopise* 78/5, kde je tato otázka podrobně analyzována.

Stejně tak se domnívám, že by bylo vhodné zmínit se o nesporných styčných bodech ankety a samovýběru, které jsou pro interpretaci dat získaných touto často používanou metodou podstatné a autor se o nich nezmiňuje.

Úvodní kapitola dále vymezuje základní pojmy a používanou terminologii. Za zmínku stojí, že autor důsledně zavádí pojem „estimátor“ místo pojmu „odhad“ pro odhadovou statistiku, čímž odstraňuje známý nedostatek běžně používané terminologie, v níž pojem odhad zahrnuje jak funkci, tak její hodnotu v bodě — vlastně výsledek odhadu.

Po stručné zmínce o ostatních metodách se učebnice soustřeďuje na pravděpodobnostní výběry, které mají i v sociologii velmi dobrou pověst.

Potřebám adekvátního používání metody výběru i odhadu vychází vstříc nejen svým obsahem, ale i tím, že na rozdíl od některých jiných učebnic výběrových šetření autor při výkladu jednotlivých postupů nevychází jen ze schémat výběrů s vrácením, které jsou sice při odvozování elegantnější a dávají i vzorcům jednodušší podobu, i když jen málo odpovídají praktickým potřebám sociologických šetření, ale důsledně používá schémata výběrů bez vrácení. (Výběr s vrácením znamená, že vybraná jednotka je vrácena k ostatním nevybraným před dalším výběrovým krokem a obecně tedy umožňuje další vybrání téže jednotky. Z hlediska teorie pravděpodobnosti tento postup vytváří nezávislé pokusy; odtud jednodušší výpočetní postupy; v sociologické praxi je však jistě ještě častější případ, kdy se vybírá jen z jednotek, které dosud nebyly vybrány.)

Úvodní kapitola dále obsahuje i autorův nástin obecné teorie výběru a odhadu z konečných populací [paragraf 1.3.], v němž jsou dosud spíše časopisecké práce spojeny do uceleného přístupu. Dobře jsou zde zvýrazněny — i když možná spíše pro toho čtenáře, který je již více seznámen s obecnou teorií odhadu — odchylky způsobené konečností populace. I tato partie dokládá autorovo přizpůsobení potřebám praxe, v níž je konečný základní soubor nejčastější. Původní prací je i druhá „poznámka k intervalovým odhadům“, která se zabývá stanovením přípustné chyby v případě odhadu s mírně šikmým rozložením, což se v praxi vyskytuje zejména u rozsáhlejších výběrů.

Druhá kapitola obsahuje teorii prostého náhodného výběru v obvyklém rozsahu i uspořádání. Prostý náhodný výběr, který je definován jako takové výběrové schéma, při němž mají všechny stejně veliké výběrové soubory stejnou pravděpodobnost vytvoření, má nesporně svůj význam pro základní pochopení principů pravděpodobnostních výběrů, v sociologických výzkumech však není (snad s výjimkou průmyslové a podnikové sociologie) příliš používán. Jeho aplikace totiž předpokládá existenci úplného centrálního seznamu všech jednotek, což v praxi — až na výše uvedené případy — vždy neexistuje, a navíc tato metoda neumožňuje využít některé obvykle předem známé informace o základním souboru ke zvýšení kvality získaných odhadů. Proto se v praxi používají složitější techniky, u nichž stačí i jinak uspořádaný seznam jednotek a navíc umožňují výběr zefektivnit.

Z obvyklého rozsahu se poněkud vymyká paragraf 2.6., který se zabývá problematikou odhadů založených na různých prvcích výběrového souboru při výběru s vrácením. Autor ukazuje, že jím doporučené pravidlo k zastavení výběrové procedury vede ke zjednodušení odhadových vzorců.

V kapitole třetí je vyložen výběr s nestejnými pravděpodobnostmi, jehož motivací je (oproti prostému náhodnému výběru) předem známý nestejný význam jednotlivých prvků základního souboru z hlediska některé proměnné. Této apriorní informace se používá ke zvýšení vydatnosti odhadů ve srovnání s odhady prostého náhodného výběru. Toto zvýšení, nazývané obvykle zisk na vydatnosti, je navíc autorem vyjádřeno i novým způsobem zavedením nové míry kolem úměrové regrese (s. 140).

Čtvrtá a pátá kapitola se zabývá problematikou poměrových odhadů, tedy odhadů poměrových veličin, odhadů podílu dvou proměnných. Tato otázka je typická třeba pro demografické či zemědělské výzkumy. Obtížnost stanovení odhadových statistik pro proměnné tohoto typu plyne z toho, že se jedná vlastně o odhad složené náhodné veličiny. Kapitola čtvrtá zkoumá — vedle výkladu základní používané teorie — zejména podmínky, za nichž je použití poměrového odhadu proti prostému výhodné. Obecně totiž neplatí, že je poměrový odhad lepší než prostý náhodný a analýza této otázky je pro praktické rozhodnutí o výběrovém postupu velmi významná.

Pátá kapitola se pak zabývá některými speciálnějšími a novějšími postupy poměrových odhadů. V první řadě je to otázka vychýlenosti poměrových odhadů a její redukce, což je jeden z často zkoumaných problémů výběrových šetření. Běžně používané metody poměrových odhadů, o nichž pojednává kapitola čtvrtá, jsou totiž obecně vychýlené, to znamená, že střední hodnoty používaných odhadových statistik se liší od střední hodnoty odhadované veličiny. To může v praxi vést k nepřijemnostem zejména u stratifikovaných odhadů s více oblastmi, kde jsou rozsahy výběrů v jednotlivých strzech relativně malé. Autor se zabývá jak otázkou odhadu velikosti vychýlení a jeho následné redukce, tak postupy vedoucími ke konstrukci nevychýlených odhadů. Analýza podmínek výhodnosti tohoto postupu je spolu s rozбором přínosu druhé pomocné proměnné do vícenásobných poměrových odhadů v paragrafu 5.2.1. původním přínosem k teorii výběrových šetření.

Ukazuje se, že poměrové odhady jsou nevhodné v těch případech, kdy regrese obou odhadovaných veličin ani neprochází počátkem, ani není v jeho blízkosti. V těchto případech je vhodnější použít metodu regresních odhadů, která je obsahem výkladu šesté kapitoly. Regresní odhady využívají apriorní informace o základním souboru podobně jako poměrové odhady zavedením pomocné proměnné, jsou však v jistém smyslu jejich zobecněním. (Odhadneme-li regresní koeficient poměrem výběrových průměrů, dostaneme jeden z používaných poměrových odhadů.) Lze říci, že regresní odhady jsou v zásadě vhodné pro případy, pro něž jsou používány odhady poměrové, lze je však použít i tehdy, kdy poměrové odhady nejsou vhodné. Autorovým přínosem k teorii je v této kapitole určení střední čtvercové chyby u regresního odhadu s koeficientem regrese odhadnutým z výběru.

Poslední tři kapitoly knihy se zabývají otázkami složitějších uspořádání výběru, která předem svou konstrukcí vylučují vznik některých výběrových souborů, především těch, jež by vedly k silně vychýleným odhadovým statistikám.

Základní soubor je u těchto metod nejprve rozdělen na několik částí; ve všech těchto částech se buď vybírá určitý počet jednotek, což vede k oblastnímu, neboli stratifikovanému výběru, nebo je další výběr prováděn jen v některých částech, což je princip dvoustupňového, popřípadě vícestupňového výběru. Jestliže je ve vybraných částech prováděno úplné šetření, a tedy zkoumány všechny jednotky, jedná se o skupinový výběr.

Stratifikovaný či oblastní výběr, jehož teorie je vyložena v kapitole 7, je další možnost, jak vedle poměrových či regresních odhadů efektivně využít známé informace o základním souboru. Zde je pomocná proměnná využita k vymezení oblastí (neboli strat), v nichž jsou poté prováděny nezávislé náhodné výběry. Velikost výběrů v jednotlivých oblastech může být volena buď proporcionálně k jejich velikosti, nebo — v případě dalších informací — je možné použít takzvané optimální rozvržení výběru do oblastí. Výhoda tohoto postupu je ve snížení rozptylu odhadů; toto snížení je přitom tím větší, čím větší část variability je tvořena rozptyly mezi oblastmi, a nikoli rozptyly uvnitř jednotlivých oblastí, to znamená že optimální rozvržení odhadu je nejvýhodnější tehdy, jestliže se základní soubor skládá z částí navzájem sice velmi odlišných, vnitřně však velmi homogenních. Nevýhodou optimálního rozvržení je zejména požadavek znalosti rozptylů v jednotlivých oblastech, dále pak značná komplikace při odhadu více proměnných, kdy na základě každé z nich dostáváme obecně různé optimální velikosti výběru v jednotlivých oblastech. Touto, pro praxi velmi závažnou otázkou (málokdy je odhadována jen jedna proměnná a nelze ani zaručit podobnou variabilitu proměnných v jednotlivých oblastech, aby bylo možné rozumně vybrat kompromisní velikost, alespoň přibližně vhodnou pro všechny proměnné simultánně) se autor — pravděpodobně vzhledem k převážně didaktickému poslání knihy — bohužel nezabývá.

V případě, že je informace o rozptylech uvnitř oblastí nepřesná nebo chybí, je použití optimálního rozvržení nevhodné a je lepší použít proporcionální stratifikaci. Pro volbu vhodné stratifikační proměnné dále platí, že efekt stratifikace, čili snížení rozptylu odhadů, je tím větší, čím je větší koeficient korelace mezi odhadovanou a stratifikační proměnnou. Výhodou oblastního náhodného výběru je vedle stratifikačního efektu i to, že nepožaduje existenci centrálního seznamu jednotek, ale jen seznamů v jednotlivých oblastech.

Osmá kapitola pojednává o skupinovém náhodném výběru, který se s výhodou používá tehdy, kdy neexistuje evidence elementárních jednotek, ale existuje evidence jejich určitých seskupení. Typickým příkladem pro sociologickou praxi je výběr domů v městské lokalitě nebo několika dílen v závodě, v nichž jsou pak všichni obyvatelé nebo pracovníci podrobeni šetření. Metoda je výhodná i ekonomicky, neboť umožňuje soustředění sil do jednoho místa i času.

Poslední kapitola se zabývá otázkami dvoustupňového výběru, kdy je nejprve proveden náhodný výběr několika oblastí, do nichž byl základní soubor rozdělen, a v nich teprve náhodný výběr vlastních prvků. Tento postup je sice ekonomicky velmi výhodný u výběru z velkých základních souborů (například z celé populace ČSSR), získané odhady jsou však zatíženy poněkud větší chybou.

Složitější, vícestupňové postupy organizace výběrových šetření pak mohou různě kombinovat metody uvedené v posledních třech kapitolách, v praxi našich výzkumů se však vyskytují zřídka.

V dodatku, který je určen spíše pro matematiky, je vyložena teorie momentů a dále moderní teorie tzv. k -statistik, kterou autor použil v předchozím textu ke zkoumání vlastností poměrových odhadů i k přesnějšímu určení střední hodnoty a čtvercové chyby u odhadů regresních.

Závěrem lze shrnout, že kniha Václava Čermáka je nesporným přínosem pro metodologii sociologických výzkumů. Jestliže se v citovaném článku Jana Řeháka říká, že „Výběrové šetření můžeme vyhodnotit jen tehdy, jestliže vytvoříme matematický model postupu, který určuje všechny složky výběrového uspořádání, umožňuje určení výsledných výpočetních formulí a výpočet pravděpodobností pro výběr každé jednotky na všech stupních“, pak právě recenzovaná učebnice výběrových šetření umožňuje tomu, kdo ji prostuduje, takovéto exaktní modely vytvářet ve své praxi.

Do rozsáhlé produkce sovětských sociologů přibyla další, svým obsahem významná publikace obohacující marxistickou teorii. Přední sovětský teoretik M. N. Rutkevič se v ní zabývá otázkami vzájemného spojení materialistické dialektiky a marxistické sociologie.

V úvodu studie autor vysvětluje, že otázka vzájemného spojení materialistické dialektiky a marxistické sociologie se částečně jeví jako vnitřní problém marxistické filozofie, a to z pohledu vzájemného propojení jejich jednotlivých stránek a částí. Zároveň však oprávněně zdůrazňuje, že sociologie se neomezuje jen na obecnou teoretickou sociologii, ale přechází její rámec a tím také hranice filozofie. Podtrhuje, že sociologie jako věda má velmi složitou vnitřní strukturu. Proto také problémy vzájemných vztahů dialektiky a sociologie jsou nejen vnitřními problémy marxistické filozofie, ale i aspektem nejobecnější otázky o vzájemných vztazích marxistické filozofie a společenských věd, v nichž právě sociologii náleží přední místo.

M. N. Rutkevič se dále v úvodu stručně vrací k projevům empirismu v sovětské sociologii, které se objevily v šedesátých letech. Považuje je za „dětskou nemoc“, vyplývající z nekritického přebírání výsledků buržoazní sociologie a také z nedostatečně hlubokého osvojení si marxismu u části vědeckých pracovníků v této oblasti. Zdůrazňuje, že základem vědecky koncipovaných empirických výzkumů může být jen marxistická sociologie založená na metodologických principech marxismu-leninismu, zvláště pak na jeho filozofických principech.

Sociologie je jako každá jiná věda jednotou teorie a empirie. Empirické výzkumy však mohou být úspěšné jen za předpokladu, že vycházejí z vědecké teorie a na základě všeobecných poznatků ji zpětně obohacují. Tím je také dána priorita teorie a metodologie před metodikou, organizací a technikou výzkumu.

V závěru úvodu autor zdůrazňuje úlohu, kterou marxistická sociologie sehrává ruku v ruce s dalšími společenskými vědami při zkoumání rozvoje sovětské socialistické společnosti. Je to úkol, jehož řešením pověřil ÚV KSSS vědeckou a ideologickou frontu v SSSR usnesením *O dalším zkvalitňování ideologické a výchovně politické práce* z 26. dubna 1979.

Vlastní studie je rozdělena na dvě základní části. První část je zaměřena na *vztah materialistické dialektiky a marxistické sociologické vědy*, druhá na *možnosti uplatnění sovětské sociologie při řešení úkolů sociálního rozvoje sovětské společnosti*.

Úvodní kapitola první části se zabývá *předmětem a metodou marxistické dialektiky a sociologie*. Autor v ní shrnuje vývoj předmarxistické filozofie a dialektiky, poukazuje na předpoklady vzniku marxistické dialektiky a osvětluje její vědecké vymezení v dílech klasiků marxismu-leninismu.

V souvislosti s historickým vývojem dialektiky se zabývá vznikem rozporu mezi filozofií (a to zvláště idealistickou) a rozmachem konkrétních věd (zvláště přírodních) inklinujících k empirii. Poukazuje na pokusy oddělit filozofii od ostatních věd, které přetrvávají v buržoazní filozofii od druhé poloviny devatenáctého století až do současnosti. V této souvislosti se kriticky zabývá pozitivismem, prezentovaným jako „filozofie vědy“, která přestala být světovým názorem.

Tendence „osvobodit“ vědu od světového názoru a tím i od filozofie je stále živá. M. N. Rutkevič zdůrazňuje marxistické stanovisko, že žádná věda se nemůže „osvobodit“ od vlivu filozofie, ale naopak, čím vyšší teoretickou úroveň dosahuje, tím více se obrací k filozofii jako světovému názoru a obecné metodě poznání. Základní problém však spočívá v tom, jaká filozofie ovlivňuje myšlení vědců.

Dialektický materialismus ukázal vědecké řešení zdánlivého rozporu mezi teorií a empirií a jejich dialektickou jednotu. Autor se v této souvislosti zabývá stručným vymezením marxistické dialektiky a poukazuje na obtížnost poznání vnitřní struktury dialektiky. Toto poznání je náročné v tom, že se v dialektice jako systému vědeckých poznatků „skrývají“ dvě struktury: materiální svět a složitý proces poznávání lidského myšlení.

Autor se dále stručně zabývá jednotlivými prvky dialektiky, které jsou vymezeny především jejími principy. Ty však mohou být vyjádřeny a konkretizovány jenom prostřednictvím základních pojmů — kategorií. Zákonů dialektiky pak ve své logické formě upevňují propojení těchto pojmů.

Základní význam dialektiky pro sociologii pak spočívá v orientaci sociologie na vědecké chápání přírody a společnosti, na správné vymezení základních sociologických pojmů, kategorií a vztahů mezi nimi, tj. na správné chápání sociologických zákonů.

V další části kapitoly se M. N. Rutkevič soustřeďuje na vymezení předmětu a struktury marxistické sociologie. Soudí, že obecnou sociologickou teorií je historický materialismus jako nejdůležitější komponent marxistické filozofie.

Sociologie však kromě obecných sociálních teorií zahrnuje i dílčí, speciální teorie a konkrétní sociologické výzkumy. Tyto jednotlivé části sociologie jsou jako různé úrovně sociologického poznání navzájem dialekticky propojeny.

Dokazuje nezbytnost dílčích teorií na skutečnosti, že od obecné sociologické teorie k určením cílů konkrétního sociologického výzkumu je možné přejít jenom přes srozumitelný aparát nižšího stupně obecnosti, zahrnující tzv. operacionalizaci pojmů.

Dílčí (úsekové) sociologické teorie rozdělujeme do tří skupin:

1. Sociologické teorie zabývající se jednotlivými oblastmi společenské činnosti lidí (např. sociologie práce, volného času atd.).

2. Sociologické teorie, zabývající se dílčími sférami života společnosti (např. sociologie politiky, práva, kultury, umění apod.), které vznikly v kontaktu sociologie se společenskými vědami příslušného směru.

3. Sociologické teorie zabývající se vzájemnými vztahy osobnosti (člověka) a společnosti. Jsou to teorie sociálních skupin různých typů (např. sociologie rodiny, malých skupin, pracovního kolektivu, sociálně třídní struktury a jiné).

Dílčí sociologické teorie se od předmětu společenských věd liší v tom, že vycházejí z principů obecné sociologické teorie a pohlíží na činnost člověka komplexně. Prostředkem k získání tohoto komplexního pohledu jsou sociologické výzkumy.

Autor je toho názoru, že zdaleka ne každý sociální výzkum je výzkumem sociologickým, i když technik a metod sociologie využívá celá řada dalších společenských věd. Za základní rozdíl sociologického a sociálního výzkumu považuje právě všestrannost a komplexnost sociologického přístupu k člověku jako subjektu společenské činnosti.

Po objasnění jednotlivých rovin marxistické sociologie M. N. Rutkevič logicky přechází k problematice dialektické souvislosti jednotlivých úrovní poznání.

Vychází z předpokladu, že vědecký světový názor má mnoha hierarchických stupňů, jejichž základem je obecné bytí projevující se vždy v jednotlivých jevech. Proto obecné má nekonečnou gradaci podle stupňů obecnosti a je tedy mnohostupňové.

Pro pochopení podstatky empirického poznání autor považuje za potřebné vysvětlit ve studii vzájemné vztahy gnozeologických kategorií, jako je smyslové a racionální poznání na straně jedné, empirické a teoretické poznání na straně druhé.

Důležitým prvkem poznávacího procesu je praxe, kterou M. N. Rutkevič v souladu s dalšími marxistickými autory považuje především za kritérium pravdivosti a vlastní cíl vědeckého poznání.

V souvislosti s výše uvedenými přístupy autor objasňuje, proč dialektický materialismus zdůrazňuje jednotu empirické a teoretické úrovně vědeckého poznání, jejich vnitřní spojitost a vzájemnou součinnost.

Zároveň se kriticky pozastavuje u buržoazní sociologie. Zvláštní pozornost věnuje R. Mertonovi a neúspěchům jeho teorií. Poukazuje i na příčiny dřívějšího pronikání některých jeho teorií do marxistické sociologie.

Kapitolu autor uzavírá vymezením místa marxistické sociologie v systému marxisticko-leninské teorie:

„Obecná sociologická teorie vychází z marxistické filozofie, tj. z jedné ze tří součástí marxismu. Avšak dílčí sociologické teorie, které se rozvíjejí na základě obecné sociologické teorie, nemohou být zahrnuty do marxistické filozofie. Souvisejí s konkrétními, dílčími společenskými vědami, které se rozvíjejí na základě marxismu.

Marxistická sociologie není tedy zvláštní (čtvrtá) součást marxismu-leninismu, protože obecná sociologická teorie vychází z jedné ze tří součástí marxismu-leninismu — filozofie. Vcelku je však sociologie širší než obecná sociologická teorie, a proto je také širší než filozofie. Ve všech svých součástech a úrovních musí vycházet a opírat se o marxistickou filozofii.“ (s. 69—70)

První kapitola končí poznámkou o vztahu marxistické sociologie k dalším součástem marxismu-leninismu, k politické ekonomii a vědeckému komunismu.

V druhé kapitole se autor zabývá metodologickým významem materialistické dialektiky pro sociologii. Podrobně analyzuje dialektický materialismus jako teorii sociálního vývoje a jako teorii sociálního poznání. Kapitolu uzavírá pasáží o dialektice v poznávacím procesu marxistické sociologie.

Je zde mimo jiné přínosná pasáž kriticky pojednávající o některých buržoazních teoriích. Autor se věnuje kritice „strukturálního funkcionalismu“, „sociálního konfliktu“ (R. Dahrendorf, L. A. Coser) a teorií „stadií ekonomického růstu“ (W. Rostow). Rozebírá i tzv. „Frankfurtskou školu“ (H. Marcuse, G. Gurvitch a další).

Při posuzování dialektiky jako teorie sociálního poznání považuje za jeden z nejdůležitějších problémů vztah subjektivních a objektivních faktorů. Při této příležitosti zdůrazňuje obtížnost práce sociologa, která spočívá v úsilí odhalit objektivní a subjektivní faktory života společnosti v jejich vzájemných vztazích, a to s maximálně možnou přesností.

Vysvětluje marxistické stanovisko k subjektivnímu poznání a uvádí, že v marxistické sociologii se pojem „subjektivní“ používá především pro označení toho, co závisí na vědomí člověka, na rozdíl od objektivního, které na vědomí nezávisí.

V této souvislosti se zabývá i problémem „zainteresovanosti“ výzkumníka na sociologickém výzkumu, tj. jeho postojem k stanovení cílů výzkumu a interpretaci výsledků. Dokazuje nutnost třídního přístupu k vědecké činnosti vůbec a falešnost buržoazní vědy, která se často vydává za „nadtrídní“ a „objektivní“.

Poukazuje i na snahy buržoazních vědců „odideologizovat“ vědu. Naproti tomu zdůrazňuje, že marxistická dialektika, marxistická sociologie a celá marxistická věda plně vycházejí z třídní a vědecké filozofie marxismu, která je zároveň i nejdůležitější ideologickou zbraní dělnické třídy v jednotlivých zemích a jejich komunistických a dělnických stran.

Závěr druhé kapitoly věnuje autor dialektice poznání v sociologii, její logické funkci. Zabývá se rozborem vztahů formální a dialektické logiky. Dialektickou logiku považuje za neoddelitelnou část materialistické dialektiky, která se k ní chová jako část k celku. Se zákony formální logiky pak marxistická sociologie pracuje z pozic marxistické dialektiky.

V této souvislosti kritizuje subjektivistický přístup k vědomí, který je typický pro eklektiku a sofistiku. Problematiku vhodně doplňuje kritikou buržoazní „teorie faktorů“, „technického determinismu“ a dalších (W. Rostow, D. Bell).

Kriticky vystupuje proti přejímání pojmů z buržoazní sociologie, nejsou-li přehodnoceny a není-li vědecky vymezen jejich marxistický obsah. Konkrétně uvádí pojmy „sociální prostor“, „sociální čas“ a „vědomí mas“, které se objevují i v marxistické sociologické literatuře bez přesného vymezení obsahu.

Poslední kapitola první části publikace je zaměřena na vztahové otázky mezi dialektikou, sociologií a tzv. globálními problémy současnosti. Autor vychází ze skutečnosti, že v posledních desetiletích se prognózování procesů zásadního, globálního rozvoje posunulo za rámec jednotlivých společenských věd a dostává stále komplexnější a tím i sociologický charakter.

Za globální považuje komplex problémů, které vznikají ve společnosti v podmínkách nastupující vědeckotechnické revoluce. Dále sem počítá i vývojové těžkosti bývalých koloniálních zemí, problémy výživy obyvatelstva, surovinové, energetické a ekologické problémy. Za nejpodstatnější globální problém považuje udržení světového míru a soužití systémů s různým společenským zřízením.

Dokazuje chybnost přístupů k řešení globálních problémů, která je typická pro představitelé tzv. „Římského klubu“, sdružujícího skupinu vědců, politiků a hospodářských magnátů především z vyspělých kapitalistických zemí. Konkrétně se ve studii zabývá kritikou teorií D. Meadowse, M. Mesaroviče — E. Pestela a I. Tinbergena, kteří sice k řešení základních otázek lidstva přistupují různě, vždy však z buržoazních hledisek. Oprávněně jim vytýká, že na krizové situace ve společnosti se dívají vždy pouze z hlediska jejich konkrétního vzniku a nehodnotí je jako objektivní proces, který je produktem podmínek vycházejících z historického vývoje. Dále je pro tuto skupinu buržoazních vědců typické, že při hodnocení situace a zvláště při vlastním řešení krizových situací a problémů vylučují úlohu třídního boje v kapitalistických a rozvojových zemích.

Proti buržoazní teorii staví autor marxistický přístup, který vychází z faktu, že řešení globálních problémů je možné jen při změně společenských vztahů, změně sociálního systému, to konkrétně znamená zespolečenštění výrobních prostředků, přechod ke komplexně řízené ekonomice. To však je možné jen na základě zrušení třídního antagonismu, socialistickou revolucí a přeměnou kapitalistické společnosti v socialistickou.

M. N. Rutkevič podtrhuje stanovisko komunistického a pokrokového hnutí, zdůrazňujícího, že k nejdůležitějším problémům současnosti patří naléhavá potřeba uchovat a upevnit mír v celosvětovém měřítku. Otázkami války a míru se autor ve studii zabývá především z filozofických a sociologických aspektů.

Podává přehlednou kritiku buržoazní vědy a teorií v této oblasti a poukazuje na jejich souvislost s politickou činností kapitalistických států. Vysvětluje marxistický přístup k řešení této základní otázky lidstva na praktické činnosti komunistických stran a **politickém působení socialistických zemí a dokumentuje jej zvláště závěry sjezdů KSSS.**

Druhá část této podnětné publikace je věnována dialektice sociálního rozvoje sovětské společnosti a klade důraz na využití možností marxistické sociologie při řešení praktických úkolů.

V první kapitole této části M. N. Rutkevič aplikuje teoretické přístupy dialektického materialismu a sociologie na řešení konkrétních úkolů rozvoje sovětské společnosti a ukazuje, jak je tato problematika řešena v dokumentech KSSS.

*V této souvislosti je zajímavé a pro československou veřejnost podnětné shrnutí dosa-
vadních přístupů a zkušeností ze sociálního plánování na jednotlivých stupních řízení
sovětské společnosti.*

*Na problematiku sociálního plánování logicky navazuje kapitola zabývající se sociál-
ní strukturou sovětské socialistické společnosti a směry jejího rozvoje.*

*M. N. Rutkevič se v ní zabývá vymezením sociální struktury a seznamuje čtenáře
s vývojem názorů na tuto problematiku v marxistické vědě. Zároveň kriticky posu-
zuje buržoazní řešení sociální struktury, pro něž je zvláště typický strukturálně funk-
cionální přístup. Kapitulu uzavírá popisem vývoje a současného stavu sociálně třídní
struktury v SSSR.*

*Závěrečná kapitola publikace je zajímavým příspěvkem k problematice socialistického
způsobu života. Autor soudí, že „způsob života můžeme vymezit jako souhrn podstat-
ných rysů, charakterizujících činnost národů, tříd, sociálních skupin a osobností v pod-
mínkách určité společensko-ekonomické formace“ [s. 298].*

*Po vyjasnění marxistického stanoviska k problematice socialistického způsobu života
se zabývá často diskutovaným vlivem způsobu života na formování osobnosti člověka.
Podrobně rozebírá přístupy a konkrétní požadavky, které si klade sovětská společnost
při výchově a rozvoji občana socialistické společnosti. Závěrečnou kapitolu stručně uza-
vírá pohledem na některé kvalitativní a kvantitativní charakteristiky způsobu života.
K těm mimo jiné řadí charakteristiku sociálních vztahů, vztahy mezi národy a národ-
nostmi, internacionalismus, sociální optimismus a další.*

*Studie Dialektika a sociologie je přínosem pro rozpracování vztahových otázek dia-
lektického materialismu k marxistické sociologii. Přístupnou formou umožňuje pocho-
pení marxistické metodologie a její aplikaci v marxistické sociologii. Velmi užitečná je
i přehledná kritika buržoazních teorií podaná v jednotlivých kapitolách v souvislosti
s řešenou problematikou. Předpokládáme, že práce M. N. Rutkeviče neujde pozornosti
širší, zvláště pak sociologické veřejnosti.*

Zdeněk Cecava

Rabočij klass v uslovijach naučno-techničeskoj revolucii (Dělnická třída v podmín- kách vědeckotechnické revoluce)

Moskva, Nauka 1979, 309 s.

*Recenzovná publikace je kolektivní monografií (hlavní redaktoři V. I. Usenin a
V. V. Krevněvič) a je výsledkem několikaleté práce výzkumníků především z Ústa-
vu mezinárodního dělnického hnutí AV SSSR v Moskvě. Monografie byla připrave-
na na základě sovětských dat z velkého mezinárodního srovnávacího výzkumu
Automatizace a průmysloví dělníci.(1) Iniciátorem myšlenky uskutečnit mezinárod-
ní srovnávací výzkum, který by sledoval sociální důsledky zavádění automatizace
ve vybraném průmyslovém odvětví v různých zemích dvou protikladných společen-
ských systémů byl právě Ústav mezinárodního dělnického hnutí v Moskvě. Takový vý-
zkum se potom uskutečnil v sedmdesátých letech. Jeho cílem bylo především: a)
získat údaje o sociálních důsledcích automatizace v různých zemích; b) odhalit záko-
nité důsledky vědeckotechnických inovací a odlišit je od působení dalších faktorů,
zvláště sociálně ekonomického systému; c) poznat zvláštnosti zkoumaných jevů
v socialistických zemích.*

*V SSSR se v posledním období věnuje prvořadá pozornost otázkám vlivu vě-
deckotechnického pokroku, zvláště automatizace, na likvidaci existujících rozdílu*

(1) Uvedeného výzkumu se zúčastnily výzkumné kolektivy z 15 zemí, mezi nimi
bylo také Československo, a na stránkách Sociologického časopisu byly z tohoto vý-
zkumu publikovány některé materiály, například Charvát, F. — Řehák, J. — Tuček,
M.: *Dělník v procesu měnění se techniky*. 1977, č. 6; Usenin, V. I. — Nočevnik, M. N.:
Automatizace a průmysloví dělníci. 1974, č. 1; Maslov, V. I. — Hudeček, J.: *Účast
dělníků na řízení socialistické výroby v SSSR a ČSSR*. 1979, č. 2.

mezi fyzickou a duševní prací, a otázkám formování mnohostranně rozvinuté osobnosti člověka v období vědeckotechnické revoluce.

Recenzovaná monografie má osm kapitol a zahrnuje všechna podstatná témata související se sociálními otázkami automatizace. Ústřední místo zaujímá tematika analýzy změn v charakteru a obsahu práce v důsledku zavádění automatizace, dále účast pracujících na řízení a práce odborových organizací na závodech, to vše v souvislosti s technologickým pokrokem.

První kapitola je věnována *teoretickým a metodologickým problémům výzkumu sociálních důsledků automatizace*. Autoři zdůrazňují, že vědeckotechnický pokrok nepůsobí na sociální život společnosti přímo, ale zprostředkovaně. Změny, k nimž dochází v systému strojů a pracovních předmětů, vedou k přerozdělení funkcí mezi stroji a lidmi. Výsledkem toho jsou změny v obsahu a charakteru práce, které jsou spojeny s určitými sociálními důsledky. Při přípravě výzkumného projektu probíhaly v mezinárodním výzkumném kolektivu diskuse právě k otázkám chápání podstaty automatizace a automatizované práce. Tak například pojmu automatizace, který nebyl chápán jednoznačně, bylo věnováno několik mezinárodních zasedání zúčastněných skupin. Nakonec bylo přijato kompromisní řešení v poměrně jednoduché operacionalizaci tohoto pojmu pro potřeby výzkumného šetření: Automatizovaná práce byla tedy chápána jako práce, kde většinu výrobních operací vykonávají stroje bez bezprostřední účasti člověka, zatímco neautomatizovaná pracovní postupy obsahují řadu operací vykonávaných jednak strojem s bezprostřední účastí člověka, jednak přímo pracovní postupy tzv. ruční:

Významným momentem je zde rozlišení „hraničních“ bodů mechanizace a automatizace. V marxistickém pojetí je přechod od mechanizace k automatizaci chápán jako proces, kdy pracovní funkce člověka přebírá technika a kdy dochází k hlubokým kvalitativním přeměnám v technologii výroby; současně se člověk osvobozuje od bezprostřední účasti ve výrobním procesu, tzn. stává se jeho dohlížitelem a reguluje tento proces.

Důležitou otázkou, která byla předmětem mnoha diskusí, byla socialistickými zeměmi navrhovaná hypotéza o rozhodujícím vlivu sociálně ekonomického a politického systému země na zavádění a vývoj automatizace, jakož i na její sociální důsledky. Byla posléze prosazena jako hlavní výzkumná hypotéza.

Socialistická společnost — na rozdíl od kapitalistické, kde zavádění automatizace se uskutečňuje pouze na základě technicko-ekonomických rozpočtů — je při zavádění automatizace motivována více faktory. Hlediska ekonomická jsou spojována s řešením důležitých sociálních problémů, jako jsou např.: omezování sféry těžké manuální práce, změny v charakteru a obsahu práce a překonávání existujících rozdílů jak uvnitř dělnické třídy, tak i mezi dělnickou třídou a inteligencí.

Osou celé monografie je *druhá kapitola*, věnovaná *analýze základních tendencí ve změnách v obsahu a charakteru práce a pracovních podmínek*. Podává vcelku jednoznačné vymezení pojmů „charakter práce a obsah práce“. Charakter práce je v širokém smyslu chápán jako kategorie sociálně ekonomická a jako takový je určen společenskou dělbou práce v daných sociálně ekonomických podmínkách. V kapitalismu se společenská dělba práce projevuje v tom, že jednotlivé druhy pracovních činností jsou pevně spojeny s určitými třídami a sociálními skupinami. Dělba práce v socialistické společnosti není spojena s třídním antagonismem, ale existují rozdíly ve společenské organizaci práce. Proto se charakter práce v socialismu stává jedním z podstatných třídotvorných znaků. Ve výzkumu *Automatizace a průmysloví dělníci* byl charakter práce používán především jako zobecněné chápání principiálních kvalitativních charakteristik funkčního obsahu práce dělníka, zvláště pak jako rozdíl práce fyzické a duševní.

Obsah práce je spojen s technologickým základem dělby práce, určeným vztahem materiálně technické báze výroby a organizace práce. Rozdíly v obsahu práce se projevují jako rozdíly v úrovni kvalifikace jednotlivých profesí. „Obsahem práce se rozumí souhrn pracovních funkcí pracovníka, jeho kvantitativní a kvalitativní určení, podmíněné technikou a technologií výroby, organizací práce a kvalifikovaností pracovníka“. Přitom autoři pracovními funkcemi rozumí činnosti, které je člověk povinen uskutečnit v pracovním procesu. Materiální základnou změn funkčního obsahu práce je technický pokrok, který přetváří materiální bázi výroby, bezprostředně působí na dělbu a přerozdělení pracovních funkcí a operací mezi člověkem a technikou a zprostředkovaně, přes organizaci práce, ovlivňuje dělbu pracovních funkcí mezi pracujícími různých profesí. Změny v obsahu těchto funkcí samy určují profil každé jednotlivé profese.

Při sledování objektivních předpokladů změn v obsahu práce bylo sledováno a kolik automatizovaných provozů ve čtyřech závodech automobilového průmyslu a výsledky byly vzájemně srovnávány.

Získaná data ukázala, že zavedením automatizované výroby se snížil více než dvojnásobně podíl dělníků-operátorů, ale skoro třikrát vzrostl počet seřizovačů a čtyřikrát více vzrostl počet opravářů. Objevila se kromě toho nová skupina dělníků: seřizovači-operátoři. V jejich činnosti jsou současně zastoupeny jednoduché i složité operace a jejich práce se tím stává různorodou a obsažnou.

Výzkum umožnil také vypracovat typologii dělníků pracujících v neautomatizovaných a v automatizovaných provozech. Ukazuje se, že dochází k *integraci profesí*. Vysoká automatizace totiž nejen ukončuje dělení profesí na úzké specializace, ale podmiňuje jejich slučování na vysoké úrovni (to je zejména typické pro profese operátorů a seřizovačů: v neautomatizovaných provozech existují mezi jejich pracovními rozdíly, v automatizovaných provozech tyto rozdíly mizí).

Široce jsou dále rozebírány konkrétní změny v obsahu práce. Rozdíly v obsahu práce dělníků v provozech s různou úrovní mechanizace a automatizace výrobního procesu se projevují v ukazatelích charakterizujících kvalitativní a kvantitativní změny jednotlivých obsahových úrovní. (Za kvalitativní charakteristiky obsahu práce jsou mimo jiné považovány: stupeň složitosti práce, stupeň různorodosti, tvůrčí povaha a samostatnosti práce).

Dále jsou v této kapitole analyzovány potřeby vzdělání a kvalifikace dělníků (je zde mj. zdůrazněn fakt, že nepřetržitý růst vzdělanostní úrovně dělníků, zvyšování úrovně jejich profesionální přípravy začíná v současné době předstihovat tempo rozvoje automatizace, což vyžaduje změny v dělbě práce v automatizovaných a neautomatizovaných provozech), otázky akceptace změn v obsahu práce dělníky samými (zdá se, že operátoři, seřizovači atd. zvláště oceňují růst duševních nároků na práci a zvyšování její intelektové náročnosti) a dále otázky zlepšování pracovních podmínek v důsledku zavádění automatizované výroby.

Důležitým aspektem při zavádění technologických změn je *spolupráce mezi vedením závodů, odborovou organizací a dělníky*. Těmto problémům je věnována *třetí kapitola* monografie.

Technologické inovace s sebou přinášejí problémy rekvalifikace, změnu pracovního místa, problémy adaptace na novou, neznámou techniku a sociální prostředí. V podmínkách kapitalismu vedou proto odbory a jiné dělnické organizace úporný boj za demokratickou kontrolu nad procesem modernizace výroby. Požadují plánované zavádění nové techniky, vyžadují účast při řešení těchto otázek atd. Hlavním motivem jejich zájmu je existence reálného nebezpečí ztráty zaměstnání v důsledku modernizace výroby.

V socialismu naopak technologické inovace slouží nejenom ke zvyšování efektivity výroby, ale jsou i prostředkem ke zlepšování celkového postavení pracujících. Výsledky z výzkumu v sovětských závodech jasně ukazují, že vedení závodů spolu s dělníckými organizacemi realizují předem složité přípravné práce, aby se předšlo nežádoucím důsledkům technologických změn. Otázky zavádění nové techniky řeší vedení závodů za účasti stranických, odborových a mládežnických organizací. Nová technologie je zaváděna až po předchozím posouzení a souhlasu dělníků (resp. jejich zástupců). V každém podniku je rozpracován pětiletý plán zavádění technologických inovací a jeho znění znají zástupci odborů. Prakticky všichni dělníci v sovětských závodech v této souvislosti při výzkumu uváděli, že i po zavedení automatizované výroby mají zajištěnou práci a že v případě přechodu na jiné pracovní místo budou vykonávat práci, která je plně uspokojí.

Součástí *třetí kapitoly je analýza důsledků technologických změn na závodech*. Je zřejmé, že automatizace má velký vliv především na profesionální faktory; mění se i sociálně ekonomické faktory, ale ty podstatně méně. Autoři na základě mínění dělníků shrnují, že práce v automatizovaných provozech

1. zvyšuje stupeň účasti dělníků na řízení výroby,
2. nesnižuje význam odborové organizace,
3. přináší širší perspektivy mládeži (rozšiřuje sféru výběru profesí, umožňuje zvyšovat kvalifikaci a získávat zajímavou práci),
4. snižuje fyzickou námahu práce a zvyšuje duševní náročnost práce,
5. zvyšuje spokojenost s prací.

Přínosem zvláště pro praxi závodních sociologů či psychologů je *kapitola čtvrtá*, věnovaná *otázkám vztahu automatizace výroby a celkové spokojenosti s prací*. Autoři vycházejí z předpokladu, že zvyšování bohatosti obsahu práce je objektivním před-

pokladem růstu spokojenosti s prací. Faktory, které působí na růst spokojenosti s prací lze rozdělit podle stupně důležitosti zhruba do pěti skupin (od nejvýznamnějších k méně významným): 1. faktory stability práce, vzájemné pomoci a zajímavosti práce, 2. faktory charakterizující bezprostředního vedoucího, 3. mzda, zvyšování kvalifikace, rozvoj schopností a služební postup, 4. pracovní podmínky, 5. „nepřítomnost“ fyzické a duševní náročnosti práce. Znovu se prokázalo, že vyšší spokojenost s prací v automatizovaných provozech není korelována s pracovní mobilitou.

Z hlediska praktického využití je zajímavá i *pátá kapitola* monografie, věnovaná *problémům mezilidských vztahů v průmyslových podnicích*. V její podstatné části jsou rozebírány zvláště neformální aspekty vzájemných vztahů mezi pracovníky v podniku.

V kapitole *šesté a sedmé* jsou analyzovány *problémy účasti sovětských pracujících na řízení výroby* a je posuzován *význam odborových organizací pro rozvoj sociální aktivity pracujících*. Na rozdíl od předchozích dvou kapitol zde nalezneme obecněji pojaté, teoreticky zaměřené pojednání o základních aspektech účasti pracujících na řízení, jakož i vymezení vlastního problému účasti na řízení. V další části jsou pak uváděny konkrétní výsledky z výzkumu v sovětských závodech. Většina dělníků se domnívá, že pracující by se měli a současně se i mohou podílet na rozhodování o všech otázkách činnosti podniku (preferují účast na řízení v širokém slova smyslu). Ukázalo se, že faktory, které hlavně ovlivňují účast na řízení jsou sociálního charakteru a nesouvisí s faktory technologickými. Zavádění technologických inovací ve výrobě nesnižuje možnosti dělníků podílet se na rozhodování.

Osmá kapitola je věnována *vedoucí úloze komunistické strany a rozvoji technologického pokroku v podnicích*. Autoři zdůrazňují, že jednou z nejdůležitějších sfér činnosti stranických organizací v podnicích je snaha rozvíjet vědeckotechnický pokrok ve výrobě a využívat všech jeho možností v zájmu pracujících. Podrobně je zde věnována pozornost formám a metodám práce stranických organizací, otázkám působení stranických organizací na řešení technologických problémů apod.

O recenzované monografii lze vcelku říci, že přináší bohatý materiál k problémům působení vědeckotechnického pokroku na postavení průmyslových dělníků, na obsah jejich práce, na vztah k práci a k životu a definuje úlohu masových organizací pracujících (zvláště odborů) v období zavádění technologických inovací do výroby. Většina uváděných výsledků silně koresponduje s výsledky získanými československým výzkumným týmem na našich průmyslových závodech. (2) Přestože některé dílčí pasáže monografie víceméně pouze popisují dané jevy, je celková práce cenným materiálem, který zachycuje široké spektrum problémů rozvoje sféry práce v období vědeckotechnické revoluce. Výsledky zcela jednoznačně potvrzují hypotézu přijatou v mezinárodním projektu výzkumu o vlivu společensko-ekonomického systému země na procesy a sociální důsledky automatizace.

Jaroslav Hudeček

(2) Viz například publikaci *Naučno-těchničeskij progress i rabočij klass socialističeských stran*. Praha, ÚFS ČSAV 1976.

Konference k řízení sociálních procesů v 7. pětiletce

Velký zájem o otázky řízení sociálních procesů v současné etapě našeho vývoje dokumentovala konference *Řízení sociálních procesů v 7. pětiletce*, kterou z podnětu ústřední odborné sekce řízení sociálních procesů uspořádal ČÚV *Komitétu pro vědecké řízení ČSVTS* — Dům techniky ČSVTS Praha ve spolupráci se sekci sociologie práce, průmyslu a podniku Československé sociologické společnosti při ČSAV a teoretickým časopisem *ÚRO Odbory a společnost* ve dnech 23. a 24. dubna 1981 v Ústředním klubu školství a vědy ROH v Praze.

Cílem konference bylo zhodnotit dosavadní zkušenosti z plnění usnesení federální vlády č. 59 z února 1980 o komplexním přístupu k řízení sociálních procesů s dlouhodobou koncepcí a poradit se o teorii a metodologii řízení sociálních procesů v 7. pětiletce.

Jednání se zúčastnili teoretičtí pracovníci z oblasti společenských věd a řídicí pracovníci z hospodářské sféry. Kromě vystoupení předních našich odborníků byla přínosná i vystoupení zahraničních účastníků ze SSSR, Bulharska a Maďarska.

Úvodní referát na téma *Sociální politika v ČSSR z hlediska závěrů XVI. sjezdu KSČ* přednesl tajemník ÚRO Vladimír Mařík. Zdůraznil v něm, že řešení rozvoje sociální politiky v nejširším pojetí musí odpovídat koncepci rozvinuté socialistické společnosti a usilovat o všestranné vytváření podmínek pro sociální rozvoj kolektivů i jednotlivců, pro rozvoj socialistického způsobu života, přičemž tento rozvoj nemá zahrnovat jen růst životní úrovně, nebo dokonce jen úroveň spotřeby, ale i výchovu člověka a vytváření optimálních podmínek pro jeho realizaci jako spolutvůrce společnosti. Uvedl dále, že sociální rozvoj v nejširším slova smyslu je nejen cílem socialistické společnosti jako prvního stupně komunistické společnosti, ale i významným zdrojem dalšího ekonomického rozvoje. Novým rysem rozvojové etapy v našich podmínkách je i přechod od rozptýleného, živelného, nahodilého řešení otázek tvorby pracovního prostředí a pracovních podmínek k plánovitému a programovému dlouhodobému sociálnímu rozvoji. V tomto smyslu plní svou sociální funkci politika KSČ, dělnická politika, která slouží všem třídám socialistické společnosti, ale i sociální aktivita společenských organizací, zejména odborů. Výsledky sociálního programu strany v 6. pětiletce ukazují, že se navzdory obtížnějším vnitřním i vnějším ekonomickým podmínkám dále upevnil sociální jistoty, zlepšily se životní a pracovní podmínky našeho lidu, vzrostla osobní a společenská potřeba obyvatelstva. V. Mařík uvedl celou řadu konkrétních údajů, které svědčí o těchto skutečnostech. Předpokladem splnění sociálního programu strany v 7. pětiletce je rozvoj tvořivých schopností lidí, jejich společenské angažovanosti a vysoké pracovní odpovědnosti. Proto se v *Hlavních směrech hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR na léta 1981—1985* klade důraz na zvyšování významu odměňování podle množství, kvality a společenského významu práce. Zde připadá významná úloha Revolučnímu odborovému hnutí, které se přihlásilo k podílu odpovědnosti za plnění ekonomických úkolů, za postupné zavádění *Souboru opatření ke zdokonalení soustavy plánování řízení národního hospodářství* do praxe a za realizaci sociálního programu strany.

Velmi konkrétní byl referát náměstka ministra Federálního ministerstva práce a sociálních věcí M. Kyselého, který přednesla H. Šálková. Hlavní pozornost v něm byla věnována náročné sociální inovaci, jakou je *zdokonalení řízení sociálních procesů*. Sociální procesy jsou počínaje 7. pětiletkou v organizacích usměrňovány prostřednictvím pětiletého a ročních plánů přípravy kádrů, personálního a sociálního rozvoje, které jsou neoddělitelnou součástí hospodářského plánu organizací, odborů a resortů. Dalším náročným úkolem je zpracování dlouhodobých programů kádrového, personálního a sociálního rozvoje, které budou neoddělitelnou součástí dlouhodobých programů technicko-ekonomického rozvoje. V souladu se Souborem opatření se s přijetím dlouhodobých programů počítá až v r. 1983. Tím se stanou východiskem především pro zpracování

8. pětiletky. Časový horizont těchto programů je stanovený do r. 1995 s tím, že se předpokládá jeho prodloužení do r. 2000. Způsoby řízení sociálních procesů po r. 1980 se opírají o zkušenosti a výsledky získané v 5. pětiletce, zejména z realizace programů kádrové a personální práce, komplexních programů péče o pracovníky a experimentálně ověřovaných plánů sociálního rozvoje. To byly nástroje, které umožnily podstatně zvýšit tempo sociálního rozvoje, zejména pokud jde o zlepšování pracovního prostředí, růst kvalifikace a vzdělávání pracovníků, ale i rozvoj zdravotní péče v závodech a závodního stravování. V současné době mezi rozhodující oblasti pro plnění cílů vytyčených stranickými a státními orgány patří kvalifikace pracovníků a zabezpečení optimální stabilizace, dále ochrana zdraví spojená se snižováním rizikovitosti práce, její fyzické a psychické namáhavosti, monotónnosti apod., ale i ovlivňování vyšší účasti dělníků na sociálních výhodách, zejména na závodním stravování, lázeňské a rekreační péči apod. Se zdokonalením úrovně kádrové, personální a sociální práce úzce souvisí i vytváření optimálních podmínek pro zabezpečování účasti pracujících na řízení a rozvíjení jejich pracovní a tvořivé iniciativy.

Významným ideologickým příspěvkem konference byl referát zástupkyně ředitele Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ M. Šolcové na téma *Principy a poslání sociální politiky KSČ*, v němž bylo rozebráno pojetí sociální politiky v rámci strategie a taktiky KSČ v minulosti a v současnosti naší socialistické společnosti. Sociální politika KSČ od samého počátku tvořila nedílnou součást třídně určené a obecně pojaté politiky. V etapě boje proti buržoazii sehrálo formulování a prosazování sociálních požadavků dělnické třídy významnou úlohu a plnilo řadu funkcí především v boji za sociální práva, v němž se sjednocovalo hnutí dělnické třídy a rostla jeho ideově politická uvědomělost a zralost. V období boje za národní samostatnost spojovala KSČ v taktice jednotné a lidové protifašistické fronty sociální požadavky s národnostními. Také po r. 1945 a v celé etapě přerůstání národní a demokratické revoluce v revoluci socialistickou se sociální politika KSČ stala významnou součástí třídního boje o politickou moc dělnické třídy. V současné etapě budování rozvinutého socialismu je smysl revolučnosti sociální politiky KSČ v přeměně podmínek života dělnické třídy a všech ostatních pracujících. Samozřejmě úkoly a funkce sociální politiky jsou stanoveny v souladu s dosaženým stupněm rozvoje společnosti, především její ekonomiky. Pro řešení sociálních otázek musí být vytvořeny potřebné ekonomické zdroje. Společnost je schopna řešit problémy sociální povahy pouze v souladu s ekonomickými možnostmi, a nikoli podle nereálných představ a subjektivně motivovaných přání. Současně platí, že ekonomický rozvoj nelze zabezpečovat bez zvažování vlivu a účinnosti jeho sociálních souvislostí a důsledků. Jednostranné rozvíjení a nadřazování čistě ekonomického efektu a ignorování sociálních stránek by mohlo mít nežádoucí konsekvence a mohly by se vytvořit i zábrany společenského vývoje. Proto se součástí řízení ekonomiky stává sociální politika, která je nástrojem řízení sociálních procesů, v nichž primární stránkou je tvorba optimálních podmínek pro společenské uplatnění všech občanů státu a tím i aktivizace různých stránek činnosti každé osobnosti.

Teoretické a metodologické problémy řízení sociálních procesů a úkoly marxistické sociologie bylo téma referátu prof. J. Kohouta, člena korespondenta ČSAV, děkana fakulty řízení VŠE v Praze. Z úvodu, věnovaného stručnému rozboru světových sociologických kongresů v posledním desetiletí, vyplynulo, že zájem sociologické fronty o řízení sociálních procesů je ve světě obecný a neustále vzrůstá, i když důvody tohoto zájmu jsou diferencované podle toho, z jakého společenského řádu onen zájem vyrůstá. V našich podmínkách se zabýváme v první řadě teoretickými a metodologickými otázkami sociálního řízení, plánování a programování v socialistických výrobních vztazích, v socialistických organizacích, městech a oblastech. Jaké úkoly jsou pro společenskou vědu v socialistických zemích v té které etapě neaktuálnější, to formulují komunistické strany na svých sjezdech. Významný dokument *Hlavní směry hospodářského a sociálního rozvoje SSSR na léta 1981–1985 a na období do r. 1990* zdůrazňuje řešení otázek sociální struktury, socialistického životního způsobu a harmonického rozvoje osobnosti. V dokumentu *Hlavní směry hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR na léta 1981–1985* se explicitně zdůrazňuje úloha pracovních kolektivů a prohlubování plánování jejich sociálního rozvoje. Je proto zřejmé, že jednou z hlavních front, již bude muset marxistická sociologie věnovat systematickou pozornost, je řízení a plánování sociálních procesů. Potřeba rozšířit časový horizont až do r. 2000 vyvolá poptávku po dlouhodobých sociálních prognózách. Zatímco šestá pětiletka byla v sociologii pětiletkou sociálních analýz, sedmá pětiletka bude zřejmě pětiletkou sociálních prognóz. Naši teoretickou frontu by významně obohatily sekundární analýzy, vyhodnocení dosavadních sociálních analýz, umožňující zachytit širší zákonitosti, a tak i touto cestou vykročit k sociálním prognózám. Dosavadní praxe rovněž dostatečně prověřila nutnost stále užší spolupráce sociologů se specialisty pro výpočetní techniku, bez níž je svět sociálních informací

nezvládnutelný. Řešení úkolů, které stojí před sociologií v 7. pětiletce, nepochybně povede k dalšímu prohlubování spolupráce s psychologickou frontou v oblasti výzkumu sociálně psychologického klimatu v pracovních kolektivech a institucích, v oblasti rozvoje iniciativy kolektivů i jednotlivců, v oblasti výzkumu veřejného mínění, podmínek harmonického rozvoje osobnosti, regulace a seberegulace v kolektivech atd. Je evidentní, že pro řízení sociálních procesů má základní význam marxistická sociální psychologie.

F. Kutta (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) podal *informaci o základním výzkumu v oblasti plánování a řízení sociálních procesů*, který probíhá od počátku sedmdesátých let jako součást hlavního úkolu státního plánu základního badatelského výzkumu v ČSSR a od r. 1975 i v rámci činnosti XVI. problémové komise pro mnohostrannou spolupráci akademií věd socialistických zemí v pracovní skupině *Sociální plánování a prognózování*. Tento výzkum je svou povahou interdisciplinární a jeho efektivnost je přímo závislá na spojení s praxí. Složitost a náročnost problematiky způsobuje, že úkol není řešitelný bez rozsáhlé mezinárodní spolupráce. ČSAV je koordinátorem tohoto výzkumu, který představuje nejvyšší formu stálé mezinárodní spolupráce mezi šesti zúčastněnými socialistickými zeměmi — BLR, ČSSR, MLR, NDR, PLR a SSSR. Výzkum prošel dvěma etapami a vstupuje do své druhé pětiletky. Úkolem první etapy bylo získat přehled o rozvoji teorie a praxe sociálního plánování a prognózování všech zúčastněných zemí. Ve druhé etapě se pozornost soustředila na propracování jednotlivých problémů, z nichž prvním je budování informační základny a systému ukazatelů sociálního plánování a prognózování a druhým je sociální plánování měst a územních celků. V 7. pětiletce se jak vnitrostátní, tak mezinárodní výzkum soustředí za prvé na řešení problematiky sociálních norem a normativů, za druhé na vypracování metodologie komplexního modelování sociálních procesů, včetně využití automatizovaných systémů řízení, za třetí na metodologii a metodiku plánování měst a územních celků a za čtvrté na vypracování principů systémového přístupu k plánovitému řízení sociálních procesů.

M. Nebeský (Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha) v referátu *Ekonomický výzkum a sociální plánování v ČSSR* velmi zevrubně informoval o výzkumných úkolech ústavu v oblasti sociálního plánování. Již v letech 1973—1975 pracoval ústav na výzkumném úkolu *Metodika plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů v průmyslových podnicích*. Výzkum sociálního plánování na úrovni socialistických organizací v letech 1976—1980 byl soustředěn do stěžejního úkolu *Plánování a řízení sociálního rozvoje kolektivů organizací a rozvoj osobnosti člověka*. V plánu na léta 1981—1985 výzkum pokračuje a předpokládá se jeho vyústění do návrhu na uplatnění metod posuzování sociálně ekonomické efektivnosti v podnicích. Státní plán ekonomického výzkumu na léta 1981—1985 obsahuje tři hlavní úkoly k problematice sociálního rozvoje pracovních kolektivů: *Řízení sociálních procesů ve výrobních hospodářských jednotkách, Sociální rozvoj pracovních kolektivů — věcné okruhy a vývojové tendence, Efektivnost sociálního rozvoje pracovních kolektivů*.

V referátu na téma *Plánování sociálního rozvoje územních celků v 7. pětiletce* uvedl J. Mihalik (Vysoká škola ekonomická, Bratislava), že plánování sociálního rozvoje v rámci jednotného plánu sociálně ekonomického rozvoje nachází svoje optimální uplatnění a poslání právě v podmínkách územních celků. Toto zaměření bylo stimulováno potřebou propojit plánování sociálního rozvoje kolektivů podniků s územním hlediskem, bylo rozpracováno v souvislosti s diskusí o rozvíjení socialistického způsobu života v podmínkách územního rozvoje a s úvahami o lepším využívání sociálních faktorů rozvoje v územním průřezu a v období 7. pětiletky vyústilo v programy a plány kadrového, personálního a sociálního rozvoje. Současně se uskutečňují experimenty s plánováním sociálního rozvoje územních celků (okresů, měst — Tachov, Trutnov, Trnava, Plzeň, Hradec Králové, Ústí nad Labem, Bratislava).

Jako první ze zahraničních hostů vystoupil prof. V. R. Polozov (Ústav sociálně ekonomických problémů Akademie věd SSSR, Leningrad) s referátem *Řízení sociálních procesů v SSSR ve světle usnesení XXVI. sjezdu KSSS*. Uvedl v něm, že všestranně teoreticky a politicky zdůvodněný program ekonomického a sociálního rozvoje SSSR v osmdesátých letech je vyjádřen v materiálech XXVI. sjezdu strany a zkonkretizován v *Hlavních směrech hospodářského a sociálního rozvoje SSSR na léta 1981—1985 a na období do r. 1990*. V těchto materiálech je rozvinuta celistvá vědecká koncepce zralého socialismu, zahrnující celý komplex problémů ekonomického, sociálně politického a duchovního rozvoje socialistické společnosti v současné etapě. Plánovité usměrňování sociálně třídní struktury, zdokonalování socialistického způsobu života a vytváření podmínek pro všestranný rozvoj osobnosti jsou určujícími momenty zaměření sociálního rozvoje v etapě zralého socialismu. Zvyšuje se úloha základních hospodářských a sociálních buněk — pracovních kolektivů — v řízení sociálních procesů. Praxe sociálního pláno-

vání se začala v mnoha směrech rozvíjet zejména v letech 9. a 10. pětiletky. Plánování sociálního rozvoje zahrnuje desítky tisíc pracovních kolektivů, vznikly první experimentální plány sociálního rozvoje jednotlivých svazových a republikových ministerstev, rozvinulo se sociální plánování ve městech a v oblastech. Ústava SSSR upevnila vzor komplexního ekonomického a sociálního plánování jako určující princip řízení celého systému organizace společnosti. Usnesení ÚV KSSS a rady ministrů SSSR z 12. července 1979 vytyčilo úkol pozvednout řízení sociálních procesů na kvalitativně novou úroveň. V závěru prof. Polozov uvedl, že v oblasti vědeckých výzkumů je třeba se v současné pětiletce zaměřit zejména na teoretické a aplikované výzkumy zákonitostí sociálního rozvoje, mechanismu jejich působení a využití v systému řízení a plánování.

Druhý zahraniční referát přednesl B. Chadžimitov (Institut sociálního řízení při ÚV BKS, Sofia) na téma *Plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů v Bulharské lidové republice*. Zaměřil se na některé metodologické problémy, které souvisí s principy, obsahem a strukturou plánů sociálního rozvoje pracovních kolektivů v Bulharsku, a to v organické spjatosti s předmětem sociologie a s desetiletými sociologickými výzkumy pracovních kolektivů v Bulharsku. Uvedl, že jen sociologický přístup umožňuje formovat jednotné integrální cíle sociálního plánování v pracovních kolektivech. Marxisticko-leninská sociologie je též určena k prognózování změn v sociální struktuře společnosti, v charakteru práce a života, v životním způsobu, v duchovních potřebách a v kulturní úrovni různých skupin obyvatelstva. B. Chadžimitov rozebral dále potřeby výrobního kolektivu jako základ sestavení plánu sociálního rozvoje, a to především potřebu pracovních sil, dále potřebu lepších sociálně pracovních a životních podmínek, potřebu příjmů, potřebu duchovní kultury, potřebu účastnit se na řízení podniku a další potřeby členů výrobního kolektivu související s rozvojem osobnosti. Pro 8. pětiletku (1981–1985) byl XII. sjezdem BKS stanoven tento sociálně ekonomický úkol: pokračovat v komplexním uspokojování potřeb lidu na základě intenzifikace národního hospodářství, důsledně uplatňovat nový ekonomický přístup ve všech sférách společenského života (hledání správnějšího vztahu mezi centralismem a decentralismem, vstřícné plánování, organizace práce v četách na zásadě úplného chozrasčotu a rentability, zvýraznění úlohy společenských fondů spotřeby při rozvoji ekonomiky, při realizaci sociální a kulturní politiky a při zvyšování životní úrovně národa, zvyšování ekonomické a sociální efektivity využití společenských fondů spotřeby) a dále zdokonalovat socialistické společenské vztahy.

Třetím referujícím ze zahraničí bylo J. Andics (Vysoká škola stranická ÚV MSDS, Budapešť), který přednesl referát *Koncepce řízení sociálních procesů v Maďarské lidové republice*. Uvedl v něm, že po diskusích na konci šedesátých a na začátku sedmdesátých let je dnes sociální plánování považováno za důležitý, v mnoha směrech dokonce rozhodující nástroj řízení společenských procesů. Umožňuje přihlížet k ekonomické a společenské (sociální) efektivitě, jež nemohou být v každém případě a jednou provždy v souladu. Kritériem sociální efektivity, a tím i sociálního plánování, nemůže být bezrozpornost společenských procesů, nýbrž možnost plynulého řešení vzniklých rozporů. Sociální plánování, usilující o sociální efektivitu, je tak planovací činnost, která vyvolává soustavné napětí a konflikty a zároveň je soustavně řeší. Sociální plánování se tedy snaží jak o realizaci, tak i o omezení ekonomické efektivity. Ze závěrů XII. sjezdu Maďarské socialistické dělnické strany, ze zákona o 6. pětiletém plánu (1981–1985) a z dlouhodobého plánu na období 1981–2000 vyplývá, že i přes zhoršené podmínky (vzhledem k procesům ve světovém hospodářství a zdražení energetických zdrojů) se počítá s vyšší sociální efektivitou plánování v Maďarsku. Současné hospodářské potíže se neřeší na úkor obyvatelstva, ale na úkor hospodářských jednotek. K nejdůležitějším krokům v sociální sféře patří zavedení 5denního pracovního týdne, rychlá bytová výstavba, zvýšení investic ve zdravotnictví a růst výdajů na domácnost a na kulturní potřeby obyvatelstva. Závažné jsou změny v metodologii a metodice plánování. Po prvé v historii maďarského plánování sám zákon o plánu předpokládá eventuelní nutnost jeho změny. Těžiště plánu nemá spočívat ve stanovení konkrétních objemů, ale v konkrétních programech postupu. Dlouhodobý plán počítá se třemi vývojovými alternativami, které jsou vzájemně vyrovnané. Otevřenost sociálního plánování předpokládá, že se v procesu stanovení plánových cílů a určování programů postupu mohou naznačit i alternativní vývojové směry, které vyplývají z rozdílných zájmů různých společenských skupin.

V rámci vědeckých sdělení přednesl M. Tomšík (Vysoká škola ekonomická, Praha) svůj příspěvek *K řízení sociálních procesů v hospodářských organizacích v 7. pětiletce*. Zaměřil se na úkoly v oblasti řízení sociálních procesů v souvislosti s postupným zaváděním *Souboru opatření ke zdokonalení soustavy plánovitěho řízení národního hospodářství po r. 1980*, s nímž souvisí kvalitativní změny v nástrojích plánovitěho řízení

sociálních procesů. Těmito nástroji se stávají jednak programy kádrového, personálního a sociálního rozvoje, jednak pětileté a roční plány přípravy kádrů, personálního a sociálního rozvoje. Především jde o určité žádoucí změny ve vývoji profesních a kvalifikačních struktur pracovníků, ale i o plánovitý pohyb pracovníků. V souvislosti s realizací Souboru opatření je třeba počítat s nutností adaptace pracovníků a celých pracovních kolektivů na změny v rozsahu, zaměření a normativní základně práce. Strategická konceptce hospodářského a sociálního rozvoje přijatá XVI. sjezdem KSČ předpokládá i určité změny v zaměření účasti pracujících na řízení a v rozvíjení jejich aktivity a iniciativy, jež jsou nevyhnutelnými předpoklady pro uplatnění vstřícného plánování.

S dalším vědeckým sdělením na téma *K úkolům a přístupům v plánování sociálního rozvoje územních celků* vystoupil M. Illner (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Zaměřil se na tři nejdůležitější činitele plánování sociálního rozvoje územních celků v období 7. pětiletky: za prvé na podmínky a úkoly celospolečenského hospodářského a sociálního rozvoje na léta 1981–1985, jak byly analyzovány a vytyčeny na XVI. sjezdu KSČ, za druhé na zásady, úkoly a metody plánovitého řízení sociálního rozvoje organizací, jak byly nově konkretizovány pro období 7. pětiletky v metodických pokynech pro vypracování programů kádrového, personálního a sociálního rozvoje a na ně navazujících plánů, a za třetí na nové poznatky a zkušenosti získané v praxi plánování sociálního rozvoje územních celků.

Prof. V. Čech (Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň) se ve svém příspěvku *Průprava inženýrů k řízení sociálních procesů* zabýval závažným problémem nedostačené společenskovední průpravy budoucích inženýrů na vysokých školách technických. Rozebral přitom význam této průpravy, zejména v oblasti sociologie, psychologie, ergonomie apod., pro práci inženýra s kolektivem a pro cílevědomé řízení procesů rozvoje tohoto kolektivu. Uvedl, že povaha problémů, které inženýři musí řešit, mluví pro disciplinárnost a interdisciplinárnost inženýrské přípravy.

Východiska tvorby programů a plánů personálního a sociálního rozvoje bylo téma, s nímž vystoupil L. Rýznar (Dům techniky ČSVTS, Pardubice). Zdůraznil některé nutné zásady přípravy a vypracování programů kádrového, personálního a sociálního rozvoje i příslušných prováděcích plánů, zejména cílově programový přístup a perspektivnost, proporcionálnost, provázenost a komplexnost.

L. Hájek (Institut výchovy Českých energetických závodů, Pardubice) věnoval pozornost významnému tématu, jakým je *Úloha společenských organizací při zdokonalování plánovitého řízení kádrového, personálního a sociálního rozvoje průmyslového podniku*. Rozebral tři oblasti, v nichž se realizuje účast společenských organizací na sociálním řízení v podniku: 1. oblast přípravy kádrů, 2. oblast personálního rozvoje a 3. oblast sociálního rozvoje.

Ve společném referátu *Technické prostředky řízení sociálních procesů* objasnil V. Pernica a Z. Dráb (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) tři základní roviny vztahu výpočetní techniky k sociálnímu plánování: rovinu společenských souvislostí automatizovaných systémů řízení, která má charakter obecných problémů a vymezuje základní přístupy k řešení všech ostatních otázek; rovinu sociálních aspektů zavádění nové techniky a nových funkčních prvků do řídicích systémů; rovinu využití výpočetní techniky k řešení vlastních problémů sociálního řízení a plánování.

Závěrečný příspěvek věnovali autoři M. Filka a M. Vítek (Vysoká škola chemicko-technologická, Pardubice) tématu *Modelování sociálně ekonomických jevů a procesů*. Uvedli některé dosavadní poznatky o sociálně ekonomických systémech, které je nutno při modelování respektovat, a skupiny modelů sociálních jevů a procesů, jimž věnovali pozornost ve svém výzkumu. Zdůraznili, že modelování sociálních jevů a procesů vyžaduje nejen nové „vzorové postupy“, ale především výrazný obrát v myšlení řídicích pracovníků a jejich novou teoreticko-metodologickou výzbroj z oblasti vědecké teorie a metod řízení. (1)

Libuše Lišková

[1] Úplné texty přednesených referátů jsou uveřejněny v časopise *Odbory a společnost* č. 5/1981.

Z obsahu č. 1/1982 časopisu

SOCIOLOGIA,

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislavě

L. Abrahám: XVI. zjazd KSČ a úlohy odborov na Slovensku; *F. Charvát:* Špecifický vývoj sociálno-triednej štruktúry ČSR a SSR v etape výstavby rozvinutého socializmu; *O. Moncman:* Iniciatíva pracujúcich, nevyčerpatelný zdroj spoločenského bohatstva; *M. Derco:* BSP a formovanie socialistického spôsobu života; *I. Žáčik:* Výchovné poslanie odborov v rozvinutej socialistickej spoločnosti; *P. Paška:* Kultúrna úroveň a aktivity pracujúcich na Slovensku; *M. Ludrovská:* Odbory a starostlivosť o pracujúcich; Rozhľady; Zo sociologických výskumov; Z vedeckého života; Recenzie.

Z obsahu č. 1/1982 časopisu

SOCIOLOGIČESKIJE ISSLEDOVANIIJA,

vydávaného Akademií vied SSSR v Moskvě

V. Z. Rogovin: Vzťahy rozdeľovania jako faktor intenzifikace výroby; *O. I. Škaratan:* Efektivnost práce a vzťah k práci; *V. D. Patrušev:* Možnosti změn ve využití časových rozpočtů; *I. V. Bestužev-Lada:* Základní etapy rozpracování prognóz (ke komplexní metodice sociálního prognózování); *N. N. Bokarev:* Sociologické výzkumy v činnosti stranických výborů; *I. N. Smirnov:* Sociologické aspekty vztahu sociálního a biologického; *A. I. Kvarčenko:* „Manažerská revoluce“: oddělilo se vlastnictví od kontroly nad výrobou?; Empirické výzkumy; Fakty, komentáře, poznámky; Na pomoc závodnímu sociologovi; Metodika a techniky sociologických výzkumů; Kritika soudobé buržoazní sociologie; Vědecký život; poznámky o nových knihách a recenze.

СТАТЬИ

Чех В.: Социологические аспекты совершенствования системы планового управления экономикой	1
Дворжак И.: Методологические предпосылки моделирования общественного развития. Проблема идентификации системы на объекте	9
Мейер А.: Роль социалистической воспитательно-образовательной системы в воспроизводстве и изменениях социальной структуры	25
Ган Т. - Кал А.: Городской образ жизни в развитом социалистическом обществе	34
Шевчик О.: Буржуазное потребительское общество и проблема рациональных потребностей	49
Горняк В.: Концепция развития науки как инструмент буржуазного реформизма	63

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

Герцманн Я. - Кабрт Я.: К проблематике отказа участвовать в интервью в социологических выборочных обследованиях	74
---	----

РЕЦЕНЗИИ

Томшик М.: Ф. Кутта и колл., Теория и практика социального планирования и программирования в ЧССР (на чешском яз.)	91
Томек И.: В. Чермак, Выборочные статистические обследования (на чешском яз.)	96
Цецева З.: М. Н. Руткевич, Диалектика и социология	99
Гудечек Я.: Рабочий класс в условиях научно-технической революции	102

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

Лишкова Л.: Конференция по управлению социальными процессами в 7-ой пятилетке	106
Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЯ № 1/1982	111
Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ № 1/1982	111

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS—ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskářské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v říjnu 1981. Číslo vyšlo v únoru 1982.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GFR. Annual subscription: Vol. 18; 1982 (6 issues) Dutch Glds. 84,—.

© ACADEMIA, Praha 1982.